

רבע מאה למהפכה החוקתית תמונת מצב של ה"חוקה בהרצה"

מאת

אמנון רייכמן*

במלאת רבע מאה לפרשת בנק המזרחי, ממקמת רשימה זו את המהלך השיפוטי שבוצע בפסק הדין כחלק מפרויקט חוקתי גדול יותר – פרויקט ה"חוקה בהרצה" – שאינו מהפכני במהותו אלא אבולוציוני אף שהוא כולל טרנספורמציות מעין מהפכניות כאבני דרך. הרשימה מסרטטת קווים לדמותו של פרויקט זה, אשר מעניק משמעות חדשה לדרך הילוכה של ההיסטוריה החוקתית בישראל. על פי מתווה החוקה בהרצה נבנות בישראל חטיבות חוקתיות אחת-אחת, באופן שתהליך קליטתן והטמעתן מאפשר למערכות החברתיות השונות, ובראשן המשפט, הפוליטיקה, השוק, הדת והמוסר, להתנסות בפעולה במסגרת החטיבות הללו, להתאים עצמן למבנה שהולך ונבנה, ובמקרים מסוימים לעדכן את ההסדרים המשפטיים כפועל יוצא של התנסות זו. מבחינה משפטית, המאמר מראה כי מעמדם של חוקי היסוד טרם קבלת חוק-יסוד: החקיקה (ועד לפרשת בנק המזרחי) לא היה כשל חקיקה רגילה ואף לא כשל חקיקה על-חוקית, אלא מעמד ביניים, של נורמות חוקתיות "שבדרך". הבנה זו מאפשרת להבין טוב יותר את הקשיים שבהנמקת השופטים השונים בפרשת בנק המזרחי ולהתייחס לדרך שבה בחר בית המשפט שלא ללכת. כן מאפשרת מסגרת מושגית זו לנתח את המשמעות של העלאת כלל חוקי היסוד למדרגה על-חוקית, אשר מחד היא קפיצת מדרגה על בסיס שאינו נקי מספקות משפטיים – כפי שהראתה בזמן אמת פרופ' גביון – ומאידך מאפשרת למערכות השונות להתנסות בביקורת שיפוטית על חקיקה ראשית ללא פסקת התגברות. בין השאר מתייחס המאמר להשלכות מהלך זה על המשפט הציבורי ברובד התת-סטטוטרי וכן על סוגיות השימוש לרעה בסמכות המכוננת והתיקון החוקתי הלא-חוקתי.

מבוא. א. פרשת בנק המזרחי: ניתוח משפטי. 1. גישות השופטים ומגבלותיהן. 2. פרשת בנק המזרחי: דרך המלך שנותרה מיותמת. 3. מאחורי הקלעים ובין השורות של פסק הדין: ניסיון להבנת המהלך השיפוטי. **ב. חוקי היסוד ותהליך יצירת החוקה בישראל: "חוקה בהרצה".** 1. "חוקה בהרצה" – קווים לדמותה. 2. מעמדם של חוקי היסוד לפי מודל ה"חוקה בהרצה" (טרם פרשת בנק המזרחי). 3. "חוקה בהרצה" – פרשנות בזמן: קווי המתאר של התהליך בישראל. 4. היחס האפשרי בין בנק המזרחי ובין האטת קצב חקיקת חוקי היסוד (או הסטת

* פרופסור, ראש המוקד לחקר שלטון החוק, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה. מאמר זה הוצג לראשונה בכנס 20 שנה למהפכה החוקתית שאורגן בשיתוף פעולה של המוקד לשלטון החוק עם כתב העת משפט וממשל בשנת 2016, ומאז זכה למשוב בפורומים רבים (האחרון שבהם – הסדנה למשפט ציבורי בפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן, בהנחיית ד"ר אורי אהרונוסון). תודתי נתונה לעוזרי מחקר רבים ויסודיים במהלך השנים, אשר השקעתם אפשרה לפרויקט שאפתני זה לקרום עור וגידים. לאחרונה שבהם, הודיה נמני, תודה מיוחדת. תודה גם למערכת כתב העת משפטים ולקוראים החיצוניים, אשר תרמו רבות לחידוד הטיעונים, לדיוקם ולהבהרתם. מטבע הדברים, התייחסות להערות הרבות הובילה להרחבה ולהעמקה, וכפועל יוצא של אלה – אורכו הרב של מאמר זה; על כך התנצלותי לפני הקורא/ת. האחזיות לכל הטעויות כמובן עליי. עם היירידה לדפוס קמה בישראל ממשלה שהחלה לפעול לשינויים מרחיקי לכת במבנה החוקתי בישראל; האמור במאמר זה נכון לכהונתה של הכנסת ה-24, ואינו מתייחס כלל לאירועים שבאו לאחר מכן.

תשומת הלב החוקתית). 5. בחזרה למהפכה – השפעת תיקון חוקי היסוד בשנת 1994. ג. **"חוקה בהרצה" – ביקורת שיפוטית בעקבות פרשת בנק המזרחי**. 1. תגובת הכנסת (ותגובת בית המשפט). 2. "חוקה בהרצה" – השלכות לא מתוכננות על המשפט ה"מנהלי". 3. "קפיצת המדרגה" בבנק המזרחי – ביקורת שיפוטית על חוקי יסוד (תיקון חוקתי לא-חוקתי). 4. "קפיצת המדרגה" בבנק המזרחי – ביקורת שיפוטית על חוקי יסוד (שימוש לרעה בסמכות מכוננת). 5. "קפיצת המדרגה" בבנק המזרחי – המשך פיתוח שיפוטי של חוק-יסוד: החקיקה. ד. **סיכום: הדרך שלא נבחרה**.

מבוא

מקובל לראות בפסק הדין בפרשת **בנק המזרחי**¹ כמגלם את המהפכה החוקתית בישראל (אף שכידוע פסק דין זה לא ניתן בחלל ריק; קדמו לו חקיקת חוקי היסוד בשנת 1992, וכפי שיצוין בהמשך פסקי דין ספורים וכמה פרסומים אקדמיים). יותר מעשרים וחמש שנה חלפו מאז ניתן פסק הדין. חלוף הזמן מאפשר לבחון בריחוק המתבקש את הנמקות השופטים בפרשה בחינה מקיפה ולנתח את הגישות השונות לשאלת מעמדם של חוקי היסוד, את סמכותה החוקתית של הכנסת ואת סמכותו של בית המשפט לבצע ביקורת שיפוטית על חקיקה ראשית. סוגיה זו העסיקה רבות את פרופ' גביוזן בזמן אמת. רשימה זו תנתח את המחלוקות בין השופטים ואת משמעותן, וכן תציב גישה חלופית שלא זכתה להתייחסות על ידי בית המשפט, אשר ככל הנראה מתיישבת טוב יותר עם הפרויקט החוקתי הישראלי, ובכלל זה חוקי היסוד משנת 1992.

באופן ספציפי, רשימה זו תטען שהדרך הטובה ביותר להבין את פועלה של הכנסת למן החלטת הררי היא באמצעות רעיון ה"חוקה בהרצה". לפיו, כל עוד לא אוגדו חוקי היסוד לחוקה, ולכל הפחות כל עוד לא התקבל חוק-יסוד: החקיקה, חקיקת חוקי היסוד משקפת תהליך הדרגתי שבו נורמות בעלות פוטנציאל חוקתי מאומצות אחת-אחת אגב בחינת התמודדותן של מערכות חברתיות שונות, ובראשן הפוליטיקה והמשפט, עם הפיתוח בעל הפוטנציאל החוקתי. כך, טרם אימוצה של חוקה מקיפה ונוקשה מפותחים מרכיבים של חוקה שברדרך ואלו נבחנים בתנאים שבהם קל יותר לתקנם, מבלי שבהכרח מהווים הם חלק ממבנה שלם או משתלבים בתאוריה מקיפה אשר היו בנמצא בעת שפרק כזה או אחר נכתב. הרשימה תטען כי בשל הדרך שבה בחר בית המשפט להלך בפרשת **בנק המזרחי** השתנה מסלול הפיתוח החוקתי – בית המשפט לא רק העמיד את הפרק שחוקקה הכנסת כחלק מהמבנה שבהרצה, כמתבקש מפרויקט חקיקת חוקי היסוד שהתקבלו אז, אלא העמיד את חוקי היסוד כולם במדרגה החוקתית. אומנם קפיצת מדרגה זו מאפשרת למערכות השונות ולמוסדותיהן – ובראשן הכנסת – להתנסות בפעילות במסגרת חוקתית מגובשת יותר, אך בלי שמרכיבי המבנה החוקתי כוילו לשלב "הרצה" זה, ובלי שהמערכת הפוליטית נתנה דעתה על השלכותיה של קפיצת מדרגה זו. אפשר שלו היה בית המשפט ממשיך בדרך שהותוותה מאז קום המדינה, ובפרשת **בנק המזרחי** היה פועל על פי הגישה החלופית, היה פיתוח ההלכות

¹ ע"א 6821/93 **בנק המזרחי המאוחד בע"מ נ' מגדל כפר שיתופי**, פ"ד מט(4) 221, 288–289 (1995) (להלן: פרשת **בנק המזרחי**). כידוע, רבות נכתב על סוגיה זו, אך דווקא משום כך חשוב לסקור בקצרה את ליבת הניתוח של דעות השופטים כנקודת מוצא הכרחית להבנת הבסיס לשינוי המשטרי שנבע מפסק הדין, להצגת החלופה שלא אומצה בבית המשפט, ועל בסיס אלו – להבנת מהותו של התהליך החוקתי בישראל, שבו תתמקד רשימה זו.

החוקתיות מאפשר לכנסת להתנסות בפעילות לפי הלכות אלו באופן שמותאם לשלב ההרצה, ומבלי שעל כתפי בית המשפט ירביץ משקלה של קפיצת המדרגה. לכך חשיבות מיוחדת בבואו של בית המשפט להתמודד עם סוגיות שטרם הוכרעו בפרשת **בנק המזרחי**, למשל באשר לשימוש לרעה בסמכות המכוננת, וכן בבואה של הכנסת לחוקק את חוק-יסוד: החקיקה, כל עוד לא הושלמו חוקי היסוד בדבר זכויות האדם.

פרק א של רשימה זו יכלול שלושה תתי-פרקים: ראשית אנתח את עמדותיהם של שופטי ההרכב, ועל סמך הספרות הקיימת אראה כי כל אחת מהגישות כוללת מתח פנימי. אטען כי אומנם שילובן מסיר עמימות באשר למעמדם של חוקי היסוד, אך מייצר עמימות באשר לתשתית החוקתית התומכת במעמד זה. סקירה זו תשתמש בסיס הכרחי לסרטוט הדרך אשר נותרה מיותרת – דרך שהייתה ממתנת מתחים פנימיים אלו. לדיון בדרך זו יוקדש תת-הפרק השני. תת-הפרק השלישי יתמקד בהשערות באשר לסיבות האפשריות אשר הובילו את בית המשפט שלא לילך בדרך שנדונה לעיל על אף התאמתה למבנה החוקתי הישראלי.

פרק ב ירחיב את העדשה ויציג את מודל החוקה בהרצה. תת-הפרק הראשון יוקדש להצגת המודל. תת-הפרק השני יעסוק במעמדם של חוקי היסוד על פי מודל זה. תת-הפרק השלישי ינתח את אבני הדרך העיקריות בהרצת מרכיבי החוקה בישראל. תת-הפרק הרביעי ימקם את פרשת **בנק המזרחי** במסגרת המודל, ותת-הפרק החמישי ישלים את התמונה באמצעות דיון בהשפעת תיקון חוקי היסוד בשנת 1994. מודל זה הוא חידוש לא רק באשר לתהליך הישראלי אלא גם באשר לתהליך יצירתן של חוקות בכלל.

פרק ג של המאמר יתמקד בביקורת שיפוטית לאחר הטונספורמציה שגלומה ב**בנק המזרחי**, כפי שהיא ניתנת להבנה במסגרת מודל ה"חוקה בהרצה". אדון ראשית בתגובת הכנסת (ובתגובת בית המשפט לה), אמשיך בסוגית הביקורת השיפוטית על המשפט המנהלי, בעקבות פרשת **בנק המזרחי**, ומכאן אפנה לביקורת שיפוטית על חוקי יסוד במסגרת דוקטרינת התיקון החוקתי שאינו חוקתי ובמסגרת דוקטרינת השימוש לרעה בסמכות המכוננת. חלק זה יסתיים בעיסוק באופן שבו בית המשפט ממשיך להתמודד עם רכיבים של חוק-יסוד: החקיקה במסגרת ביקורת שיפוטית על הליכי החקיקה.

א. פרשת בנק המזרחי: ניתוח משפטי

1. גישות השופטים ומגבלותיהן

פרשת **בנק המזרחי**² נידונה בפני הרכב של תשעה שופטי בית המשפט העליון. פרק זה יציג סקירה מתומצתת של הגישות השונות אשר הובעו בפרשה באשר למעמדם של חוקי היסוד. כן יוצגו הקשיים המלווים את הנמקות השופטים.

בבסיס גישתו של הנשיא לשעבר שמגר³ ניצבת הקביעה כי הכנסת היא "כל יכולה" מבחינה משפטית. מכאן שמוסמכת היא לכבול את עצמה באמצעות חוקה. לשיטת הנשיא

² פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 1.

³ ב-13.8.1995 עם יציאתו של הנשיא שמגר לגמלאות, מונה השופט ברק לתפקיד נשיא בית המשפט העליון. פסק הדין, שפורסם ב-9.11.1995, ניתן סמוך לתום תקופת שלושת החודשים שבהם שופט פורש ושאי לפרסם פסקי דין שעל שולחנו. מבחינה פורמלית אפוא פרסם השופט שמגר את פסק דינו כ"נשיא לשעבר". עם זאת מאמר זה יאמץ את הנוהג לכנות את הנשיא הפורש "נשיא".

שמגר, כך אכן עשתה כאשר חוקקה את חוקי היסוד בשנת 1992.⁴ הנשיא שמגר דוחה בפסק דינו את תאוריית "שני הכובעים", לפיה לכנסת סוגי סמכות שונים.⁵ לשיטתו, לכנסת אך סמכות אחת – סמכות החקיקה, הכוללת את הסמכות לקבוע את המדרג הפנימי של דברי החקיקה השונים.

גישה זו מעלה את הקושי הברור, עליו עמד השופט חשין: הכיצד ייתכן שגוף כל-יכול מגביל את עצמו?⁶ לקושי אנליטי זה מצטרף קושי ערכי: מה יקרה אם הכנסת, בהיותה כל יכולה, תאיין עקרון יסוד דמוקרטי, למשל על-ידי ביטול הבחירות?⁷ לשיטתו של השופט חשין, בכך תחרוג הכנסת מסמכותה, שכן תפעל בניגוד לעקרונות היסוד של השיטה הדמוקרטית.⁸ כן לא ברור אם כוחה של הכנסת להגביל את כוחה החקיקתי באמצעות חוקה כולל גם את הכוח להשתחרר ממגבלה זו, למשל באמצעות ביטול החוקה מעתה והלאה.⁹ נניח שהכנסת תחליט כאמור ותחוקק חוק יסוד לביטול חוקי היסוד וכל נורמה חוקתית אחרת, כתובה או שאינה כתובה: האם אז נאמר שישראל נעדרת חוקה? האם תיתכן שיטת משפט ללא חוקה כלל, ובכלל זה ללא קונוונציות חוקתיות מחייבות?

הנשיא ברק קבע אף הוא כי הכנסת מוסמכת לכונן חוקה, אך משום שלכנסת סמכות מכוננת השמורה עימה מאז הבחירות לאספה המכוננת וחוקי המעבר שבאו עם פיזור.

⁴ פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 294–295 (הנשיא שמגר). הנמקתו נשענת על אנלוגיה: כפי שחקיקת משנה של הכנסת כפופה לחקיקתה הראשית, כך יכולה חקיקה ראשית של הכנסת להיות כפופה לחקיקה עליונה של הכנסת, דהיינו: לחוקה. הכול משום שכן קבעה הכנסת, אם באמצעות השימוש בביטוי "חוק יסוד" ואם משום שאימצה אל תוך חוקי היסוד, שהתקבלו ב-1992, פסקת הגבלה (שם, בעמ' 267–285).

⁵ שם, בעמ' 287 ("מבין שתי התורות העיקריות הנ"ל – התורה בדבר סמכותה הבלתי מוגבלת של הכנסת תורך הרשות מכוננת – הנני מעדיף באופן חד וחלק את הראשונה, היינו את התורה בדבר סמכותה הבלתי מוגבלת של הכנסת. יש בה, לטעמי, משום ביטוי מדויק יותר להיסטוריה החקיקתית, לתפיסת המשפטיות המקובלות והמוכרות ולפסיקתו של בית משפט זה בעבר"). עם זאת, הנשיא לשעבר שמגר מציין שמכיוון שההכרעה בין התיאוריות לא נדרשת, ניתן להשאירה בצריך עיון (שם, בעמ' 288 א). ראו גם אהרן ברק **פרשנות במשפט** כרך שלישי: פרשנות חוקתית 43 (1994), וכן ראו גם מאיר שמגר "על סמכויות הכנסת בתחום החוקתי" **משפטים** כו 3, 12-14 (1995).

⁶ פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 528 (השופט חשין).

⁷ השופט חשין מעלה קושי זה. ראו שם, בעמ' 544–546. גם יואב דותן מעלה כמה שאלות עקרוניות בנושא הקושי הערכי. ראו יואב דותן "חוקה למדינת ישראל? – הדיאלוג הקונסטיטוציוני לאחר 'המהפכה החוקתית'" **משפטים** כח 149, 183–185 (1997) (להלן: דותן "הדיאלוג הקונסטיטוציוני").

⁸ ראו שם, בעמ' 174–176; פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 544–546. השופט בך מתייחס לסוגיה באומרו שיש פעולות שהנחת המוצא בעניינן צריכה להיות שהן פשוט לא תקרינה (שם, בעמ' 583), אולם לא ברור אם אומנם הנחה זו תופסת בחברות משוסעות ערכית. מכל מקום, לא ברור מדוע גישתו זו של השופט בך, שלפיה מוטב להותיר שאלות קצה בלי פתרון משפטי חד בהנחה כי מערכות אחרות (כגון הפוליטיקה או המוסר) תפעלנה כוחן כדי שאכן תיוותרנה כשאלות תאורטיות, אינה משליכה גם על האופן שבו היה ראוי להתקדם בפרשת **בנק המזרחי** עצמה (שם). לפי גישה זו, לבית המשפט תפקיד חשוב במרחב החברתי שאינו בקיצון, לפחות כל עוד נשען הוא על בסיס איתן. השור *Yaniv Roznai, Who Will Save the Redheads? Towards an Anti-Bully Theory of Judicial Review and Protection of Democracy*, 29 *WM. & MARY BILL RTS. J.* 327 (2021).

⁹ קושי זה באשר לאי-היכולת של הכנסת להשתחרר מכבלי החוקה זוכה להתייחסות גם במאמרו של קלוד קליין "בעקבות פסק-הדין בנק המזרחי – הסמכות המכוננת בראי בית-המשפט העליון" **משפטים** כח 341, 347 (1997) (להלן: קליין "הסמכות המכוננת").

לשיטתו, סמכות זו הופעלה בקבלת חוקי היסוד בשנת 1992, ועם הפעלתה "עלה" מעמד של חוקי היסוד כולם.¹⁰ גישתו מעלה גם היא קושי. אף אם נאמר כי שרשרת הסמכות המכוננת לא ניתקה וכי האספה המכוננת הייתה מוסמכת להעביר סמכותה לגוף המחוקק לדורותיו,¹¹ הרי שמבחינה פוזיטיבית סירב בית המשפט מאז שהופיע רעיון חוקי היסוד במקומותינו לקבוע כי הם בעלי מעמד נורמטיבי עליון.¹² בית המשפט אף קבע במפורש כי הביטוי "חוק יסוד" כשלעצמו הוא עניין שבסמנטיקה בלבד.¹³ מומחי המשפט הציבורי בדור הקודם, הפרופ' קלינגהופר והפרופ' אקצין, הצביעו על כך שאולי רצוי שחוקי היסוד יזכו למעמד עליון, אך אין זה המצב המצוי.¹⁴ בבואה לחוקק את חוקי היסוד בשנת 1992 ראתה הכנסת לנגד עיניה מציאות נורמטיבית זו, כפי שפירשה בית המשפט. עמדתו של הנשיא ברק אינה מבססת תשובה מספקת לשאלה בדבר הבסיס המשפטי לקביעה כי הינה שונה מעמדם של חוקי היסוד והם הפכו עליונים, והדבר אף אינו עולה מדברי הכנסת.¹⁵ אין אינדיקציה לכוונה שכזו אף לפי גישה פרשנית "אובייקטיבית", שאינה מייחסת משקל לכוונה הסובייקטיבית של יוצר הטקסט.¹⁶ אין יסוד איתן דיו לבסס שינוי משטרי במעמד חוקי יסוד ישנים על בסיס חקיקת חוקי יסוד חדשים כל עוד אין התייחסות לכך בלשון חוקי היסוד החדשים, או למצער כל עוד אין הכרח שזו תהיה המסקנה המתבקשת מהגיונם של חוקי היסוד החדשים. בהיעדר חוק-יסוד: החקיקה, אין זה מתבקש שחוקי היסוד החדשים אכן העלו, כמעט אגב אורחא, את מעמדם של חוקי היסוד הישנים כולם;¹⁷ לא כל שכן אם מהעלאה זו נובע שחוקי היסוד נעדרי השריון המהותי הפכו לחוקי יסוד שלא ניתן לפגוע בהם.¹⁸ מכאן נוצר מתח בין שיטת

10 פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 406–407 (הנשיא ברק).

11 הנחה זו אינה פשוטה בכל האמור בסמכות חוקתית ראשונית, אשר מופקדת אצל האספה המכוננת ואינה ניתנת להעברה לגוף שקם כפועל יוצא של שימוש בסמכות ראשונית זו. אף הנשיא ברק מודה כי לו הייתה מתעוררת ישירות מייד בכנסת השנייה, נראה כי היה מתקשה לאשר את הרציפות. ראו שם, בעמ' 366–369.

12 שם, בעמ' 513–514 (השופט חשין).

13 בג"ץ 60/77 **רסלר נ' יושב ראש ועדת הבחירות**, פ"ד לא (2) 560, 556 (1977).

14 פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 512–513 (השופט חשין).

15 גדעון ספיר "שלושה מודלים של חוקה" **משפטים** 400–401, 349 (2007) (להלן: ספיר "שלושה מודלים").
16 להבחנה בין הגישה הסובייקטיבית לגישה האובייקטיבית בפרשנות, ראו אהרן ברק **פרשנות תכליתית במשפט** 165–226 (2003) (להלן: ברק **פרשנות תכליתית**).

17 השוו יהושע שגב "ההיית או חלמתי חלום": השופט חשין על סמכותה המכוננת של הכנסת "מאזני משפט ו 461 (2007); משה לנדוי "מתן חוקה לישראל בדרך פסיקת בית-המשפט" **משפט וממשל** ג 697, 702 (1996) (להלן: לנדוי "מתן חוקה לישראל").

18 כידוע, לצד הקביעה המשטרית כי חוקי היסוד הישנים והלא-משוריינים עליונים על חקיקה רגילה, השאיר הנשיא ברק בפרשת **בנק המזרחי** את פועלה האופרטיבי של המהפכה בנוגע לחוקי יסוד אלו בצריך עיון. מבחינה לוגית, משחוקי היסוד עליונים, ובהיעדרה של פסקת הגבלה, אין חוק רגיל יכול לסטות מהסדרים המנויים בס. אלא שמסקנה זו משנה את הדוקטרינה המשפטית שינוי דרסטי, שכן עד כה, כאמור, בהיעדר שריון כלשהו בית המשפט ראה בכנסת כמוסמכת לסטות בחוק רגיל, בין במפורש ובין במשתמע, מכל הסדר המנוי בחוק יסוד ישן שאינו משורייני. שלוש אפשרויות נוספות באות בחשבון: הראשונה, שיש לפרש את חוקי היסוד הישנים כמתירים היתר גורף לחוק לפגוע בהסדרים המנויים בהם (אך לא לשנותם, קרי לא לסטות מהם סטייה חריפה ומקיפה); האפשרות השנייה היא לקרוא לחוקי היסוד כולם פסקת הגבלה שיפוטית (ובכלל זה מותרת גניעה ברכיבים משטריים). האפשרות השלישית היא לתור אחר פרשנות ייחודית לכל חוק יסוד בפני עצמו, שמא קיימת פסקת הגבלה הייחודית לו. בלי להיכנס להערכת כל האפשרויות הללו, רשימה זו טוענת שהמקום המתאים לעסוק בכך הוא מסגרת חוק-יסוד החקיקה, וכי המשך פיתוח הדוקטרינה כאן נובע מהעובדה שבית

ההנמקה של הנשיא ברק, אשר במרכזה איתור המהלך הפרשני המשקף בצורה האופטימלית את ההיסטוריה המשפטית של ישראל, ובין המסקנה שאליה הגיע, ולפיה חוקי היסוד עליונים כולם. אין תמה אפוא שהיו חברי כנסת שהופתעו לשמוע שהם חוללו מהפכה חוקתית באשר למעמדם של חוקי היסוד, בלי ששמו לב.¹⁹

לעומתם, כבר השופט חשין בסמכותה של הכנסת לחוקק חוקה ללא הליך הסמכה מיוחד מאזרחי המדינה. לטענתו, סמכות הכינון שבה אל העם עם התפזרות האספה המכוננת. לפיכך אליבא דשופט חשין חוקי היסוד אינם "עליונים" על חקיקה ראשית אחרת.²⁰ לשיטתו, משמעותה של פסקת ההגבלה היא שחקיקה הסותרת חוק שבו מצויה פסקת הגבלה אינה תקפה אלא אם תאמר הכנסת במפורש אחרת, ללא צורך בהכרח ברוב מיוחד או בשימוש בחוק יסוד דווקא.²¹ גם עמדתו של השופט חשין קשה, הן בשל קושי אנליטי והן בשל מספר בעיות מהותיות. אשר לקושי האנליטי, ביקורתו של השופט חשין באשר לגישתו של הנשיא שמגר מצויה במתח עם ביקורתו כלפי גישתו של הנשיא ברק. לשיטתו של השופט חשין עקרונות היסוד של השיטה הדמוקרטית – עקרונות "טבעיים" – הם שמגבילים את כוחה של הכנסת ולא בהכרח אספה מכוננת כזו או אחרת.²² לפיכך ביקורתו כלפי הנשיא שמגר היא מטריאלית: היתר לכנסת לכבול עצמה באמצעות דרישת רוב מיוחד העולה על רוב חברי הכנסת, משמעה כבילה בין-דורית: קול של חבר כנסת בדור קודם הופך לשווה יותר מקול של חבר כנסת בדור מאוחר, שכן רוב של 61 חברי כנסת מאוחרת אינו מספיק כדי לשנות הוראה שהתקבלה על ידי רוב חברי כנסת מוקדמת.²³ בכך יש פגיעה בעקרון יסוד דמוקרטי "טבעי" – שלטון האזרחים בעצמם.²⁴ לפי גישה זו, הכנסת יונקת סמכותה בסופו של דבר מעקרונות הדמוקרטיה (ובכלל זה העיקרון לפיו הכרעות האזרחים, באמצעות נציגיהם, מחייבות, בהיעדר הפרת זכויות טבעיות או עקרונות מבניים).²⁵ אלא שבין עמדה זו לביקורתו של הנשיא ברק קיים מתח. השופט חשין, בניגוד לגישתו של הנשיא ברק, הגיע למסקנה ששרשרת ההסמכה ניתקה, ולפיכך אין הכנסת מוסמכת לקבל חוקה.²⁶ הצדקה זו איננה הצדקה הנשענת על עיקרון טבעי כלשהו אלא על בסיס פוזיטיביסטי. הכנסת הראשונה נבחרה

המשפט הוא שקבע שחוקי יסוד שאינם משוריינים הם עליונים מבלי שהכנסת נתנה לכך דעתה. כאמור, הנשיא ברק היה מודע לקושי, ולכן השאיר את פתרון הסוגיה בצריך עיון. ראו פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 409–410.

¹⁹ ד"כ 17.3.1992, 3781. פשיטא, שלולא חקיקת חוקי היסוד ב-1992 לא הייתה מתחוללת המהפכה. ראו אמנון רובינשטיין וברק מדינה **המשפט החוקתי של מדינת ישראל** כרך א 57–60 (2005) (להלן: רובינשטיין ומדינה **המשפט החוקתי**). אלא שכאמור לא ברור שחקיקה זו השפיעה על מעמדם של חוקי היסוד שנחקקו עובר ל-1992.

²⁰ פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 482–489 (השופט חשין).

²¹ שם, בעמ' 554–561. לימים, ראו גם דניאל פרידמן "היש לישראל חוקה ומי כותב אותה?" **משפט ועסקים** יד 117 (2012). כן ראו הצעת חוק-יסוד: החקיקה, ה"ח השתנ"ג 91.

²² פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 544–546 (השופט חשין).

²³ רות גביון "המהפכה החוקתית – תיאור המציאות או נבואה המגשימה את עצמה?" **משפטים** כח 21, 43 (1997) (להלן: גביון "נבואה המגשימה את עצמה"). לדיון בנושא ברוח הפרשנות האורייג'ניליסטית, ראו ספיר "שלושה מודלים", לעיל ה"ש 15, בעמ' 367.

²⁴ פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 523–525 (השופט חשין).

²⁵ שם, בעמ' 543–546.

²⁶ שם, בעמ' 482–489.

כידוע כאספה מכוננת, על בסיס פוזיטיבי המפורט בהכרזת העצמאות (ובחיקוק של גופים הפועלים מכוחה), אשר קבעו שתהיה זו הכנסת הראשונה דווקא אשר תהא מוסמכת לכוון חוקה. זהו גם הבסיס לקביעה כי שרשרת ההסמכה ניתקה, וכי ניתוק שכזה בעייתי מבחינה משפטית, שכן בהיעדר הסמכה פוזיטיבית אין הגוף שהוסמך לחוקק חוקה מוסמך להעביר סמכות זו לגוף אחר. אך כאמור, לפי ביקורתו של השופט חשין על גישת הנשיא שמגר, מקור כוחה של החוקה איננו פוזיטיבי כי אם "טבעי", ואף האספה המכוננת עצמה, כך נראה, כפופה לעקרונות אלו.²⁷ אם כך, הרי שאין הכרח לפרש את עקרונותיה ה"טבעיים" של הדמוקרטיה כך שרק הכנסת הראשונה מוסמכת לחוקק חוקה, והדבר תלוי בתפיסה מושגית באשר לסמכות מכוננת ראשונית וסמכות מכוננת נגזרת ויישומה של תפיסה זו בישראל לאחר שהכנסת הראשונה לא חוקקה חוקה שלמה.²⁸ אם אכן מוקד הדיון הוא בעקרונות "טבעיים", הרי שמבחינת עקרונות אלו אין הכרח שהמנדט שקיבלה האסיפה המכוננת מהעם יהיה שונה מהמנדט שמקבלת כל כנסת אחריה בשל בחירתה על ידי העם, כפי שמורנו המודל הבריטי. לפיכך דווקא עמדתו של הנשיא ברק, המאפשרת "הסמכה מתגלגלת", אפשרית ואולי אף מתבקשת מבחינה "טבעית". מכאן שמבחינה אנליטית השופט חשין אינו יכול להחזיק בשתי הביקורות גם יחד.²⁹

מלבד הקושי האנליטי, גישתו של השופט חשין מעלה כמה בעיות מהותיות:³⁰ ראשית, כידוע חוקות רבות בעולם, ובכללן טיוטות החוקה שעמדו לפני האספה המכוננת, כוללות מנגנון שריון המגביל את הכוח לשנות את החוקה בעתיד.³¹ האם לשיטתו של חשין שריון של חוקות ברוב העולה על 51% פסול ואין ליתן לו תוקף? כך, לו הכנסת הראשונה – האספה המכוננת אשר הייתה מוסמכת לשיטתו של חשין לכוון חוקה – הייתה משריינת סעיפים מסוימים ברוב, ואף ברוב גדול (או ברוב מוחלט, כפי שנעשה בגרמניה), האם היה רואה בכך טעם לפגם באשר לעקרונות הטבעיים של הדמוקרטיה?

שנית, לפי גישת עקרונות היסוד הטבעיים שבה דוגל השופט חשין, גם בהיעדר בסיס פוזיטיביסטי מוסמך בית המשפט לבצע ביקורת שיפוטית נגד חקיקה שמפירה נורמות בסיסיות.³² מלבד התהייה העולה באשר לדרכים האופרטיביות לשמירה על איזון ראוי בין שלוש הרשויות לפי גישה זו, עולה גם השאלה הטכנית באשר למעמד של חוקי יסוד המגלמים את עקרונות היסוד ה"טבעיים" ויוצקים בהם תוכן קונקרטי: האין לומר שהם לפחות עליונים נורמטיבית? האם רק משום שהועלו על הכתב ועברו תהליך זיכוך בכור ההיתוך הפוזיטיביסטי כדי לצקת בהם תוכן אופרטיבי מאבדים עקרונות היסוד הללו

²⁷ שם, בעמ' 523–525.

²⁸ YANIV ROZNAI, UNCONSTITUTIONAL CONSTITUTIONAL AMENDMENT: THE LIMITS OF AMENDMENT POWER 113–120 (2017) (להלן: ROZNAI, UNCONSTITUTIONAL).

²⁹ ראו קליין "הסמכות המכוננת", לעיל ה"ש 9, בעמ' 347 (המתאר את הסתירה הפנימית בגישתו של חשין).

³⁰ אם אנו רואים בה עמדה עקרונית, הנשענת על מבנה כללי של תאוריה דמוקרטית, ולא רק עמדה שנובעת ממסקנתו של חשין כי הכנסת השנייה והלאה נעדרות סמכות לכוון חוקה.

³¹ עם המדינות שבהן החוקה כוללת מנגנון שריון כאמור נמנות ארצות הברית, קנדה, צרפת, גרמניה, רוסיה, בלגיה, אוסטרליה, הולנד ושווייץ.

³² פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 565 (השופט חשין). בכך חשין לא רק מאמץ את גישתו של השופט ברק בפרשת **לאור** (בג"ץ 142/89 **תנועת לאור נ' יושב ראש הכנסת**, פ"ד מד (3) 529 (1990)) אלא אף מקדם אותה צעד קדימה.

ממעמדם? לפחות לכאורה, גם לכנסת אמור להיות כוח לעצב עקרונות יסוד אלו.³³ לכך מצטרפת התהייה הכללית הכרוכה בדיון בעקרונות יסוד טבעיים, אשר עולה בנוגע לסמכותו של גוף מכוון לכונן חוקה הסותרת עקרונות אלו (או בהליך המצוי במתח עם עקרונות אלו – תהייה המוכרת כתהייה באשר למקטע חוקתי שאינו חוקתי).³⁴ ולבסוף, עמדתו של השופט חשין מעוררת קושי בכל הנוגע למיקומה של הסמכות המכוננת. השופט חשין אינו טוען נגד עצם רעיון הסמכות המכוננת אלא רק שחזרה היא אל העם משלא חוקקה האספה הראשונה חוקה.³⁵ אולם עמדה זו בעייתית, שכן לפי העיקרון הקלזניאני תמיד קיים מוסד בעל סמכות מכוננת, ולו סמכות מכוננת נגזרת (או שניונית).³⁶ עמדה זו של השופט חשין אינה מתיישבת עם מודל חוקתי מוכר, משום שאפילו לפי מודלים שאינם קלזניאניים – דוגמת המודל הדיסיאני – תמיד קיים אורגן משפטי אשר לו סמכות ריבונית שיווית.³⁷

³³ Michael Mandel, *A Brief History of the New Constitutionalism, or "How We Changed Everything so that Everything would Remain the Same"*, 32 ISR. L. REV. 250, 250–253 (1998); MARK TUSHNET, *TAKING THE CONSTITUTION AWAY FROM THE COURTS* (1999) 153.

³⁴ תהייה זו משיקה לדיון ב"תיקון החוקתי שאינו חוקתי", אך אינה זהה לו, שכן היא משתרעת גם על מצב שבו החוקה המקורית, זו שמקימה את היחידה הפוליטית, כוללת מתח עם עיקרון דמוקרטי כזה או אחר. השוו Yaniv Roznai, *Unconstitutional Constitutional Amendments – The Migration and Success of a Constitutional Idea*, 61(3) AM. J. COMPAR. L. 657–719 (2013); Yaniv Roznai, *The Theory and Practice of "Supra-Constitutional" Limits on Constitutional Amendments*, 62(3) INT'L & COMPAR. L. Q. 557–597 (2013). כן ראו, לאחרונה, בספרו ROZNAI, UNCONSTITUTIONAL, לעיל ה"ש 28. ראו גם את הדיון בבג"ץ 4908/10 בר און נ' יושב ראש הכנסת, פ"ד סד (3) 275 (2011), וכן בבג"ץ 10042/16 קוונטיסקי נ' כנסת ישראל (נבו) 6.8.2017. לדיון בסוגיות "התיקון החוקתי שאינו חוקתי" בישראל שלאחר פרשת בנק המזרחי, לעיל ה"ש 2, ראו בפרק ג.3 להלן.

³⁵ פרשת בנק המזרחי, לעיל ה"ש 2, בעמ' 482–489 (השופט חשין).

³⁶ במקרה של ישראל, מכיוון שטרם נעשה שימוש ממצה בסמכות המכוננת הראשית – טרם חוקקה חוקה – כיצד עלינו להבין את הסמכות הנתונה לכנסת? האם היא נגזרת, או משנית בלבד, או שמא כוללת מרכיבים ראשוניים? פשיטא, שהסמכות הראשונית מוצתה בכל הקשור לעצם הקמת המדינה, ואפשר שגם באשר למרכיבי יסוד המצויים בהכרות העצמאות. אך הכרות העצמאות אינה ממצה, ורוב החסר בה. מכאן שלכנסת סמכות ייחודית – בעלת מאפיינים של סמכות ראשית, אך בעוצמה, או ברמה, נמוכה מזו של הסמכות הראשית המקורית אשר מתגבשת ומתממשת עם הקמת מדינה וקביעת הסדר הבסיס שלה. במילים אחרות: הכרחי שלכנסת תהיה סמכות פרוטו ראשונית, כגון קביעת הכללים להפעלת הסמכות, שאם לא כן, נגיע למסקנה, לפי שיטתו של חשין, שרק העם בעצמו (ולא על ידי נציגיו) מוסמך לקבוע את הכללים שלפיהם יקבע העם את תוכן החוקה. אלא שמסקנה זו אינה מתיישבת עם עקרון היסוד בדמוקרטיה ייצוגית. קלוד קליין מצייין כי סמכות מכוננת נגזרת, הנדרשת לשם תיקון החוקה, איננה נעלמת אלא בגמר כינון החוקה (קליין "הסמכות המכוננת", לעיל ה"ש 9, בעמ' 356–357). כמו כן לשיטתה של פרופ' גביון, סמכות מכוננת בצורתה הקרובה ביותר לכלל ההכרה קיימת בכל שיטת משפט, שאם לא כן אין זו שיטת משפט (גביון "נבואה המגשימה את עצמה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 124). מבחינה מעשית, הטענה כי הסמכות המכוננת חזרה כולה אל העם משמעה כי למדינת ישראל לא תהיה חוקה פורמלית אלא אם תרחש מהפכה חוקתית של ממש – דוגמת המהפכה שבבסיס הקמת המדינה ב-1948 – משום שאם הסמכות המכוננת חזרה אל העם, הכנסת נעדרת סמכות לקבוע פרוצדורה לאימוץ חוקה – ואפילו פרוצדורה הכוללת משאל עם או בחירות לאסיפה המכוננת – שכן הפעלת סמכות שכזו מניחה קיומה של סמכות מכוננת לכנסת לכל הפחות לעניין אימוץ כללי הפרוצדורה לקבלת חוקה. עובדה זו, כשלעצמה, אינה צריכה כמובן להשפיע על הניתוח: יש כאמור להפריד בין הרצוי למצוי (ויש שיאמרו שטוב הדבר של ישראל לא תהיה

נראה שמעמדה האמיתי כנורמת הבסיס נחשף. עם זאת האופן שבו חקיקת חוקי יסוד אלו עדכן את מעמדה של מגילת העצמאות אינו ברור לגמרי, ואף אינו עולה בקנה אחד עם עמדתו של הנשיא ברק בפסק הדין.⁴⁴

השופט גולדברג מצא לנכון לא להכריע בין גישתו של הנשיא ברק לגישתו של הנשיא שמגר בכל הנוגע למקור סמכותה המכוננת של הכנסת. לשיטתו, חוקי היסוד שנחקקו בשנת 1992 עליונים משום שהם מגינים על זכויות יסוד, ועל בית המשפט להעדיף, מבחינה ערכית, גישה המעניקה מעמד רם לזכויות האדם.⁴⁵ לא ברור אם מגישה זו נגזרת בהכרח המסקנה כי חוקי היסוד כולם, גם אלו שאינם עוסקים בזכויות יסוד, הפכו עליונים לחקיקה רגילה, והשופט גולדברג מתייחס לכך בעקיפין בלבד.⁴⁶ השופט טל והשופט בכך בחרו גם הם שלא להיכנס למחלוקת בנושא מקור הסמכות של הכנסת (אך הצטרפו למסקנה של הנשיא ברק באשר לכוחם המשפטי של חוקי היסוד).⁴⁷ היעדר הכרעה כאמור אפשרי, לו כך היה פועל בית המשפט כיחידה. אולם מששילבו הנשיא ברק והנשיא שמגר את סוגיית מקור הסמכות בפסק דינם, משזכתה מסקנתם בדבר עליונות חוקי היסוד לרוב, ומשברור שבפסק דין זה מייסד בית המשפט את הבסיס למבנה הפירמידה הנורמטיבית בישראל, הותרת הסוגיה ב"צריך עיון" נבלעת בכינון המסגרת לפיה מעתה והלאה חוקי היסוד עליונים כולם. משכך, לא ברור מתי ובאילו תנאים עיון זה יגיע, בלי שהמבנה שזה עתה הוקם – בין שנשען הוא על היותה של הכנסת כל-יכולה ובין משום שהיא מכהנת גם כרשות מכוננת וגם כרשות מחוקקת – ייסדק.

יודגש שהקושי הטמון בגישתו של השופט חשין אינו מרפא את הקושי הטמון בגישתו של הנשיא שמגר או של הנשיא ברק. כל שלוש הגישות אינן מתיישבות כראוי עם מבנה שיטת

⁴⁴ השוו לכתובתו המאוחרת יותר של ברק בדבר עליונותה של מגילת העצמאות (אהרן ברק "מגילת העצמאות והכנסת כרשות מכוננת" חוקים יא 9 (2018) (להלן: ברק "מגילת העצמאות"), ולביקורתו של שמעון נטף (שמעון נטף "מועצת המדינה הנצחית? תשובה למאמרו של אהרן ברק 'מגילת העצמאות והכנסת כרשות מכוננת' חוקים טז 219 (2022)). עם קבלת התיקון לחוקי היסוד בשנת 1994, אשר מפנה לעקרונות המנויים במגילת העצמאות, אפשר שהכנסת גילתה דעתה שעקרונות אלו הם חלק אופרטיבי מהנורמות החוקתיות בישראל, אם משום שאזכורם המפורש בחוק יסוד שדרג מעמדם, ואם משום שבאזכור זה הסירה הכנסת חסם חוקי שמנע גישה לעקרונות אלו כבסיס לביקורת שיפוטית על חקיקה ראשית (אלא אפשר שימוש בהם לצורכי פרשנות חקיקה של הכנסת, ובכך היווה בסיס לביקורת שיפוטית על נורמות תת-חוקיות).

⁴⁵ פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 572 (השופט גולדברג).

⁴⁶ שם, בעמ' 573: "השאלה בדבר מקור הנורמה ומעמדה היא בענייננו שאלה עיונית, שאינה מחייבת הכרעה. לפיכך אומר רק זאת: מוכן אני לצאת מן ההנחה כי כל אחת מן הדעות שהובעו בנושא זה אינה לוקה בתשתית הרעיונית, ההיסטורית או הפרשנית. אולם היא הנתנת: דווקא משום שניתן לראות בכל דעה אופציה משפטית 'לגיטימית', ראוי הוא להעדיף את זו המאדירה את מעמדן של זכויות האדם, כשהעדפה כזאת מתחייבת מערכיותו של הנושא. תיזה, אף שהיא אפשרית, שיש בה להחליש את מעמדה של הנורמה, בהכרח ממעיטה ממעמדן של הזכויות עצמן, שעה שמגמה אשר צריכה להנחות אותנו היא הפוכה בתכלית" (ההדגשות הוספו). מכך יכול להשתמע שהשופט גולדברג מבכר את המסקנה שחוקי היסוד עליונים, שאז גם זכויות האדם עליונות, ואין הוא מוסיף ופותרת אפשרות שחוקי יסוד שאינם מגינים על זכויות אדם אינם עליונים. מנגד, בראשית פסק דינו מדגיש השופט גולדברג את ייחודו של חוק יסוד שעוסק בזכות אדם דווקא, שהוא אינו "חוק של חולין" אלא "נוגע לנשמת אפה של ההווייה החברתית במדינה דמוקרטית" (שם, בעמ' 571). בסופו של דבר הצטרף השופט גולדברג לדעת חבריו "בדבר תוצאותיו של הדין" (שם, בעמ' 577).

⁴⁷ שם, בעמ' 579–581 (השופט בכך), 588 (השופט טל).

המשפט בישראל כפי שהיה ערב חקיקת חוקי היסוד.⁴⁸ אם כן, רואים אנו שכל אחת מן הגישות בפסק הדין אשר כונן את המהפכה החוקתית אינה נקייה מקשיים. מכיוון שלפנינו שינוי משטרי אשר חלקו הלא מבוטל עוצב בפסיקה, ומכיוון שאף לא אחת מן הגישות השיפוטיות איתנה דייה לשאת את משקלו של שינוי זה, אין תמה שפסק הדין מעורר גם כיום הדי ביקורת.⁴⁹ אומנם רוב שופטי בית המשפט העליון הגיעו למסקנה כי חוקי היסוד עליונים על חקיקה רגילה. בכך הוסרה עמימות שאפפה את חוקי היסוד למן פרשת **ברגמן**, אך ריבוי הקולות שהושמעו בפסק הדין באשר לתשתית הבסיסית שממנה נגזר מעמדם של חוקי היסוד, מייצר עמימות יסודית לא פחות. ככל שפסקי דין נושאים על כתפיהם כינונו של מבנה חוקתי אשר אמור לנבוע ישירות מהנורמה הבסיסית של השיטה, היעדר ההסכמה – לא רק באשר לדוקטרינה זו או אחרת או לדרכי יישומה אלא גם באשר לתשתית המשפטית והעיונית של המבנה – פוגם בחוסנו המשפטי של המבנה שכונן זה-אז, לא משום עצם אי-ההסכמה – תדיר ששופטות ושופטים אינם מסכימים אלה עם אלה, וזו דרכה של יוריספרודנציה להתפתח – אלא משום שיישוב המחלוקת באשר לנורמה הבסיסית עצמה אינו ישים בכלים משפטיים בלבד. אם השופטים עצמם אינם מסכימים באשר לבסיס הביקורת השיפוטית, אין לצפות ממערכות אחרות להסכמה כאמור (אף שעליהן לקבל את ההלכה ככזו, על פי עקרון שלטון החוק). יודגש שהיעדר הסכמה אינו פוגע בתוקף המשפטי של ההלכה; הוא אף לא בהכרח ישפיע על אופני התפתחות הדוקטרינה (אם כי ייתכן שכך יהיה). ברם משום שביקורת חוקתית, בהגדרה, מערבת חיכוך בין מערכות שונות – לרבות המשפט, הפוליטיקה, הכלכלה והמוסר – ריבוי הגישות והיעדר צידוק "נקי" לכל אחת מהן אינם צפויים לסייע בהכלתו של חיכוך מובנה זה.

ניתן אף לומר שהיעדר ההסכמה בדבר התשתית מחדד את שתיתקה של הכנסת כמחוקקת חוקי היסוד עובר לפסק הדין, לא משום שהכנסת אינה מוסמכת לחוקק חוקים חוקתיים, כעמדתו של השופט חשין, ואף לא משום שלא השתמשה בסמכותה החוקתית,⁵⁰ אלא כפי שאטען בחלק השני של רשימה זו, משום שהכנסת השתמשה שימוש ייחודי בסמכות זו. כפי שאראה, פרויקט חוקי היסוד אינו פרויקט של חקיקה רגילה אלא של חקיקה בעלת מעמד

שם, בעמ' 571–573 (השופט ד' לויין).

⁴⁸ הביקורת שבראשיתה התבטאה בכמה דיונים בכנסת נמשכה לאורך השנים. ראו למשל פרוטוקול ישיבה 299 של הכנסת ה-13, 16 (16.1.1995). <https://tinyurl.com/4ssuwwss>. תגובתה של המערכת הפוליטית הגיעה כמה שנים מאוחר יותר, ראו להלן ה"ש 210. כך למשל יו"ר הכנסת בדימוס ראובן ריבלין: "המהפכה החוקתית אשר הוכרזה ע"י כבוד נשיא בית המשפט העליון לפני שנים אחדות הייתה בפועל, אולי מבלי משים, אולי ללא כוונה כזו להפיכה שלטונית המסכנת כיום לדעתי את יסודותיה המקודשים ביותר של הדמוקרטיה הישראלית". ראו "ריבלין: בג"ץ מוביל הפיכה שלטונית" **ערוץ 7** (22.9.2003); <https://bit.ly/3FFXtEU>; רבקה וויל "עשרים שנה לבנק המזרחי: סיפורה הפיקנטטי של חוקת הכלאיים הישראלית" **משפט** לח 501 (2016); משה גולן "ישראל זקוקה למועצה חוקתית" **השילוח** 18, 57 (2020). כן ראו יאיר שגיא "מבנק המזרחי לחוק הלאום: עוד מחשבות על ההיסטוריה של 'מפעל החוקה' הישראלי" **ICON-S-IL Blog** (16.12.2020), <https://tinyurl.com/mrye4usb> (לגישתו של שגיא, פסק הדין הוא "פסק דין מאכזב" משום שהוא מנמק באופן חסר את "המהפכה החוקתית" ששופטיו ניסו לחולל). לאחרונה השמיע השופט מינץ תהייה עקיפה באשר ללגיטימיות של המהלך שהתבצע בפרשת **בנק המזרחי**, בדונו בסמכותו של בית המשפט לדון בחוקתיות חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי, ראו בג"ץ 5555/18 **חסון נ' כנסת ישראל** (נבו) (8.7.2021). השור גדעון ספיר "המהפכה החוקתית – איך זה קרה?" **משפט וממשל** יא 571 (2007) (להלן: ספיר "המהפכה החוקתית").

מיוחד שהוא חלק מה"הרצה" של איברי החוקה בישראל. מכאן, בית המשפט הלך צעד אחד מעבר לזה שהכנסת הילכה בו עד אותו פסק דין. בעקבות זאת מצא בית המשפט עצמו על קרקע יציבה פחות במקרים קשים שבהם הוא מבקש להתערב בתחום ההגנה על זכויות האדם ובתחום המשטרי.

האם הייתה בנמצא דרך אחרת – בה בית המשפט לא הלך – אשר היה בה כדי למזער את הקשיים הללו? או שמא חוקי היסוד משנת 1992 אינם מאפשרים ניתוח נטול סתירות פנימיות? אפנה לדיון זה כעת. בהמשך אחזור ואבחן את מעמדם של חוקי היסוד כפי שהיו ערב פרשת בנק המזרחי. אומנם כאמור פסיקת בית המשפט שינתה מצב זה, אולם יש חשיבות להבנה מדויקת יותר של המצב טרם ה"מהפכה", שכן מצב זה משליך על האפשרויות העומדות בפני המשפט ברובד החוקתי כיום.

2. פרשת בנק המזרחי: דרך המלך שנותרה מיותמת

(א) על פרשת דרכים – מהו היקף השינוי שחל בשנת 1992?

אם כך, מהי הדרך אשר בה היה על בית המשפט להלך? הפתרון לסוגיה שהתעוררה בפני בית המשפט טמון בתובנה (הפשטנית משהו) שהכנסת אכן מוסמכת לאמץ חוקה – כפי שקובע הנשיא ברק וכפי שהראה השופט ד' לוין על בסיס מגילת העצמאות – אך היא פשוט לא עשתה כן ב-1992.⁵¹ ניתוח מדוקדק של המהלכים של משרד המשפטים לקראת חקיקת חוק-יסוד: זכויות האדם אשר הוקפאו כדי לאפשר להצעות החוק הפרטיות (!) להבשיל;⁵² בחינה של דברי הכנסת בקריאות השונות;⁵³ קריאה קפדנית של הפרוטוקולים של ועדת החוקה, חוק ומשפט ושיחות עם חלק מחברי הכנסת המעורבים (וחלק מאלו שלא היו מעורבים)⁵⁴ – מובילים כולם למסקנה כי לא הייתה לכנסת, כמוסד, כוונה לשנות את מעמד המשפטי של חוקי היסוד. לא זה היה הפרויקט.⁵⁵ מסקנה זו נתמכת לא רק על כוונת יוצרי הנורמה אלא גם

⁵¹ לדיון במעמדה של מגילת העצמאות, ראו יזהר טל "הכרזת העצמאות – עיון היסטורי-פרשני" משפט וממשל ו 551 (2003); יורם שחר "הטיטוטות המוקדמות של הכרזת העצמאות" עיוני משפט כו(2) 523 (2002); אליאב שוחטמן "הכרזת העצמאות כמקור לזכויותי האומיות של העם היהודי על ארץ-ישראל" משפט וממשל ה 523 (2000).

⁵² לסיקור התהליך, ראו יהודית קרפ "חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו – ביוגרפיה של מאבקי כוח" משפט וממשל א 323 (1992); לנדוי "מתן חוקה לישראל", לעיל ה"ש 17, בעמ' 701; זאב סגל "רב שיח: פסק דין בנק המזרחי – לאחר שלוש שנים" המשפט ה 249 (2000); אמנון רובינשטיין "הכנסת וחוקי היסוד על זכויות האדם" משפט וממשל ה 339, 346 (1999) (להלן: רובינשטיין "הכנסת וחוקי היסוד").

⁵³ ראו דברי הכנסת בקריאה הראשונה לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו (ד"כ 1527, 24.12.1991), ובקריאות השנייה והשלישית (ד"כ 17.3.1992, 3781), וכן דברי הכנסת בקריאה ראשונה לחוק-יסוד: חופש העיסוק (בקריאה ראשונה, ראו ד"כ 28.1.1992, 2595; בקריאות השנייה והשלישית, ראו ד"כ 3.3.1992, 3390).

⁵⁴ לקראת כתיבת מאמר זה קיימתי שיחות עם דן מרידור, מיכאל איתן, עוזי ברעם, משה שחל ושמעון שטרית.

⁵⁵ לדברי חיים רמון בדיון בכנסת, ראו ד"כ 16.3.1998, 5799. הדבר עולה באופן המובהק ביותר מקריאת כתבי בי דין בערכאות השונות בפרשת בנק המזרחי, לעיל ה"ש 2. העותרים והמדינה לא התייחסו כלל למעמד הנורמטיבי של כלל חוקי היסוד – לא כנקודת מוצא ולא כחלק ממבנה הטיעון. הדעת נותנת שלו הייתה אינדקציה כלשהי לכך שחוקי היסוד עליונים נורמטיבית, הייתה לכך התייחסות כלשהי, אם בדיונים בכנסת (וכאמור, התייחסות לכך לא נמצאה), אם בדיונים בועדות הכנסת (וכאמור, התייחסות לכך לא נמצאה), ואם בכתבי בי הדין אשר הוגשו לערכאות השונות, ובכלל אלה בית המשפט העליון (וכאמור, אף התייחסות כזו לא

על האופן שבו אדם סביר יבין אותה: למרות ניסיונו של השופט כך לראות במילות חוקי היסוד עצמן את "קול הברקים, הרעמים והשופר",⁵⁶ שאותו מצפים אנו לראות כאשר גוף מכונן מקבל חוקה, העיקר חסר. עיקר זה מצוי מאז שנות השבעים בהצעת חוק-יסוד: החקיקה: הקביעה שחוקי היסוד עליונים על חקיקה רגילה ושהרשות השופטת מוסמכת אפוא שלא להעניק תוקף משפטי לחוק רגיל הסותר חוק עליון.⁵⁷ על שתיקה זו לא ניתן להתגבר בקלות, שכן מבטאת היא החלטה ריבונית שלא לעסוק (עדיין) במבנה הפירמידה הנורמטיבית בישראל.⁵⁸

לפיכך ככל שבית המשפט נסמך בפרשת **בנק המזרחי** על חקיקתה של הכנסת ולא על יצירה שיפוטית עצמאית, אין מנוס ממסקנה לפיה יש קושי בקביעה שבשנת 1992 גיבשה הכנסת בישראל מדרגה נורמטיבית חדשה וכוללת.⁵⁹ אין אינדיקציה מספקת לכך שרצון הכנסת היה שבחקיקת חוקי היסוד בשנת 1992 ייווצר בישראל רובד משפטי שלא היה קיים בה קודם לכן – הוא רובד החוקה הפורמלית – לא כל שכן שישונה מעמדם של חוקי היסוד הישנים.⁶⁰ כל שנעשה היה צעד חשוב אך מדוד קדימה, שבבסיסו הוספת שריון מהותי לשריון הפורמלי שהוכר בבית המשפט בפרשת **ברגמן**. בכך אין בהכרח כדי לשנות את מעמדם של חוקי היסוד.⁶¹ זאת ועוד, כפי שבית המשפט בפרשת **ברגמן** הראה, מכך גם לא נבע הצורך לקבוע אם הכנסת מוסמכת או שאינה מוסמכת לחוקק חוקה.⁶² מכל מקום, מבחינתה של הכנסת, מהפכה לא הייתה כאן. עמדה זו דומה לעמדתו של השופט זמיר בפרשת **בנק המזרחי** (למעט קביעתו שבכל זאת נעשתה מהפכה, אך בפסק דין **ברגמן**).⁶³ אם כן, נראה שלפני בית המשפט עמדה האפשרות להתמקד בפועלם המשפטי של חוקי היסוד שנחקקו בשנת 1992 בלבד, ולא לעסוק במעמד חוקי היסוד כולם, אשר נותר כשהיה. אפנה לניתוח זה כעת.

נמצאה). לעומת זאת נמצאו התייחסויות רבות לכך שניתנת כעת הגנה מפורשת לזכויות מנייות. ראו גם ספיר "המהפכה החוקתית", לעיל ה"ש 50.

⁵⁶ פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 580–581 (השופט בך).

⁵⁷ הצעת חוק-יסוד: החקיקה.

⁵⁸ ואכן, גם פרופ' גביון מסבירה במאמרה, כי אף בשיטות משפט אחרות לא נתקיימה הכרזה על מעמד חוקתי לזכויות ללא מסמך חוקתי שלם, ראו גביון "נבואה המגשימה את עצמה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 28. בהקשר זה כתבה שני שניציר כי "בשנים שלאחר כינון חוקי היסוד שלזכויות האדם החלה להתרגש בבית המשפט העליון מהפכה 'זוחלת', ושאוּמַנָם פסק הדין בעניין **בנק המזרחי** היה צומת קריטי בה, אך לא התאים בעצם להוות את שיאה" (שני שניציר "בנק המזרחי: מהפכה זוחלת או נסיגה במהפכה?" **ICON-S-IL Blog** (27.12.2020) (<https://tinyurl.com/432hay4d>)).

⁵⁹ עם זאת יש החולקים על הטענה, כאמון רובינשטיין, הקובע במאמרו כי לכנסת היה ידוע מראש כי לחוקי היסוד מעמד על-חוקתי, עוד בחקיקתם (רובינשטיין "הכנסת וחוקי היסוד", לעיל ה"ש 52, בעמ' 349).

⁶⁰ תיאור זה מובא גם על ידי גרעון ספיר במאמרו "המהפכה החוקתית", לעיל ה"ש 50, בעמ' 581–587–588. ראו והשוו לניתוחו של אמנון רובינשטיין במאמרו אמנון רובינשטיין "סיפורם של חוקי-היסוד" **משפט ועסקים** יד 79, 97–108 (2012) (להלן: רובינשטיין "סיפורם של חוקי-היסוד"). לדין כללי ראו גם גרעון ספיר, **המהפכה החוקתית: עבר, הווה ועתיד** (2010).

⁶¹ פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 565–567 לפסק דינו של השופט חשין.

⁶² פרשת **ברגמן**, לעיל ה"ש 38, בעמ' 696–697 לפסק הדין.

⁶³ פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בפס' 1–2 לפסק דינו של השופט זמיר. כאמור, לא ברור, ואף אין הכרח לקבוע, אם אכן התרחשה מהפכה, ובית המשפט עצמו לא ראה בפרשת **ברגמן** (לעיל ה"ש 38) משום מהפכה. ראו לנדוי "מתן חוקה לישראל", לעיל ה"ש 17, בעמ' 699–700.

(ב) משמעותם המעשית של חוקי היסוד שהתקבלו בשנת 1992 – ראייה חלופית

אם אומנם מהפכה חוקתית לא התרחשה, עולות שתי שאלות: הראשונה – מהו בכל זאת (היה) מעמדם של חוקי היסוד שהתקבלו בשנת 1992 – האם של חקיקה רגילה לכל דבר ועניין? והשאלה השנייה: מן הבחינה האופרטיבית – מה (היה) על בית המשפט לעשות בחוקי היסוד שהתקבלו בשנת 1992 לאור השריון הפורמלי של חוק-יסוד: חופש העיסוק והיעדרו של שריון כאמור בחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו, לאור קיומה של פסקת שמירת הדינים ולאור קיומה של פסקת ההגבלה? אדון ראשית בשאלה השנייה, ולשאלה הראשונה אתייחס לאחר שאבסס תזה חלופית בדבר אופי הפרויקט החוקתי בישראל.

נדמה שחוק-יסוד: חופש העיסוק, הכולל שריון פורמלי, יכול היה לזכות ליחס משפטי דומה לזה שלו זכה סעיף 4 לחוק-יסוד: הכנסת. בית המשפט נדרש היה לפרש את ההבדל בין שינוי לבין פגיעה כדי לקבוע מתי נדרש רוב מיוחד. פירוש זה היה יכול להישען על הפיתוח האמור בחוק-יסוד: הכנסת העוסק בשינוי מפורש אל מול שינוי משתמע. פשיטא, ששינוי מפורש במילותיו של חוק היסוד מצריך היה רוב מיוחד (ללא קשר לעוצמת השינוי: גם שינוי מפורש מזערי בסעיף כזה או אחר, ואף שינוי מיטיב, היה נדרש לזכות בשישים ואחד חברי כנסת). באשר לשינוי משתמע, ניתן היה לקבל פרשנות לפיה כל סתירה – בין שהיא סתירה בעוצמה קטנה או בהיקף מוגבל ובין שהיא סתירה של ממש – צריכה לעמוד בדרישת פסקת ההגבלה. אם חקיקה של הכנסת אינה עומדת בתנאי פסקת ההגבלה, הרי שיש בה כדי לשנות את האמור בחוק היסוד במשתמע, ולפיכך נדרשת לזכות ברוב מיוחד של חברי הכנסת כדי שתהיה תקפה.⁶⁴ זהו, אחרי הכל, המבנה של חוק-יסוד: הכנסת, אשר לאורו חוקקו חוקי היסוד החדשים.⁶⁵

ומה באשר לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו? כידוע, הוא איננו משוריין פורמלית אלא רק מהותית. כיצד (היה) עלינו להבין את פועלה המשפטית של פסקת ההגבלה כשחוק-היסוד אינו כולל גם שריון פורמלי? הבה נניח שהכנסת מחוקקת חוק שאינו עומד בתנאי פסקת ההגבלה של חוק יסוד שאינו משוריין פורמלית. האם פסקת ההגבלה (המוקדמת) גוברת או שמא החוק (המאוחר) גובר? לשם מענה לשאלה זו עלינו לבחון את מעמדו המשפטי של כלל מתקל הדינים, שקובע שחוק מאוחר גובר אלא אם החוק המוקדם הוא ספציפי. לשיטתו של השופט חשין, זהו עיקרון "טבעי".⁶⁶ אך האם יכולה הכנסת לשנותו לכזה שלפיו תמיד המוקדם (פסקת ההגבלה) גובר? לשיטתו של הנשיא שמגר, התשובה חיובית: זוהי בדיוק המשמעות של כבילה עצמית.⁶⁷ אך נראה כי על הכנסת לעשות זאת במפורש ולציין כי חוק שאינו עומד בתנאי פסקת ההגבלה נעדר תוקף (וכזאת, כידוע, לא עשתה). לעומת זאת לשיטתו של השופט חשין, נראה שאין לכנסת כוח משפטי לקבוע כי חוק מוקדם תמיד יגבר

⁶⁴ ראו פרשת **ברגמן**, לעיל ה"ש 38, בעמ' 697 לפסק הדין; בג"ץ 246/81 **אגודת דרך ארץ נ' רשות השידור**, פ"ד לה (4) 1, 5-6 (1981).

⁶⁵ כזכור, בהצעת החוק שהועלתה לקריאה שלישית בכנסת, חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו היה משוריין; השריון הוסר בקבלת הסתייגות ברוב של קול אחד.

⁶⁶ פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 554-556 (השופט חשין).

⁶⁷ שם, בעמ' 288-290. קלוד קליין קושר במאמרו את תורת שני הכובעים לעליונות הנצחית של חוק יסוד על חוק "רגיל" מאוחר, ואף שבית המשפט לא החזיק בגישה זו, הוא טען כי דווקא שמגר הוא סמינים לקבלת העליונות בבג"ץ 148/73 **קניאל נ' שר המשפטים** פ"ד כז (1) 794 (1973) (להלן: פרשת **קניאל**). ראו קליין "הסמכות המכוננת", לעיל ה"ש 9, בעמ' 353-354.

על חוק מאוחר, משום שבכך עלולה להיווצר בעיה בין-דורית: אם כנסת מוקדמת מונעת מכנסת מאוחרת לקבל חוק ספציפי שיגבר על החוק המוקדם, משמעות הדבר שהמשקל של קולו של אזרח שהצביע בבחירות לכנסת המאוחרת קטן מהמשקל שניתן לקולו של אזרח בבחירות לכנסת המוקדמת (ובלבד שאין בשינוי המאוחר כדי לפגוע בעקרונות יסודיים "טבעיים"). בכך יש סטייה מעקרון דמוקרטי בסיסי.⁶⁸ אלא שלפי השופט חשין, רשאת הכנסת לקבוע חזקה כל עוד היא עצמה יכולה לסטות ממנה. כך, השופט חשין אינו פוסל את החובות שמטילה פסקת ההגבלה על כל רשות מרשויות השלטון, ואף מציין כי לא ניתן להתעלם מחובות שחוק מטיל במפורש על הכנסת. מן המקובץ עולה שלשיטתו של השופט חשין, השינוי שיכולה הכנסת לחולל בכלל מתקל הדינים הנ"ל מוגבל: אין כנסת מוקדמת יכולה אלא לדרוש מכנסת מאוחרת שתאמר במפורש כי היא – האחרונה – סוטה מהסדר שנקבע בכנסת המוקדמת. מכאן ניתן לפרש את פסקת ההגבלה כדרישה מכנסת מאוחרת לתת דעתה במפורש לתנאים שמציבה פסקת ההגבלה. לשיטתו, חיוב מפורש שהוטל ייפתר רק באמצעות ביטול מפורש.⁶⁹ מבחינה אופרטיבית, חוק שאינו עומד בתנאי פסקת ההגבלה לא ייאכף בבית המשפט אלא אם ציינה הכנסת מפורשות שהחוק תקף על אף האמור בתנאי פסקת ההגבלה בחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו.⁷⁰ למסקנה דומה הגיע גם המלומד יהושע ויסמן, כאשר בחן ביסודיות את חוק היסוד החדש,⁷¹ ברוח הצעות חוק יסוד החקיקה, שאף הן התייחסו לכוחה של הכנסת לסטות במפורש מהסדר שבחוק היסוד.⁷² מכיוון שדרך הילוך זו נקיימה מסתירה פנימית, הדרך המתבקשת מבית המשפט, לו לא היה עוסק במעמד חוקי היסוד אלא בתוצאה האופרטיבית של פסקת ההגבלה, הייתה לאמץ נגזרת של עמדתו של השופט חשין.⁷³

⁶⁸ גם הנשיא ברק ער למתח זה, אלא שלשיטתו מעליונותם של חוקי היסוד נובע כי המחוקק אינו רשאי, אלא אם קיבל הרשאה חוקתית לכך, לפעול על אף האמור בפסקת ההגבלה המצויה בנורמה חוקתית. אך כפי שצוין, אם חוקי היסוד אינם עליונים, נשמט הטיעון הנ"ל. הנשיא ברק העלה את האפשרות שהכנסת תוכל לפעול "על אף האמור בחוק-יסוד", אולם רק כשמדובר בחוקי יסוד נעדרי פסקת הגבלה. בכך, לשיטתו, יהיה אפשר "להבליט את מעמדו הנורמטיבי העליון של חוק היסוד, ומאידך גיסא, ניתן היה לשמור על ההבחנה הראויה בין חוק יסוד הקובע הוראת שריון לבין חוק יסוד השותק בעניין זה" (פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 409–410). אפשר שבכך קבע בית המשפט העליון שחוקי יסוד שמגנים על זכויות עדיפים, במובן מסוים, על חוקי יסוד משטריים.

⁶⁹ השופט חשין פעל כך לעניין מעמדו של חוק-יסוד: תקציב המדינה לשנים 2009 עד 2012 (הוראות מיוחדות) (הוראת שעה), ס"ח התשס"ט 134, לעומת חוק יסודות התקציב, התשמ"ה–1985, ס"ח 202. ראו בג"ץ 3434/96 **הופנונג נ' יושב ראש הכנסת**, פ"ד נ(3) 57 (1996). לגישתו של השופט חשין, חוק התקציב אמור להיות כפוף לחוק יסודות התקציב כחוק מסגרת, אלא אם חוק התקציב כולל הוראת "על אף האמור".

⁷⁰ פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 523–525, 558–559 (השופט חשין).

⁷¹ יהושע ויסמן **דיני קניין – חלק כללי** 37–40 (1993). השו" גם מנחם אלון "דרך חוק בחוקה: ערכיה של מדינה יהודית ודמוקרטית לאור חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו" **ציוני משפט** יז 662, 659 (1993); מנחם אלון "חוקי היסוד: דרכי חקיקתם ופרשנותם – מאין ולאן?" **מחקרי משפט** יב 253 (1995).

⁷² ראו להלן ה"ש 148.

⁷³ נגזרת – במובן זה שבית המשפט היה יכול להגיע למסקנה פרשנית שטרם תהיה הכנסת מוסמכת להחריג מפורשות חוק מפסקת ההגבלה, על פסק דין של בית המשפט המוסמך, הקובע כי החוק אינו עומד בתנאי פסקת ההגבלה, לעמוד לפנייה. ניתן גם לחשוב על מגבלה מובנת, שלפיה חוק שמתקבל על אף האמור תקף בימי הכנסת שקיבלה אותו, אך מצריך אישור מחדש של כנסת חדשה. נושא זה חורג ממסגרת מאמר זה. ראו ניב רוזנאי **ביקורת חוקתית: התפתחות, דגמים והצעה לעיגון הביקורת השיפוטית בישראל** (2021). נראה שמחקר

יצוין בהקשר זה כי אין הכרח להגיע למסקנה הפרשנית שדי בכך שהחוק החדש יכלול את הביטוי "על-אף-האמור" בנוגע לאמור בחוק היסוד באופן כוללני, או סתמי. ראשית, אפשרות המסקנה לפיה נדרשת התייחסות ספציפית ומפורשת בחקיקה לאופן הסטייה מן האמור בחוק היסוד. למשל, אפשר שתידרש התייחסות לכך שעל אף הפגיעה הספציפית אשר אמצעי כזה או אחר פוגע בזכות ספציפית המוגנת בחוק היסוד, האמצעי גובר. דרישה זו תחייב את הכנסת לפרט את הסתירה בחוק הסותר, דהיינו לציין במדויק, באותו חוק, את גרמי הסתירה בינו לבין חוק היסוד. מסקנה זו מתיישבת עם הגישה לפיה בהיעדר אמירה מפורשת בחוק, כשאנו מגיעים למסקנה פרשנית שקיימת סתירה, הרי שחזקה היא שחוק היסוד הוא החיקוק הספציפי בעניין זכויות אדם, ומשום כך הוא גובר על חוק רגיל, אלא אם תאמר הכנסת ברחל בתך הקטנה אחרת.⁷⁴ שנית, אפשר בהחלט להחזיק בעמדה פרשנית לפיה יש לשנות תחילה את חוק היסוד עצמו באמצעות הוספת סעיף המתייחס לחקיקה הסותרת אשר אינה עומדת בפסקת ההגבלה. זאת, לא משום שחוק היסוד עליון, אלא משום חזקה שהוא ספציפי, וחזקה זו ניתנת לסתירה רק באמצעות תיקון נקודתי של חוק היסוד עצמו, המתיר למחוקק לפעול בדרך מסוימת. מגבלה שכזו היא בגדר מגבלה פרוצדורלית, השקולה למגבלות אחרות החלות על הליך החקיקה. כידוע, תקנון הכנסת אינו, כשלעצמו, עליון על חקיקה רגילה. אולם הוא משמש אמצעי לזיהוי אם דבר הוא אכן בגדר "חקיקה". כפי שנדרש שהכנסת תשנה את תקנון הכנסת בטרם תוכל לקבל חוק בשתי קריאות בלבד (ואין די בחוק המצהיר על עצמו שהוא תקף אף שעבר בשתי קריאות), כך ניתן לפרש את פסקת ההגבלה כדורשת שחוק היסוד יעודכן במפורש קודם שייכנס החוק הסותר אותה לתוקף. במילים אחרות, דרך הילוך זו מאפשרת להגיע למסקנה שקיימת דרישה פרוצדורלית לפיה על הכנסת להתייחס במפורש לסתירה מול חוק היסוד, משל היה מדובר בדרישה תקנונית להצבעה מיוחדת במליאת הכנסת על הסעיף שבו מתקיימת הסתירה, ואין להסתפק בסמכות הכנסת הכללית לשינוי במשתמע של חקיקה באמצעות חקיקה מאוחרת. יודגש כי הפרשנות לפיה

זה מגיע למסקנה דומה לזו שהגיעה אליה רבקה ווייל, כאשר בחנה עד כמה פסקת התגברות זרה למשפט הישראלי (והגיעה למסקנה שהיא אינה זרה), וכאשר ניתחה מגבלות פנימיות שניתן למצוא בתוך מנגנון פסקת ההגבלה. השוו רבקה ווייל "על נרטיב וחוקה: איך מפרקים את 'המוקש' של פסקת ההתגברות? – ICON-S-IL Blog (10.5.2021) <https://bit.ly/3VegnbP> (להלן: ווייל "על נרטיב וחוקה").

טלו לדוגמה חוק שמתיר לרופא לחסן אדם מפני מגפה ללא הסכמתו של אותו אדם. אומנם חוק זה מעניק הרשאה ספציפית לרופא, בתנאים מסוימים, לפעול באופן מסוים, אבל כל עוד המסגרת המושגית משייכת את זכויות האדם לחוקים אחרים – למשל לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו בהקשר שלנו – אזי חוקים אלו הם הספציפיים, וחקיקה כאמור, אשר מאפשרת לרופא לחסן ללא הסכמה, לא תהיה בעלת תוקף משפטי אלא אם הכנסת תאמר "ברחל בתך הקטנה כי הרופא רשאי לחסן ללא הסכמה בניסיונות מסוימות על אף הפגיעה בזכות האדם על גופו המוגנת בחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו", או נוסח דומה. דרך הילוך זה משתלבת עם ההבחנה שמציע השופט חשין בין חוקים שהנמען שלהם הוא הכנסת (ושתי רשויות השלטון האחרות) לחוקים שהנמען שלהם הוא אחר (פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 560). מכיוון שחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו וחוק יסוד: חופש העיסוק מיועדים לכנסת, הרי עליה, בטרם היא משתמשת בסמכותה ומתירה, למשל, לרופא לחסן ללא הסכמה בניסיונות מסוימות, להתייחס במפורש לאמור בחוק היסוד, משום שבכך היא פועלת על פי החוק הספציפי לעניין חקיקה בתחום. תודתי נתונה לתלמידי מערכת **משפטים** על דוגמה זו.

יש לשנות את חוק היסוד עצמו אינה הכרחית⁷⁵ (וספק אם היא ראויה, שכן כפי שיפורט בהמשך, יש ערך בהקפדה על כך שחוקי היסוד יתוקנו רק אם וכאשר נוכחת הכנסת שהסדר הכללי הגלום בהם פגום) ולא כדי לייצר חריגים ספציפיים. לדעתי עדיפה אפוא פרשנותו של השופט חשין לעניין זה. מכל מקום, מן המקובץ עולה כי אין הכרח שקיומה של פסקת הגבלה יעיד על עליונות נורמטיבית; די בכך שיעיד הוא על "מרכזיות"⁷⁶.

עוד בהקשר זה יצוין כי לו הייתה נבחרת הדרך המוצעת כאן, היה על בית המשפט לדרון בשאלה אם ניתן לחרוג חריגה מפורשת כאמור אף טרם שקבע בית המשפט כי הסדר מסוים פוגע בזכות מוגנת פגיעה לא מידתית.⁷⁷ על פי הגישה שתוצג להלן, לפיה המודל החל בישראל הוא זה של "חוקה בהרצה", עולה כי יש רגליים לטענה כי על אף שתקתם של חוקי היסוד בסוגיה, מתחייב להמתין למהלך שיפוטי שאומר כי חוק אינו עומד בתנאי פסקת ההגבלה טרם שתהיה פתוחה הדרך להשתמש בפסקה הקובעת שחוק חורג יעמוד בתוקפו.⁷⁸ כן נדרש היה בית המשפט להחליט אם ניתן לחדש את החוק החורג לאחר ארבע שנים אף מבלי שחל שינוי כלשהו בנסיבות. גם כאן נראה שיש סיבה טובה מדוע הארכה כאמור תצריך

⁷⁵ כידוע, בית המשפט לא קיבל עמדה מקבילה לעניין חוק-יסוד: הכנסת, אם כי לפני בית המשפט לא הוצגה הטענה כסוג של טענה פרוצדורלית, והטענה שנדחתה הסתמכה על חוקי היסוד כנורמות עליונות. ראו פרשת קניאל, לעיל ה"ש 67, בעמ' 796.

⁷⁶ לא כאן המקום לפתח תאוריה חוקתית חלופית שלפיה נורמות חוקתיות אינן בהכרח עליונות אלא מרכזיות, במובן זה שבמרכז מערכת המשפט ניצבות הנורמות בעלות המשקל הנורמטיבי הרב ביותר, ובהתנגשות עם נורמות אחרות משקל סגולי זה מסיט נורמות משפטיות "קלות" יותר ממסלולן או אף מפרק מרכיבים מסוימים של נורמות אלו כך שאין להן תוקף משפטי. על פי קונסטרוקציה זו, בתוך שבין נורמות משפטיות מצויים עקרונות לא כתובים, ואף בכוחם של אלה לא רק להשפיע על פרשנות הנורמות אלא אף לחסום ("למסך") פועלן המשפטי של נורמות מסוימות. דרך המשגה זו אינה הייררכית בהכרח אלא מתאימה יותר למארג שנשלט על פי היגיון של משפט מקובל. לפי דרך זו, פועלה של פסקת "על אף האמור" מחסן נורמה מפועלה הסגולי של נורמה אחרת, בתנאים מסוימים. כאמור, פיתוח שכזה מצריך מחקר עצמאי, שכן בישראל אומצה תפיסת העולם ההיררכית. לעיסוק בהקשר הישראלי וההשוואתי ביחס שבין חוקה למשפט המקובל, ראו Rivka Weill, *The New Commonwealth Model of Constitutionalism Notwithstanding: On Judicial Review and Constitution Making*, 62 AM. J. COMP. L. 127 (2014); Rivka Weill, *Exploring Constitutional Statutes in Common Law Systems, in QUASI-CONSTITUTIONALITY AND CONSTITUTIONAL STATUTES: FORMS, FUNCTIONS, APPLICATIONS* 64 (Richard Albert & Joel I. Colón-Ríos eds., 2019).

⁷⁷ לפי הגיונה, שיטתו של השופט חשין תאפשר לכנסת להגן על חוק מסוים מביקורת שיפוטית מראש, במובן זה שהכנסת רשאית לקבל חקיקה "על-אף-האמור" גם טרם פסק בית המשפט כי יש סתירה בין חוק לחוק יסוד. אולם שיטתו כאמור נסמכת על היעדר סמכות של הכנסת לקבל חוקה (או נורמות על-חוקיות). עמדת רשימה זו שונה בהקשר זה.

⁷⁸ לפי גישה המכירה בסמכותה של הכנסת לחוקק חוקה והרואה בחוקי היסוד פוטנציאל לחוקה עתידית, הפרשנות המתבקשת היא שכדי לאפשר התנסות ראויה של המערכות בפעילות בנוכחות חוקה עתידית, על הכנסת להמתין לפסיקתו של בית המשפט טרם שתוכל לסייג חוק מתחולתו של חוק היסוד, אלא אם תשנה את חוק היסוד ישירות (וזאת היא תוכל לעשות כמובן גם לפני שהוגשה עתירה הטוענת שחוק מסוים סותר חוק יסוד). אומנם בקנדה, שם פותחה פסקת ההתגברות, מתאפשרת חריגה מניעתית לפי סעיף 33(1) לצ'רטר הקנדי, אך מלומדים מתנגדים לשימוש זה. להרחבה על היתרונות והחסרונות בשימוש מניעתי של החרגת חוק, ראו צבי כהנא מנגנון החריגה – צידיקים, סיכויים וסיכונים 1, 33 (2007) <https://shorturl.at/byzOU>. ראו גם אמנון רובינשטיין וברק מדינה המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל 123, 156–160 (2007) (להלן: רובינשטיין ומדינה המשפט הקונסטיטוציוני).

הצדקה שניתנת לביקורת שיפוטית. ולבסוף, עצם השימוש הראשוני ב"על אף האמור" יכול שיעמוד לביקורת שיפוטית, אם החוק החורג לא פוגע רק בזכות אלא פוגע גם פגיעה של ממש בעקרונות השיטה, ולכן כנראה עולה כדי שינוי נורמה חוקתית.⁷⁹ פיתוח סוגיות אלו, שלא על בסיס עליונות חוקי היסוד, הוא כמובן עניין תאורטי כעת, אך הסוגיות מוצגות כאן כדי לסרטט כיצד הייתה נראית הדרך שבית המשפט לא הלך בה.

הביקורת האפשרית על הגישה שהוצעה זה עתה מדגישה את היעדרו של סעיף התגברות בחוקי היסוד משנת 1992. ניתן אפוא לטעון שלו רצתה הכנסת לאפשר לעצמה לפעול על אף האמור בתנאי פסקת ההגבלה, היא הייתה מציינת זאת במפורש בחוקי היסוד. "קריאה פנימה" של סעיף כזה על ידי בית המשפט משולה לאקטיביזם שיפוטי פסול, שכן בכך מחוקק בית המשפט בעצמו מקום בו התאוריה הדמוקרטית תצפה שהכנסת היא שתנקוט עמדה.⁸⁰ אלא שעיון מדוקדק יותר מראה שלא בהכרח מדובר בפעולה של "קריאה פנימה", אלא של חשיפה על מנגנון שניצב ברקע ההסדר, כל עוד לא נאמר אחרת.

מנגד, ניתן לטעון שהקביעה כי מנגנון "על אף האמור" מתבקש נובעת ממבנה כלל מתקל הדינים עצמו, לפיו חוק מאוחר גובר אלא אם המוקדם ספציפי. מכאן שאין מדובר ב"קריאה פנימה" בהכרח, אלא בפרשנות שבאה על רקע קיומה של מוסכמה חוקתית, דהיינו המוסכמה בדבר כלל מתקל הדינים בין חוק מאוחר לחוק מוקדם. ייתכן כמובן לטעון שעצם פיתוחו של כלל זה (דהיינו כלל מתקל הדינים לפיו הנורמה המאוחרת גוברת אלא אם המוקדמת ספציפית) הוא כשלעצמו סוג של אקטיביזם שיפוטי, שכן כלל זה אינו כתוב בחוק יסוד כלשהו. אך אקטיביזם זה, אם אומנם אקטיביזם הוא, מלווה את שיטת המשפט הישראלי מיום לידתה, ואומץ מהדין שהיה קיים ערב הקמת המדינה. אם כך, גם עדכוננו של כלל זה באמצעות פרשנות פסקת ההגבלה הוא בבחינת יצירה שיפוטית, אולם יצירה זו אינה בגדר "קריאה פנימה" אל תוך בחירה של המחוקק אלא המשך פיתוח בשדה שהולדתו וטיפוחו הם פרי יצירה שיפוטית.⁸¹

⁷⁹ בג"ץ 4676/94 מיטראל בע"מ נ' כנסת ישראל, פ"ד נ(5) 15, פס' 15 לפסק דינו של הנשיא ברק (1996) (להלן: פרשת מיטראל ה-2).

⁸⁰ להרחבה ראו רות גביוון, מרדכי קרמניצר ויואב דותן אקטיביזם שיפוטי – בעד ונגד: מקומו של בג"ץ בחברה הישראלית 173–176 (2001).

⁸¹ כאמור, גישה זו היא גישתו של השופט חשין בפרשת בנק המזרחי, לעיל ה"ש 2, בעמ' 558–560. לשיטתו, ניתן להגיע למסקנה דומה אם נתייחס לחוק היסוד, משום שנעדר הוא תאריך, כאילו שב ונחקק כל העת, ולכן לחוק הסותר אותו אין בהכרח מעמד של חוק מאוחר, ולכן נדרשת ספציפיות מפורשת. דרך אחרת לנסח את טענת הנגד הזו היא באמצעות מיקום הכלל הידוע כ"מאוחר גובר אלא אם המוקדם ספציפי" כחלק מן החוקה המטריאלית. מרכיבי חוקה אלו חלים, לפחות בהיעדר הוראה ספציפית אחרת, הן על נורמות חוקתיות (התייחסות "אופקית") והן על נורמות חוקיות (התייחסות "אנכית"). אם הכלל האמור בדבר מתקל דינים הוא חלק מן החוקה המטריאלית – ומתבקש שיהיה – הרי שיש לגשת לחוקי היסוד הכוללים פסקת ההגבלה כאילו הם ספציפיים לעניין דרך שינויים (גם שינוי במפורש וגם שינוי במשתמע). אחרת אין משמעות לפסקת ההגבלה, וחזקה על הכנסת שלא שיחתה מילותיה לריק. לפיכך כדי שחוק מאוחר הסותר את תנאי פסקת ההגבלה יועדף על פני חוק היסוד הכולל את פסקת ההגבלה, על החוק הסותר להיות ספציפי אף יותר ולציין במפורש כי אין לפעול בעניינו על פי תנאי פסקת ההגבלה. במילים אחרות, גישה שמחויבת למציאת פתרון פרשני המתיישב באופן אופטימלי עם המבנה החוקתי בכללותו, תעדיף כך נראה הכרה בכוחה של הכנסת לחרוג מפסקת ההגבלה, ובלבד שתעשה זאת מפורשות – כל עוד לא התקבל חוק-יסוד: החקיקה.

שאלה נוספת שעולה, לו הייתה הדרך הזו נבחרת, היא מהו כוחה של פסקת ההגבלה ביחס לחוקי יסוד אחרים? אם אכן פסקת ההגבלה היא מנגנון של שריון, כפי שטוען הנשיא ברק באופן משכנע בפרשת **בנק המזרחי**,⁸² התשובה אמורה להיות חיובית: כפי ששריון פורמלי חל גם על חוקי יסוד אחרים, אין מניעה שכך גם שריון מהותי.⁸³ אלא שבית המשפט בחר ללכת בדרך אחרת,⁸⁴ וכאמור בכך נוצרה סתירה פנימית באופן שבו פותחה ההלכה **בבנק המזרחי**.⁸⁵

אם כן, נראה שאופן פעולתם של חוקי היסוד שנחקקו ב-1992, וספציפית פועלה של פסקת ההגבלה, פתוח לפרשנות. אומנם הגישה שלפיה משמעותה של פסקת ההגבלה היא שחוקי היסוד הם עליונים אפשרית, אך היא אינה הכרחית ואף אינה מתיישבת במידה המיטבית עם המבנה החוקתי של מדינת ישראל כפי שהתפרש עד אז על ידי בית המשפט העליון. בבחירה שבין פרשנות חוקי היסוד ככוללים מהפכה חוקתית היוצרת רובד עליון בשיטת המשפט הישראלית לבין פרשנותם ככוללים אפשרות לסתור אותם אגב שימוש בלשון מפורשת, האפשרות הראשונה נראית כמגלמת מתח רב יותר בנוגע לתפקיד השיפוטי בדמוקרטיה חוקתית.⁸⁶ אומנם ההשלכה האופרטיבית של עמדת הרוב בפרשת **בנק המזרחי**

⁸² שם, בעמ' 408–409 (הנשיא ברק). ראו גם אהרן ברק "המהפכה החוקתית: זכויות יסוד מוגנות" **משפט וממשל** א 9, 15–16 (1992) (להלן: ברק "המהפכה החוקתית").

⁸³ לפיכך אם חפצה הכנסת לפטור חקיקת חוקי יסוד מדרישות פסקת ההגבלה, עליה לציין זאת במפורש בפסקת ההגבלה באמצעות שינויה (ברוב הדרוש). משלא נבחרה זו, כפי שמציינת פרופ' גביון, מתעצמת ההבנה כי אכן קיימת סתירה בין נורמות חוקתיות. השוו גביון "נבואה המגשימה את עצמה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 136–137.

⁸⁴ פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 403–406 לפסק דינו של הנשיא ברק. לשיטתו של הנשיא ברק, מכיוון שפסקת ההגבלה היא אינדיקציה לעליונות חוקי היסוד על חקיקה רגילה, היא אמורה לחול על חקיקת חוקים "רגילים" (תחולה אנכית) ולא על חקיקת חוקי יסוד (תחולה אופקית). ואכן, כך פסק הנשיא ברק ללא הנמקה מפורטת בבג"ץ 1368/94 **פורת נ' ממשלת ישראל**, פ"ד נו(5) 913 (1994). אלא שפרשת **פורת** הוכרעה טרם שנפסק אשר נפסק בפרשת **בנק המזרחי**, ובהיעדר נימוק של ממש. על כל פנים, על עמדה זו חזר הפרופ' ברק בהיקף נרחב בספרו אהרון ברק **מידתיות במשפט: הפגיעה בזכות החוקתית והגבלותיה** (2010), ראו עמ' 117 והערות שם; 641–642. המבנה הפירמידאלי הנ"ל מניח שחקיקת חוק יסוד אינה צריכה לעמוד בדרישות פסקת ההגבלה, ולו משום שלא ברור אם הרשות המכוננת יכולה לכבול את עצמה בתנאים של מהות. אף אביגדור קלגסבלד "סתירה לחוק-יסוד" **הפרקליט** מח(2) 293, 307–330 (2006) מצדד בפרשנות כי אין להגביל את הכנסת כרשות מכווננת מבחיקת חוק יסוד הסותר נקודתית חוק יסוד אחר.

⁸⁵ מחד טוען הנשיא כי השריון המהותי הוא שווה ערך לשריון הפורמלי, ושניהם הם אינדיקציה לעליונות. אלא ששריון פורמלי חל כאמור גם על חוקי יסוד אחרים, ומכאן מתבקש שגם שריון מהותי היה חל כאמור. כמו כן הייתה מתבקשת המסקנה כי חוקים שמהם סממן זה נעדר לא היו מסווגים בהכרח כעליונים נורמטיבית. לכך הנשיא ברק אינו מסכים, באמצעו את המבחן הצורני שלפיו הביטוי "חוק יסוד" הוא שמעיד על מעמד נורמטיבי עליון. אף במאמרו מציין ברק בקצרה את הבעייתיות הקיימת בכבילה עצמית של המחוקק אך משאיר את הנושא בצריך עיון, ראו ברק "המהפכה החוקתית", לעיל ה"ש 82, בעמ' 19.

⁸⁶ נראה כי הכרה בכוחה של הכנסת לכבול עצמה, כמו גם לאפשר שינוי מפורש המופיע בחוק "רגיל", מאפשרים את המשך מלאכת כינון החוקה באופן המגדר את המתח המובנה בין המחוקק הראשי לבית המשפט. ראו דוד קרצמר "מברגמן וקול-העם לבנק המזרחי: הדרך לביקורת שיפוטית על חוקים הפוגעים בזכויות אדם" **משפטים** כח 359 (1997). אומנם לשופטים תפקיד חשוב והכרחי בפיתוח הנורמות החוקתיות, אולם המהלך שבוצע **בבנק המזרחי** כולל שינוי המשטר החל, כאמור בלי שיש אינדיקציה ברורה לכך שהשותף המתבקש למהלך זה – הכנסת – אכן השתתף במודע ובמכוון להשגת תכלית זו. בהקשר זה יצוין שלצר השאלה ההליכית, המודגשת כאן, קיימת שאלת העיצוב המוסדי הבסיסי, ובמרכזה השאלה אם עדיפה ביקורת שיפוטית "נוקשה", המצמצמת

מאפשרת לכנסת לומר את דברה, ואף במקרה של חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו אינה מצריכה רוב לצורך שינוי (למעט אותם סעיפים שהתקבלו דרך תיקון חוק-יסוד: חופש העיסוק), אולם הדרך הפרשנית, אשר כללה העלאת חוקי היסוד למעמד חוקתי וקביעה כי פסקת ההגבלה משמעה כי על המחוקק/המכונן לתקן את חוק היסוד עצמו (אם הגיע למסקנה כי צורכי המדינה כמדינה יהודית ודמוקרטית מחייבים זאת), מטילה צל, או שמא מעמסה, כל אימת שבית המשפט מפעיל את כוחו ומוצא כי חוק (או אף נורמה או מעשה ממשל תת-חוקי) אינו חוקתיים. זאת, משום שדרך פרשנית זו כוללת קפיצה, או דילוג, שאינם מתחייבים ממבנה חוקי היסוד ומהפרשנות של התהליך החוקתי שעברה מדינת ישראל, בראייה כוללת.⁸⁷ נראה אפוא שבעוד שהנשיאים ברק ושמגר צדקו שהכנסת מוסמכת לקבל חקיקה ברמה החוקתית, המסקנה שבשנת 1992 נעשה בסמכות זו באופן שימוש שונה מזה שנעשה בעת חקיקת חוקי היסוד שקדמו להם אינה מתבקשת.⁸⁸ ומכאן, לא דק בית המשפט פורתא כשקבע שבאותה ההזדמנות הועלה מעמדם של כל חוקי היסוד בישראל לרמה העליונה. לא זו הסמכות שהפעילה הכנסת בחוקקה את חוקי היסוד עד כה, ולא זו הסמכות שהפעילה בשנת 1992. בה בעת, לעניין פועלם המשפטי של חוקי היסוד הכוללים פסקת הגבלה אך אינם כוללים שריון פורמלי, דומה שהצדק עם השופט חשין: מנגנון הבקרה שהכנסת הכניסה לחוק הוא מנגנון בקרה דיאלוגי בעיקרו, המתאים לשלב ההתפתחותי שבו היו מצויים חוקי היסוד בעת חקיקתם בשנת 1992. מכאן, לו היה בית המשפט בוחר בדרך המוצעת ברשימה זו, אשר עולה בקנה אחד עם דרכה של פרופ' גביון באשר לזהירות המתבקשת בספירה החוקתית, היה מגיע למסקנה שחוקי היסוד לא שינו מעמדם, שלכנסת יש סמכות לשנות מעמדם (אם תחליט לעשות זאת), וכי נפל דבר – נדרשת ביקורת שיפוטית להבטיח עמידה בתנאי פסקת ההגבלה. בעקבות ביקורת כאמור, כך מתבקש מהגיונה של דרך זו, הייתה הכנסת רשאית לחוקק חוק סותר המגדיר את גזרת הסתירה במפורש על אף האמור בפסקת ההגבלה.

אם לא שונה מעמדם של חוקי היסוד בשנת 1992, נדרש דיון מעמיק במעמד זה כדי להבין את מלוא משמעות המהפכה החוקתית. אך בטרם אפנה לכך, חלק זה לא יהיה שלם אם לא אתייחס לשאלת משנה: מדוע בחר בית המשפט שלא לפסוע בדרך שסורטטה זה עתה? הרי על פני הדברים דרך זו מתבקשת – כל שנדרש היה לעדן את עמדתו של השופט חשין – ולו משום שהיא תואמת את המסורת החוקתית הישראלית ואינה כרוכה בסתירות פנימיות בהיקף המצוי בפסק הדין **בנק המזרחי**. לשאלה זו אפנה כעת.

את מרחב התגובה החוקתית, או "גמישה" במובן זה שמאפשרת למחוקק לחוקק חקיקה שאינה לפי המתווה המתאפשר באמצעות הפרשנות השיפוטית לנורמה החוקתית. דומה כי הבחירה במודל מתאים מצריכה התחשבות בתרבות המשפטית והכללית, במידת המחויבות של השיטה לזכויות האדם ולשלטון החוק, במבנה התמריצים הכלכלי והמוסדי, בהליכי בחירת השופטים והעצמאות השיפוטית ובמרכיבים נוספים. לדיון במודלים של ביקורת שיפוטית "גמישה", ראו *STEPHEN GARDBAUM, THE NEW COMMONWEALTH MODEL OF CONSTITUTIONALISM* (2013).

⁸⁷ לדיון בתהליך זה, ראו תת-פרק 2.

⁸⁸ שותפה למסקנה זו היא פרופ' גביון. ראו גביון "נבואה המגשימה את עצמה", לעיל ה"ש 23.

3. מאחורי הקלעים ובין השורות של פסק הדין: ניסיון להבנת המהלך השיפוטי

בית המשפט בחר, כפי שנפרס בחלק הקודם, שלא להלך בדרך המתבקשת אלא לפרוץ לעצמו נתיב חדש, ללא יסודות איתנים בדין המצוי (כפי שהיה בשעתו). מדוע? היבטים של שאלה זו (ונגזרותיה) העסיקו את הספרות,⁸⁹ ומטבע הדברים אין בידינו המתודולוגיה לקבוע מדוע השופטים פסקו כך או אחרת, אך ניתן לנסות ולשער מהם הגורמים שהובילו לפסיקה זו. לשאלה זו חשיבות לא רק כחלק מהשיח על משמעותו ההיסטוריוגרפית של פסק הדין,⁹⁰ אלא גם משום שהתשובה הפשטנית – בית המשפט תר אחר כל דרך להרחיב סמכותו – אינה משכנעת.⁹¹ לו זה היה הפרויקט, מבחינה מוסדית היה מוטב לו בית המשפט ושופטיו היו מתאחדים מאחורי אחת הגישות, שכן שלושתן מאפשרות ביקורת שיפוטית על חקיקה ראשית ולכתוב פסק דין "רזה" אך מפעים, קצר אך מהדהד, בהמשך לפסק הדין המפורסם בעניין מרבורי נ' מדיסון.⁹²

ייתכן שההליך החריג שהוביל את הפרשה לבית המשפט – הליך ערעור אזרחי על הכרעה בעניין סמכויות בית המשפט אל מול סמכויות המשקם – תרם לערפול מסוים.⁹³ באופן

⁸⁹ ראו למשל Rivka Weill, *The Strategic Common Law Court of Aharon Barak and its Aftermath: On Judicially-Led Constitutional Revolutions and Democratic Backsliding*, 14 L. & ETHICS HUM. RTS. 227 (2020). ברשימה זו לא אפתח את הקשר האפשרי בין המהפכה החוקתית לבין מאבק הנגד, שיצא נגד המבנה החוקתי הליברלי שפסק הדין **בנק המזרחי** בא לבסס. ראו למשל Alon Harel, *Chief Justice Barak's Legal Revolutions and What Remains of Them: The Authoritarian Abuse of the Judicial-Empowerment Revolution*, IACL-AIDC Blog (Mar. 20, 2019), <https://tinyurl.com/3stye88y>.

⁹⁰ ראו יאיר שגיא "פסק-הדין שעשה היסטוריה: עיון היסטוריוגרפי בפסק-הדין בפרשת בנק המזרחי" **משפט וממשל** יט 325 (2018) (להלן: שגיא "פסק הדין שעשה היסטוריה"); רבקה ווייל "המדריך לאפקטיביות וללגיטימיות שיפוטית: בית המשפט האסטרטגי של השופט ברק" **ICON-S-IL Blog** (11.2.2022) <https://tinyurl.com/4smkfk9>.

⁹¹ לעיסוק בסוגיה, ראו רון חריס "העבר המדומיין של בית המשפט העליון: השימוש בנרטיבים היסטוריים על ידי מבקרי בית המשפט" **ICON-S-IL Blog** (25.4.2021) <https://tinyurl.com/2p8ejyf6>. רשימה זו משתלבת עם הפרויקט של פרופ' חריס, במובן זה שהיא תרה אחר פרספקטיבה היסטורית מורכבת יותר, בעלת היגיון מארגן שאינו ניתן לרדוקציה למאבק כוח מוסדי (כעמדתו של פרידמן, המאוזכרת שם, בה"ש 6) או למאבק באשר לגבולות הליברליזם (כעמדתו של מאוטנר, המאוזכרת שם, בה"ש 6). באופן ספציפי הרשימה מציגה את "**בנק המזרחי**" כהמשך של הפרקים הקודמים בפרויקט החוקתי, אך לא כהמשך מתבקש אלא כהקפצת שלב. להרחבה, ראו רון חריס "העבר המדומיין של בית המשפט העליון: השימוש בנרטיבים היסטוריים על ידי מבקרי בית המשפט" **עיוני משפט** מד 49, 70 (2021). לביקורת, ראו אהרון גרבר "על היסטוריה ומתודולוגיה: האם חולל ברק מהפכה והאם זה משנה?" **ICON-S-IL Blog** (7.7.2021) <https://tinyurl.com/3dakpn57>. רשימה זו חלוקה על עמדתו של גרבר ואחרים שלפיה בית המשפט "ניכס לעצמו את המילה האחרונה", עמדה שאינה מתיישבת עם פרויקט ה"חוקה בהרצה".

⁹² *Marbury v. Madison*, 5 U.S. 137 (1803) (להלן: פרשת **מרבורי**).

⁹³ באופן ספציפי קבע בית המשפט המחוזי בתל אביב, מפי השופטת הניה שטיין, כי המדינה לא הרימה את הנטל להראות שלא ניתן להשיג את התכלית אלא דרך הרחבתו של "חוק גל" המחריפה את הפגיעה בקניין הנושים, ולפיכך התיקון לחוק הידוע כ"חוק גל" אינו חוקתי, ולכן אין לנהוג על פיו, בין השאר בהתבסס על פרסומי האקדמיים של הפרופ' אהרון ברק שעסקו בהיקף רחב וממזה בחוקי היסוד החדשים (ראו אהרון ברק "פרשנותם של חוקי יסוד" **משפטים** כב 31 (1993); אהרון ברק "זכויות אדם מוגנות: ההיקף וההגבלות" **משפט וממשל** א 253 (1992) (להלן: ברק "זכויות אדם מוגנות")), שעליהם הסתמכה השופטת שטיין בת"א (מחוזי ת"א)

ספציפי קבע בית המשפט המחוזי כי החוק שנדון שם – תיקון לחוק הידוע כ"חוק גל" – אינו חוקתי.⁹⁴ נראה כי בית המשפט העליון חש שעליו להגיב לניתוח התאורטי של בית המשפט קמא. יודגש שאת הצדדים לסכסוך עניינה בעיקר השאלה אם החוק פוגע בזכות לקניין יתר על המידה. הם לא ראו לנכון לחדד לפני בית המשפט בכתבי בי דין את האפשרויות החוקתיות הניצבות לפניו.⁹⁵ נראה כאילו הצדדים נענו להזמנתו של בית המשפט – הכלולה בפרשה שקדמה לפרשת **בנק המזרחי** – פרשת **כלל**⁹⁶ – להביא בפניו את הסוגיה החוקתית כדי שיכריע בה מתוך תובנותיו שלו ולא דווקא על סמך טיעונים המובאים לפניו.⁹⁷

2252/91 **שירותי אשראי מסחרי (ישראל) בע"מ נ' גבעת יואב - מושב עובדים**, פ"מ התשנ"ד (3) 243, 253–254 (1994) (להלן: עניין **שירותי אשראי**). פסק הדין השני שהיה בבסיס פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, הוא פסק דינו של השופט סלים ג'ובראן, אשר אימץ את מסקנתה של השופטת שטיין, ראו בר"ע (מחוזי חי) 18/94 **כפר ביאליק כפר שיחופי בע"מ נ' נחמיאס** (נבו 30.5.1994). טרם פרסומים אלו כתב השופט ברק את המאמר המכונה "המהפכה החוקתית", לעיל ה"ש 82, אשר בו קבע את עיקר פועלם של חוקי היסוד שזה עתה נחקקו, ומייד לאחריהם כתב את אהרן ברק את מאמרו "חוק-יסוד: חופש העיסוק" **משפט וממשל** ב 195 (1994). בה בעת עמל על ספרו **פרשנות במשפט**, לעיל ה"ש 5, אשר ראה אור בשנת התשנ"ג, ובו פרס את משנתו בצורה מקיפה. ראו שני שניצור "26 שנים לפסק דין בנק המזרחי – מהפכה וזחלת או נסיגה במהפכה?" דיומא <https://tinyurl.com/mr4hptfd> (25.11.2021).

⁹⁴ עניין **שירותי אשראי**, לעיל ה"ש 93, בעמ' 263: "כפי שהוסבר לעיל, הוראות החוק המתקן פוגעות בזכות הקניין של הנושים. המחוקק לא הראה בדבר ההסבר או בהוראות החוק, כי פגיעה זו היא הדרך היחידה שעמדה לפניו כדי להגשים את מטרת החקיקה. אף בא-כוח הנתבעים לא יכול היה להצביע על כך. לא נטען שאין דרך להציל את המגזר החקלאי אלא על ידי פגיעה בקניינו של הפרט. אף אחד לא הצביע על כך, שנשקלו אלטרנטיבות אחרות, פרט לפגיעה שרירותית בקניינו של הפרט, כדי להשיג אותה מטרה". יצוין כי השופטת שטיין מצאה כי החוק אף אינו עולה בקנה אחד עם ערכי המדינה בכך שפוגע הוא בחופש החוים. קביעה זו בוודאי הצריכה התערבותה של ערכאת הערעור, בשל לקחי פרשת **לוכנר** האמריקנית (Lochner v. New York, 198 U.S. (1905) 45).

⁹⁵ מעיון במסמכים שהוגשו לבית המשפט עלה שאיש לא טען בפני בית המשפט שהוא נעדר סמכות לבצע ביקורת שיפוטית, שחוקי היסוד אינם עליונים או שלא נתבצעה מהפכה חוקתית. כן לא נטענה סוגיית סמכותה של הכנסת לאמץ חוקה. את המדינה ייצגה הפרקליטות האזרחית ולא מחלקת הכג"צים. את הצדדים למחלוקת על סמכותו של המשקם ייצגו עורכי דין מהמגזר הפרטי, שהיו מחויבים לטובת לקוחותיהם במקרה הקונקרטי והותירו – בצדק מבחינתם – את הסוגיות העקרוניות לבית המשפט. כתבי הטענות מצויים אצל המחבר. לדיון בתיק מנקודת מבטה של הפרקליטות, ראו מרים רובינשטיין "אנטומיה של תיק: זכרונות תיק בנק המזרחי נ' מגדל ואח" שורשים במשפט 521 (דינה זילבר עורכת 2020).

⁹⁶ עמדתו של הנשיא ברק בכתובתו האקדמית, לעיל ה"ש 93, אומצה בידי השופט ד' לויין בבג"ץ 726/94 **כלל חברה לביטוח בע"מ נ' שר האוצר**, פ"ד מח (5) 441 (1994) שניתנה חודשים ספורים קודם לכן, ובה פירש השופט ד' לויין את משנתו החוקתית וחדש בה לעניין מעמד מגילת העצמאות (שם, בעמ' 465–466, 469, 471, 476, 483). אולם השופט ד' לויין היה בדעת יחיד לדעת לעניין התוצאה, ועמדתו לא זכתה לתהודה, אפשר שמשום שהקילה המשפטית ציפתה לפסק דין בהרכב בכיר ומורחב (שם, בעמ' 486 (השופט שטרסברג-כהן), 488 (השופט טל), בדעת הרוב). כפי שציין יהושע שופמן בכינוס 20 שנה למהפכה החוקתית, שנערך בפקולטה למשפטים באוניברסיטת חיפה בשנת 2016, נראה אז שבת המשפט נערך לפסק הדין החוקתי המרכזי בבג"ץ 4562/92 **זנברג נ' רשות השידור**, פ"ד נ (2) 793 (1996). לעמדתו של שופמן באשר למשמעות המהפכה החוקתית, ראו יהושע שופמן "המהפכה החוקתית" שורשים במשפט 461 (דינה זילבר עורכת 2020).

⁹⁷ על קידום המהלך החוקתי אגב אורחא, ראו גביון "נבואה המגשימה את עצמה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 139. לגישתה, נראה כי בית המשפט בחר לקדם את המהפכה אף על חשבון דיון נרחב בזכויות אדם.

כך פרס בית המשפט רשתו הרחק ופנה לשוטט במרחבים שלא נזקקו להכרעה או אף לדיון. בזאת סטה מדרכו משכבר הימים.⁹⁸ ייתכן שבית המשפט בחר בטכניקה זו משום שסבר, בדיעבד, שברגעים חוקתיים קודמים – סביב מעמדן של הכרזת העצמאות ופקודת סדרי השלטון והמשפט,⁹⁹ סביב כוחה של הכנסת לכבול עצמה (בפרשת **ברגמן**) וסביב מעמדן של חוקי היסוד (בפרשות **רסלר**¹⁰⁰ ו**קניאל**¹⁰¹) – הוחמזה ההזדמנות לקבע את הפירמידה הנורמטיבית הישראלית באופן שמייצר בהירות ומקנה לבית המשפט את הסמכות להגן על עקרונות יסוד ועל זכויות בסיסיות מפני פגיעה בחקיקה ראשית.¹⁰² ביקורת לעניין "החמצות" אלו והותרת הפירמידה הנורמטיבית בישראל לא מוסדרת, דבר שאינו מעניק הגנה מספקת לזכויות אדם הושמעה גם באקדמיה.¹⁰³ ומשכך, ובהתחשב ברקע האקדמי של השופטים ברק, זמיר וחשין,¹⁰⁴ אין להתפלא על הנופך האקדמי של הפסיקה.¹⁰⁵ ייתכן גם שלנגד עיני חלק משופטי בית המשפט עמד מקרה מוקדם קנדי, שבו אפשר שהוחמזה ההזדמנות לבסס את מעמדו של החוק הפדרלי להגנה על זכויות האדם. הדרך שבה פורש החוק מייד לאחר קבלתו הגבילה את האופק הפרשני האפשרי של החוק, ובהמשך

⁹⁸ פרשת **ברגמן**, לעיל ה"ש 38.

⁹⁹ דוגמה להחמזה כאמור ניתן למצוא בבג"ץ 7/48 **אלכרבוטלי נ' שר הכטחון**, פ"ד ב 5, פס' 4–12 (1949). בפרשה זאת, הועלתה הטענה שיש לפסול סעיף מתקנות ההגנה בשל אי-התאמתו לעקרונות של מגילת העצמאות. בית המשפט דחה טענה זאת והכריז שאין למגילת העצמאות תוקף מחייב. עולות מכך שאלות מרתקות בנוגע לדרך החלופית שבה לא הלך בית המשפט בכל האמור לביקורת שיפוטית על חקיקה מקומית מנדטורית גם אל מול פקודת סדרי השלטון והמשפט.

¹⁰⁰ פרשת **רסלר**, לעיל ה"ש 13.

¹⁰¹ פרשת **קניאל**, לעיל ה"ש 67.

¹⁰² אריאל בנדור "המעמד המשפטי של חוקי-יסוד" **ספר ברנזון** כרך שני: בני סברה 119 (אהרן ברק וחיים ברנזון עורכים 2000).

¹⁰³ ראו משה שטרנברג "חוק נוסף או נדבך משפטי עליון" **מולד** 119 (1958); קליין "הסמכות המכוננת", לעיל ה"ש 9, בעמ' 347–350; קלוד קליין "חוק יסוד כבוד האדם וחירותו – הערכה נורמטיבית ראשונה" **המשפט** א 123 (1993). אפשר ששופטי בית המשפט שמגר, ברק וחשין בחרו לכתוב רחב ואקדמי משהבינו את הצורך לשכנע לא רק את הפוליטיקאים ואת אנשי המנהל אלא גם (אם לא בעיקר) את הקהילה האקדמית בישראל בתשתית העיונית שבבסיס המהפך. אחרי הכול, הקהילה האקדמית עד לאותו רגע הייתה לא רק משען יציב לבית המשפט אלא גם קול שקרא שוב ושוב להעמקת ההגנה על זכויות האדם בישראל ולחקיקת חוק-יסוד: החקיקה.

¹⁰⁴ פרופ' ברק – זוכה פרס ישראל למשפט בשנת 1975 ומבכירי השופטים בעולם המערבי – המשיך בקריירה אקדמית בתוך כדי השפיטה. השופט זמיר כיהן כפרופסור באוניברסיטה העברית בירושלים, ושימש דקן הפקולטה בשנים 1975–1978. השופט ד"ר חשין שימש במשך שנים מרצה בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים.

¹⁰⁵ כפי שמציין בביקורתיות הנשיא (בדימוס) לנדוי במאמרו "מתן חוקה לישראל", לעיל ה"ש 17, בעמ' 698. בהקשר זה קשה להתעלם מפועלו של המשנה לנשיא ולאחר מכן הנשיא ברק, אשר הרבה לכתוב ולהרצות על חשיבות המהפכה החוקתית שהתחוללה לשיטתו בעקבות חקיקת חוקי היסוד ב-1992, ואשר כאמור ספרו, אשר נכתב בתוך פחות משנה ממועד חקיקת חוקי היסוד, אותה לקהילה המשפטית כמעט בכל דרך אפשרית שאכן נפל דבר והשתנו כללי המשחק (ברק **פרשנות במשפט**, לעיל ה"ש 5). ניתן למצוא מאמרים מספר וכן הרצאות שבהן ניסה לאותת לקהילה. ראו למשל ברק "המהפכה החוקתית", לעיל ה"ש 82 (המבוסס על הרצאה שנשא עם קבלת תואר ד"ר לשם כבוד באוניברסיטת חיפה ב-18.5.1992); ברק "זכויות אדם מוגנות", לעיל ה"ש 93 (המבוסס של הרצאה בשם "Balancing Rights: Principles And Perspectives" שנשא בכנס "קנדה ישראל" שנערך בירושלים בתאריכים 20–23 בדצמבר בנושא "לקראת חקיקת יסוד בזכויות האדם").

אותת בית המשפט הקנדי שאין כוונתו לפתח בעצמו את מעטפת החוק.¹⁰⁶ בכך מוסמסה האפשרות להעניק הגנה טובה יותר לזכויות אדם בקנדה באותה התקופה. במאמר מוסגר יצוין שדווקא הגישה המאופקת שהפגין בית המשפט הקנדי הייתה מן הגורמים שהובילו את הקהילה הפוליטית שם שלא לחשוש מפני הרשות השופטת; כידוע, רשות זו הוסמכה במפורש לבצע ביקורת שיפוטית על חקיקה ראשית במסגרת הצ'רטר משנת 1982.¹⁰⁷ ייתכן שהבחירה לצעוד צעד נוסף על המתבקש הושפעה גם מתחושה כי זה הזמן הנכון, במובן זה שבית המשפט נהנה מהון מוסדי מכובד (בניגוד, למשל, לבית המשפט הראשון, שלפתחו ניצב האתגר לבסס את מעמדו בחברה), וכן במובן זה שאפשר שהזדמנות טובה נוספת לא תגיע בעתיד הנראה לעין בשל שינויי עומק בחברה הישראלית בכל האמור למחויבות לערכי היסוד החוקתיים הגלומים במגילת העצמאות, אשר אותם באו חוקי היסוד, לפי החלטת הררי, למסד.¹⁰⁸ עם זאת קשה להשתחרר מן הרושם שלצד שיקולים אלו הושפעו השופטים גם מן הרצון לטבוע חותם.¹⁰⁹ נראה היה כי ברור לשופטים שהשתתפו בכתיבה

¹⁰⁶ ראו פסק הדין בעניין R. v. Drybones [1970] S.C.R. 282 (Can.), אשר פרץ דרך בכך שבו נקבע כי לבית המשפט הסמכות לבצע ביקורת שיפוטית על חקיקה ראשית הסותרת את חוק זכויות האדם הקנדי (כל עוד המחוקק הקנדי לא סייג במפורש חוק זה או אחר מתחולתו של חוק זכויות האדם). אלא שפיתוח שיפוטית זה נותר בבדידות מזהרת. אומנם המחוקק פעל לפי הקביעה השיפוטית שלפיה סעיף מסוים בחוק שנוון בפרשה הנ"ל נעדר תוקף משפטי, וביטל אותו, אך בהמשך החל להוסיף סעיפים לחקיקה כזו או אחרת הקובעים שחקיקה זו תקפה על אף האמור בחוק זכויות האדם. בית המשפט לא המשיך וביסס את ההשלכה של הפסיקה בפרשת Drybones ואף נסוג ממנה במידה מסוימת, ראו R. v. Burnshine, [1975] 1 S.C.R. 693 (Can.); W. S. Tarnopolsky, *The Canada (AG) v. Lavell*, [1974] S.C.R. 1349 (Can.); *Canadian Bill of Rights From Diefenbaker to Drybones*, 17 MCGILL L. J. 437, (1971); *W. S. Tarnopolsky, The Canadian Bill of Rights and the Supreme Court Decisions in Lavell and Burnshine: A Retreat from Drybones to Dicey?*, 7 OTTAWA L. REV. 1, (1975) נראה כי התייחסותו של בית המשפט לחוק זכויות האדם בראשית דרכו כחוק הצהרתי השפיע על האופק הפרשני האפשרי של החוק. אם אכן כך, ייתכן שבית המשפט הישראלי רצה לבסס את מעמדו המיוחד של חוק היסוד כבר בראשית הדרך, ובכך להבטיח אופק חוקתי ארוך טווח.

¹⁰⁷ בעקבות גיבוש התיקון לחוקה הקנדית (לעיל ה"ש 41) – תיקון אשר הוביל בסופו של דבר לאימוץ הצ'רטר הקנדי לזכויות האדם אשר השלים את החוקה הנ"ל וניתק את קנדה מהפרלמנט הבריטי – נקט בית המשפט הקנדי גישה זהירה מאוד. כאשר נשאל אם המתווה אשר נועד להעניק לבתי המשפט סמכות לפסילת חוקים הסותרים את זכויות האדם המוגנות בצ'רטר, הוא בסמכות הממשלה הפדרלית אף שלא זכה לתמיכת הפרובינציות הקנדיות, קבע בית המשפט כי הסמכות קיימת, אך קיים מנהג חוקתי בקנדה שלפיו יש להיוועץ בפרובינציות (אף אם אי-כיבוד מנהג זה לא יפגע בתוקפו המשפטי של הצ'רטר אם יאומץ גם ללא ההוועצות). מהלך זה הבהיר שבית המשפט הקנדי אינו שש לקדם את אימוץ הצ'רטר בכל מחיר אף שאימוץ הצ'רטר ירחיב במובהק את הסמכות לבצע ביקורת שיפוטית על חקיקה שפוגעת בזכויות מוגנות. ראש הממשלה פייר טרודו אימץ את חוות הדעת ונועץ בפרובינציות, ובעקבות זאת נקלטה בצ'רטר פסקת ההתגברות. ראו *Re: Resolution to amend the Constitution*, [1981] 1 S.C.R. 753 (Can.).

¹⁰⁸ דברים ברורה זו אמר שר המשפטים לשעבר דן מרידור, בכינוס "20 שנה למהפכה החוקתית" שנערך באוניברסיטת חיפה בתאריכים 26–27 במאי 2016.

¹⁰⁹ כך, השופט ד' לויין הדגיש בפרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בפס' 2 לפסק דינו, שהמהפכה כבר בוצעה במשמרתו (פרשת **כלל**, לעיל ה"ש 96): "את משנתי הסדורה בעניין חוק-יסודי[: חופש העיסוק וחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו ואת עמדותי באשר למעמד החוקתי 'העל-חוקי' של חוקים אלה ולמקומם המרכזי בחוקת ישראל המתגבשת פרקים פרקים, הבהרתי בהרחבה ובפירוט בפסק-דיני בפרשת כלל [...] בכל הסוגיות העקרוניות והערכיות, ההתייחסות לחוקי היסוד והפן החוקתי שבהם, הצטרפו חבריי להרכב, השופטת

שאת פסק דינם הם כותבים "להיסטוריה", ושראוי שלהרכב רחב של שופטים יהיה חלק במלאכה. אך חשוב מכך: כללי הטקס חייבו, כך נראה, לאפשר לנשיא שמגר לכתוב את "שירת הברבור" שלו עם פרישתו מקריירת שיפוט מפוארת ולהשאיר מורשת של ממש לדורות הבאים. לפי השערה זו, ייתכן שהתזמון הזה נקבע משום שבית המשפט בחר להטיל על הנשיא שמגר – או נאות לכבד את החלטתו של הנשיא שמגר – להשלים, ככל שניתן בפסק דין אחד, את המהלך החוקתי שהחל ב-1948, ובכך להביא את ישראל, ולו ב"דילוג נחשוני" יציר-שפיטה, אל עידן חוקתי חדש.¹¹⁰ כך, עם סיום כהונתו נשא הנשיא שמגר על כתפיו את המשא והניח את אבן הפינה החסרה במבנה החוקתי הישראלי.¹¹¹ אולם לדרך פעולה זו מחיר: משבחר הנשיא שמגר שלא לאמץ את תאוריית שני הכובעים, נדרש הנשיא ברק לעניין. ומשכך, נדרש השופט חשין להציג את גישתו שלו.¹¹² והינה – התקבל פסק דין מורכב ורווי מחלוקות. דומה ש"תקלה" זו לא סייעה להפגת התחושה שמדובר ב"גלישה" שיפוטית אל מחוץ למחוזות שהיו דרושים להכרעה בפסק הדין, וברמה הפרגמטית מקשה על שימוש בפסק הדין לצורך בסיס המהפכה, במובן זה שקשה ללמדו, אפילו בפקולטות למשפטים.

מכל מקום, לפי גישה זו, פרשת **בנק המזרחי** הייתה ההזדמנות הטובה ביותר לבית המשפט להקפיץ את המשפט הישראלי מדרגה לא רק בגלל ההיבט הפרסונלי, אלא גם אם נביא בחשבון גורמים חברתיים-כלכליים חיצוניים.¹¹³ כאמור, פסק הדין התקבל בתקופה שבה בית המשפט נהנה משיעורי תמיכה גבוהים בקרב הציבור והתקשורת¹¹⁴ ובשעה שהמערכת הפוליטית סבלה מפילוג יתר ומדימוי ציבורי נמוך,¹¹⁵ בין השאר בעקבות שרשרת

שטרסברג-כהן והשופט טל, לדעתו. הם חלקו עליו רק במסקנה לעניין המידתיות של החקיקה בנוסחות אותו מקרה". מבחינה טכנית השופט ד' לויין כמוכן צדק, אך בית המשפט כתב את פסק הדין בפרשת **בנק המזרחי** כאילו פסק הדין בפרשת **כלל** (שם), לו היו שותפים גם השופטים טל ושטרסברג-כהן, טרם קבע את אשר קבע. כפי שטוען שנעשה הנשיא (בדימוס) לנדוי במאמרו "מתן חוקה לישראל", לעיל ה"ש 17.

¹¹¹ אפשר שלו כל השופטים (למעט חשין) היו מצטרפים לפסק דינו של הנשיא שמגר, על כל קשייו, היה אפשר לראות במהלכו זה של שמגר "מגש כסף" לדורות הבאים. אלא שהמחלוקת סביב הסוגיה התאורטית "פרמה" את לכידותו הפנימית של פסק הדין באשר לתשתית אשר בבסיס השינוי המשטרי. בכך החליף בית המשפט אי-בהירות אחת, שאת הסרתה אחת ולתמיד שם לו למטרה – מעמדם של חוקי היסוד – באי-בהירות אחרת – תשתית של המהפכה החוקתית. אין בכך כדי לטעון כי דין אי-בהירות אחת כדין אי-בהירות אחרת, אלא אך להצביע על הקושי הפנימי הטמון במהלך להסרת אי-בהירות, אשר בעצמו מייצר אי-בהירות (בפסק דין שנועד לקבוע מהם שורשי השיטה ומה המבנה שניצב עליהם).

¹¹² פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בפס' 44 לפסק דינו של הנשיא (לשעבר) שמגר, בפס' 73 לפסק דינו של הנשיא ברק, וכן בפס' 9 לפסק דינו של השופט חשין.

¹¹³ השוואה אמנון רובינשטיין "סיפורם של חוקי-היסוד" לעיל ה"ש 60; אוריאל לין "חוקי היסוד כחלק מהחוקה הישראלית הכתובה" **המשפט** ה' 267 (2005).

¹¹⁴ גד ברזילי, אפרים יער-יוכטמן וזאב סגל **בית המשפט העליון בעין החברה הישראלית** 175–190 (1994).
¹¹⁵ ספיר "המהפכה החוקתית", לעיל ה"ש 50, בעמ' 576–577. ספיר בוחן אם ניתן להסביר סיבות חברתיות אלו – ירידה באמון הציבור במערכת הפוליטית, ובעקבותיה דרישה ל"שינוי מערכתי יסודי" – במסגרת התאוריה של ברוס אקרמן, המסבירה, ואף מצדיקה, "רגע חוקתי" כמוכן של תיקון חוקתי המתבצע לצד מנגנוני התיקון הפורמליים, ובמסגרתו תפקיד מרכזי להליך השיפוטי ולבית המשפט כמנהירים לציבור את שעל הפרק. ספיר מגיע למסקנה שלא ניתן להצדיק את המהלך בתאוריה אקרמנית (שם, בעמ' 577–578). מסקנתו זו משכנעת, אם אכן המנגנון שמציע אקרמן לשיטה האמריקנית מיושם בשיטה הישראלית. התפיסה המוצעת ברשימה זו, של "חוקה בהרצה", ניתנת ליישוב עם הרציונל האקרמני, של התפתחות חוקתית, אך במנגנון שונה.

של ממשלות איחוד לאומי שהובילו לקיפאון ולתרגילים מתרגילים פוליטיים שונים.¹¹⁶ מעל כל זאת – באוויר נישב רוח של תקופה חדשה – תקווה לסיום הסכסוך עם הפלסטינים, שבעקבותיו תוכל המדינה להתפנות סוף-סוף להשלמת מרכיבי היסוד של המפעל הציוני.¹¹⁷ סיום הסכסוך, שאז נראה בהישג יד, היה מחלץ את המשפט החוקתי הישראלי מהקשר הגורדי שבו הוא לכוד מראשית ימיו, בהיבטי קרקע ואוכלוסייה כאחד, אשר זכה לרובד סיבוכיות נוסף עם כיבושי הקרקע והאוכלוסייה במלחמת ששת הימים. בראייה היסטורית אפוא ניתן להבין את חלון ההזדמנויות שבו ניתן פסק הדין.

עם כל זאת יש להכיר בכך שהעובדות שביסוד המחלוקת שנדונה בפסק הדין אינן עובדות שעל פניהן מצדיקות התערבות שיפוטית בחקיקה ראשית¹¹⁸ – לפחות לפי התאוריות המקובלות להצדקת הענקת כוח לשופטים לבטל חקיקה ראשית. אין מדובר בעושה קבוצות המיעוט, אין לפנינו מקרה קלאסי של הקרבת זכויות הפרט היחיד לשם קידום הקולקטיב,¹¹⁹ ואין מדובר בהחלטה שנקבלה בשל לחץ פוליטי ובלהט סנטימנט עממי חולף. אולי אף להפך: לפנינו פגיעה בזכויות של גורמים חזקים במשק – הבנקים. זוהי תקופת רגיעה יחסית בתחום הכלכלי, והדיון לא נעשה בלחץ זמן מיוחד.¹²⁰

ייתכן שבית המשפט סבר שעובדות "בנק המזרחי" מהוות בסיס נוח לשינוי מעמד חוקי היסוד דווקא משום שבמקרה זה אפשר לנתק את המשמעות המשפטית של פסק הדין מהמשמעות הציבורית-פוליטית שלו: סביר להניח שסביב סוגיית סמכויות המשקם לא הייתה מתעוררת סערה בכנסת או בתקשורת. זאת ועוד, גם לעניין המשמעות המשפטית דאג בית המשפט לנתק את ההכרעה ואת הסעד מהקביעה שהתרחשה מהפכה חוקתית ושמערתה

¹¹⁶ גביוון "נבואה המגשימה את עצמה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 86–89.
¹¹⁷ ראו יוסף מ' אדרעי "מהפכה חוקתית: האומנם?" **משפט וממשל** ג 453, 470 (1996) (להלן: אדרעי "מהפכה חוקתית"), המתאר תקופה זו כ"תחילתו של עידן השלום הקיומי והכלכלי".

¹¹⁸ לא כאן המקום להרחיב בשאלה מהן עובדות שמצריכות התערבות שיפוטית. יהונתן גינת מבקר את החסך בתשתית עובדתית שאפיינה את פסק הדין והביאה להתערבות לא הכרחית, יהונתן גינת "ע"א 6821/93 בנק המזרחי המאוחד בע"מ נ' מגדל כפר שיתופי – לאן נעלמה התשתית העובדתית?" **מחקרי משפט** יד 209, 221–224 (1998). לתאוריות המצדיקות ביקורת שיפוטית על חקיקה ראשית, ראו למשל אורן גזל-אייל ואמנון רייכמן "אינטרסים ציבוריים כזכויות חוקתיות" **משפטים** מא 97 (2011). לדיון בפסיקה, ראו למשל את הוויכוח בין הנשיא ברק לשופט גרוניס, בבג"ץ 6427/02 **התנועה לאיכות השלטון בישראל נ' הכנסת**, פ"ד סא(1) 619 (2006). כאמור, סוגיה זו חורגת ממסגרת מאמר זה.

¹¹⁹ השוו אדרעי "מהפכה חוקתית", לעיל ה"ש 117, בעמ' 469.
¹²⁰ בבסיס המחלוקת קיימות סמכויות המשקם שמונה לשם הסדרת חובות המושבים, אשר הורחבו קלות בשנת 1993 במסגרת הצעדים להבראת המושבים, בין השאר על חשבון המלווים המוסדיים (והרי בני המושבים, על פני הדברים, זכאים לעזרת הציבור לא פחות מהבנקים עצמם, אשר זכו לעזרה לא מבוטלת בעקבות משבר מניית הבנקים כעשור קודם לכן, על חשבון הציבור בכללותו). אומנם זכות הקניין של המלווה נפגעת, אולם זוהי פגיעה המתרחשת בכל הסדר נושים רחב שנובע ממשבר כלכלי, ואין סיבה להניח שהסיכון צריך לדלג על המלווים המובטחים. נציגי הבנקים והמלווים האחרים נשמעו בוועדה, ואין להניח שזכו לתת-ייצוג. לא מקרים שכאלה אמורים "להעיר" את הבסיס הערכי שעליו נסמך השופט גולדברג לשם הקביעה כי חוקי היסוד עליונים נורמטיבית. אין להתפלא אפוא שלאחר שטרחה ומצא שיש להעניק לחוקי היסוד מעמד עליון משום שהם מגינים על זכויות אדם, סב השופט גולדברג על עקביו וקבע שזכות הקניין למעשה אינה ראויה להגנה שיפוטית ב"מינון" גבוה. פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 571–577 (השופט גולדברג).

והלאה מוסמך בית המשפט לבצע ביקורת שיפוטית על חקיקה ראשית לאור חוקי היסוד.¹²¹ בחירת מקרה שולי מבחינה ציבורית והקפדה שהסעד המשפטי לא יופעל אלא אך האפשרות להפעלתו תבוסס, מקטינות, כך ניתן לשער, את הסיכוי לתגובת נגד חריפה.¹²² אלא שלהפרדה זו בין הדוקטרינה לבין הסעד בפרשת **בנק המזרחי** נלווה מחיר שאין להתעלם ממנו, דווקא ברמה הפנים-משפטית. לשיטתו של פרופ' ברק, אשר אומצה בבית המשפט המחוזי בתל-אביב, היה על בית המשפט לקבוע שלחוק אין תוקף, שכן המדינה לא הביאה כל ראיות לכך שנשקלו חלופות ושנבחרה החלופה המידתית. לשיטתו של הנשיא ברק, ההלכה היא שמהוכחה פגיעה בזכות, נטל השכנוע עובר לכתפי המדינה.¹²³ בסופו של דבר – אולי כדי להקל על המדינה להסתגל למעבר ואולי כדי להבטיח שפסק דינו יהיה חלק מדעת הרוב – החליט הנשיא ברק שלא להתערב. אך בכך נוסף עוד אלמנט של חוסר ודאות באשר להלכה שנקבעה בפרשת **בנק המזרחי**: מהו בדיוק מבנה נטלי השכנוע והבאת הראיות על פי חוקי היסוד? דומה היה שבין שאירעה מהפכה חוקתית ובין שלא, בין שמוסמכת הכנסת לקבל חוקה ובין שלא ובין שחוקי היסוד (שהתקבלו ב-1992 או כולם) עליונים ובין שלא, טוב היה לו הכריע בית המשפט דווקא בסוגיית נטלי ההוכחה, לצד הדיון ההכרחי בהיקף הזכות לקניין.¹²⁴ הכרעה בסוגיה זו הייתה נחוצה לשם קבלה או דחייה של הערעור ובה היה כדי להשפיע באופן ברור ביותר על ההתפתחות החוקתית בישראל.¹²⁵ כאמור, לא נדע מדוע בחר בית המשפט בסופו של דבר לבצע את "המהפכה החוקתית", וכן לא נדע מדוע נבחר דווקא פסק הדין בעניין "**בנק המזרחי**". נותרים אנו עם השערות מסוימות, ובה בעת עם הצורך להסביר טוב יותר את המהלך שביצעו הכנסת בחוקה את חוקי היסוד ובית המשפט בפרשת **בנק המזרחי**, בהקשר הרחב יותר של "הפרויקט החוקתי" במדינת ישראל.

ב. חוקי היסוד ותהליך יצירת החוקה בישראל: "חוקה בהרצה"

1. "חוקה בהרצה" – קווים לדמותה

מהי הדרך הטובה ביותר להבין את פועלה של כנסת ישראל ב-1992 בפרט ואת קבלת חוקי היסוד בכלל? קביעה כי כל חוקי היסוד עליונים, כאמור, לא התקבלה. מנגד, קשה גם לקבל

¹²¹ כאמור, בית המשפט דחה את העתירה לאחר שנקבע שבכל מקרה החוק עומד בדרישות חוק היסוד (שם, בעמ' 588).

¹²² כך מתאר גדעון ספיר במאמרו את תגובת הצד הפוליטי למהלך וכי הייתה בעיקר מילולית וללא כל פעולה נחרצת. ראו ספיר "שלושה מודלים", לעיל ה"ש 15, בעמ' 350.

¹²³ ראו פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 1, בעמ' 428 (הנשיא ברק); ברק **פרשנות במשפט**, לעיל ה"ש 5, בעמ' 373. ראו גם אהרן ברק "נטל ההוכחה ופגיעה בזכויות חוקתיות" **מגמות בינייניים וביניים ראיות ובסדר הדין הפלילי – ספר הרנון** 53, 69 (ענת הורוויץ ומרדכי קרמיניצר עורכים 2009).

¹²⁴ אסף פוזנר אף כותב שייכתן שבית המשפט קבע בפסק דינו זה "נורמת שיפוט" בנוגע לפגיעות עתידיות בזכות הקניין (אסף פוזנר "חוק גל כמשל – ההגנה על זכות הקניין" **משפטים** כח 581 (1997)). במילים אחרות, עולה החשש שפגיעה עתידית בזכות הקניין תיבחן לפי הפגיעה שאושרה בפרשת "חוק גל" במקום שבית המשפט יבחן כל מקרה בחינה עצמאית ופרטנית לפי הפגיעה מול פסקת ההגבלה. בחינה זו עשויה להשפיע על איכות הביקורת השיפוטית במקרים עתידיים.

¹²⁵ פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 578–579 (השופט מצא). לא כל השופטים חיוו דעתם בסוגיה חשובה זו, ועל כל פנים היא הושארה בצריך עיון. גם בסוגיה זו היו כתבי הטענות של הצדדים דלים.

את המסקנה כי הכנסת נעדרת סמכות לחוקק חוקה.¹²⁶ כדי לרדת לפשר הלבנה שהוספה בשנת 1992 למבנה המשטרי של מדינת ישראל יוקדש פרק זה לניתוח עיוני של מפעל חקיקת חוקי היסוד בישראל. הדרך הטובה ביותר להבין מפעל זה, שהחל במתווה שנקבע בהחלטת הררי – חקיקת חוקי היסוד בזה אחר זה – הכולל גם את פועלו הפרשני של בית המשפט אשר העניק משמעות אופרטיבית לחוקי היסוד, היא כההליך הדרגתי שבו נורמות בעלות פוטנציאל חוקתי מאומצות אחת-אחת, אגב בחינה כיצד המערכות השונות – המשפט, הפוליטיקה, הבריורקטיה, האקדמיה, התקשורת, הדת, השוק ויתר המערכות החברתיות – מתמודדות עם הוראותיהן.¹²⁷

ניתן לכנות תהליך זה "חוקה בהרצה": טרם השקתה של חוקה כתובה (פוזיטיביסטית) עליונה, מוגמרת, נוקשה ומשוריינת, נבחנים מרכיביה הפוטנציאליים בתנאים הדומים לתנאי חקיקה "רגילה", תנאים שבהם קל יותר לשנות ולתקן. אופן פעולה זה מאפשר זמן הסתגלות והפנמה למוסדות ולאורגנים השונים הכפופים לחוקה ומשתתפים בהליך יצירתה, פירושה ואכיפתה.¹²⁸ מבחינה עיונית, הליך זה הוא בגדר תמונת ראי לרעיון ה"רגע החוקתי", שבו מעוצבת חוקה, או לכל הפחות הסדרים מקיפים בחוקה, על רקע שינוי משטרי יסודי. התהליך האינקרמנטלי שבבסיס רעיון ה"חוקה בהרצה" ייחודי בכך שאינו נשען על אימוץ חוקה זמנית שלמה או על אימוץ נורמות חוקתיות בעלות תאריך תפוגה.¹²⁹ ביסוד הליך הבנייה והבחינה ההדרגתי הזה ניצבת ההכרה כי יש לבנות הסכמה באשר לכל שלב, או לכל מקטע, על בסיס הסכמות קודמות, לאחר התנסות בחיי המעשה, במסגרת חלקית שהולכת ונבנית (ויכול שתשנה הסכמות קודמות, במידה). במסגרת תהליך זה אפשר שיתרחשו "רגעים"

ראו את הדיון המפורט לעיל בטקסט הנלווה לה"ש 36.

¹²⁶ העמקה ופירוט של היחס בין המערכות השונות ובין המשפט, בדגש על המשפט החוקתי, על פי מודל ה"חוקה בהרצה", מחייבים תשתית תאורטית שמגדירה מהי אותה "התמודדות", וכיצד היא באה לידי ביטוי. זהו פרויקט בפני עצמו. נקודת מוצא פוטנציאלית לפרויקט כזה היא תאוריית המערכות (system theory) מבית מדרשו של ניקלאס לואמן (ראו תרגום לאנגלית NIKLAS LUHMANN, INTRODUCTION TO SYSTEM THEORY (2012)). הכתיבה על גישה זו רבה מאוד. ראו למשל, Michael King & Chris Thornhill (2003) *Niklas Luhmann's Theory of Politics and Law*, 31 J. L. & SOC'Y 421 לעניינינו בבסיס הגישה קיימת התובנה שלכל תת-מערכת חברתית לוגיקה משלה, ולכן כדי להבין את האינטראקציה בין מערכות לא די להתמקד בשאלה (המשפטית) אם בית המשפט מוסמך לבצע ביקורת שיפוטית נגד חקיקה ראשית ובאילו תנאים, אם כי כמובן קיומה בעולם המעשה של ביקורת שכזו חשוב לאופי התקשורת. על פי התאוריה, חוקי יסוד אינם אך חלק ממערכת המשפט, ועל כל פנים, תקשורת בין המערכות אינה מתמצה בהפעלת כוח וטו. לפיכך כיוול מערכות מתבצע גם אל מול פרשנות המוסדות במערכות השונות, ואל מול אופי החיכוך ביניהן ובתוכם. גם בתוך מערכת המשפט פנימה יש משמעות לאימוץ חוקי היסוד אף אם נורמה משפטית אחרת לא בהכרח תבוטל לאורן, משום שיש חשיבות לפרשנות הנורמה, להליכים, למוסדות ולתרבות הארגונית שמתעצבת לאורה. לדוגמה ראו פירוט לגבי ההשפעה של חוק-יסוד: כבוד האדם לגבי דבר חקיקה קודם – "חוק ועדות חקירה, התשכ"ט-1968" אצל אביגדור קלגסבלד **ועדות חקירה ממלכתיות** 379 (2001).

¹²⁷ רות גביון חקרה את נושא קבלת חוקה נוקשה ללא בשלות לכך. להרחבה, ראו גביון "נבואה המגשימה את עצמה", לעיל ה"ש 23.

¹²⁹ השוו (Ozan O. Varol, *Temporary Constitutions*, 102 CALIF. L. REV. 409 (2013)).

חוקתיים שבמסגרתם חל שינוי בהיקף נרחב,¹³⁰ אולם "רגעים" אלו הם טרנספורמציות בדרך אל בניית חוקה כתובה ולא מתוך חוקה כתובה שמגדירה עצמה כמקיפה. מבחינה רעיונית, פרויקט ה"חוקה בהרצה" אינו בהכרח תחום בזמן כלשהו. כפי שאינו כולל תנאים א-פרויריים אחרים שבהתקיימותם נורמה מסוימת, חטיבה מסוימת של החוקה שבדרך או היצירה כולה סיימו את שלב ההרצה, כך אין הוא כולל תנאים אחרים, מוסכמים מראש, שלפיהם יהיה אפשר לקבוע כי הרצה של נורמה מסוימת הסתיימה וניתן לשכללה לכדי נורמה חוקתית מלאה. כפי שלא ניתן להצביע, מראש, על רגע שבו הפרויקט יגיע לקו הגמר, כך לא ניתן להצביע במדויק מראש על מוסד או על הליך שיקבעו שאכן הפרויקט הושלם, לבד מההכרה בכך שנדרשת הסכמה של המוסדות המרכזיים – בית המשפט, הכנסת והממשלה – ושל המערכות הרלוונטיות, ובהן המערכת הפוליטית, הבירוקרטית, המשפטית (הן בפרקטיקה והן באקדמיה) ואף הכלכלית לכך שתמה ההרצה. עד אז מדובר בהליך שנשען על ההכרה של העושים במלאכה שיש להתקדם לשלב הבא, כפועל יוצא של הערכתם שאכן השתכללה ההסכמה הנדרשת לכך, וכפועל יוצא של לחצים שונים הנובעים מן המערכות השונות בחברה. הערכה זו מתייחסת הן למידת ההפנמה של הנורמות הפרוטו-חוקתיות שחוקקו ויושמו בעבר, הן ליכולת להגיע להסכמה באשר לפרק הבא והן באשר למידת הנחיצות שבהתקדמות לקראת חוקה מקיפה ופורמלית. מכאן שההרצה מניחה יכולת בחינה בכל שלב, אף בהיעדר הסכמה באשר לתאוריה החוקתית שמצדיקה או מסבירה את כלל השלבים; ההרצה מתירה לתאוריות אלו זמן ומרחב לעיצוב ולגיבוש.¹³¹ כאמור, אין הפרויקט מניח הכרח לסיימו, אף שהנחת המוצא היא שבשלב מסוים הוא יסתיים, אם כך תחליט המערכת. בהשאלה, אין מדובר בספינה היוצאת מנמל אחד ועליה להגיע לנמל יעד אחר, אלא במסע שניתן לשנות יעדו, ובכלל זה לקבוע כי היעד הוא להמשיך לשוט; לא זו אף זו, הפרויקט מניח בניית רכיבים מהותיים בספינה תוך כדי תנועה¹³² (ובכפוף לכך שנשמרים מרכיבים חברתיים-משפטיים בסיסיים ביותר שמגדירים את היחידה הפוליטית ואת

¹³⁰ HANA LERNER, MAKING CONSTITUTIONS IN DEEPLY DIVIDED SOCIETIES (2013) 42-43. מרכזי קרמניצר טוען במאמרו כי "בספרם של ג'קובסון ורוזנאי יש דוגמאות להתפתחויות הדרגתיות במגמה של הרחבת והעמקת ההגנה על זכויות האדם במדינות שונות, למשל בגרמניה ובהודו, אשר בשנייה לטענת המחברים התרחש מה שהם מכנים 'step by step revolution'. נראה לי שהתפתחות דומה ניתן למצוא בישראל, אשר עברה מהפכה במעמד הכרות עצמאותה, ועם כתיבת מגילת העצמאות, אך מאז המשיכה לפתח את עקרונותיה החוקתיים באופן אבולוציוני והדרגתי" (קרמניצר "על מושג המהפכה החוקתית, לעיל ה"ש 43).
¹³¹ לעמדתה של רבקה ווייל לעניין תאוריות חוקתיות מקבילות, מצב אותו היא מכנה "היברידיזציה חוקתית", ראו Rivka Weill, *Hybrid Constitutionalism: The Israeli Case for Judicial Review and Why Should We Care*, 30 BERKELEY J. INT'L L. 349 (2012).

¹³² הדימוי של מעשה מדינה לספינה מוכר מכתבתו של אפלטון (אפלטון "רפובליקה", ספר 6, 499a – 488d; אפלטון פוליטיאה [390 לפנה"ס], מתוך ברוך זיסר ודוד צור המחשבה המדינית: מבחר כתבים 50–52 (1990)).
כן מופיע דימוי הספינה בכתביו של נוראת' באשר להתפתחות ידע מדעי, ראו *Neurath's Boat, in* Michael Oakeshott, *OXFORD DICTIONARY OF PHILOSOPHY* (2d ed. 2008). המלומד מייקל אוקשוט (Michael Oakeshott) פנה אף הוא לדימוי הספינה, כאשר חקר את היחס בין רציונאליות לפוליטיקה. לשיטתו, ריבונות משמעה שליטה בספינה, אך אין הכרח כי מנגנוני הריבונות יתועלו דווקא להשגת יעד מסוים – אין הכרח שעל הספינה לשוט לכיוון כזה או אחר; די בכך שהיא שטה באופן מאוזן. Michael Oakeshott, *RATIONALISM IN POLITICS AND OTHER ESSAYS* (1962); Michael Oakeshott, *THE POLITICS OF FAITH AND THE POLITICS OF SCEPTICISM* (Timothy Fuller ed., 1996).

הפרויקט). כל עוד לא תשתנה הנחת היסוד שיש לאמץ כללים חוקתיים בישראל, בהסכמת הסיעות המרכזיות בבית (או לכל הפחות, הסיעות הציוניות בבית),¹³³ הגיונו הפנימי של הפרויקט החוקתי הישראלי מצביע לכיוון השאיפה להשלמת המבנה, אך לא בהכרח ליותר מזה.

מכאן שהליך בניית החוקה והרצתה התווה קווי מתאר בסיסיים – פרקים-פרקים שיאוגדו בעתיד לכדי חוקה – אך מניח כי יהיו ויכוחים הן על תוכן והן על האופן שבו יש להתקדם, ככל שתתגבש הכרה על משמעותן של נורמות חוקתיות בתנאי החברה הישראלית, וככל שתתגבש הסכמה באשר לתאוריה המארגנת את המשפט הציבורי בכללותו, לרבות רובדו החוקתי. אם כן, ההנחה שבבסיס הסבר זה היא שקיימות מחלוקות אידאולוגיות ניכרות בכנסת. תמיד היו, אף שהמפלגות שנשאו דגל כזה או אחר התחלפו ביניהן.¹³⁴ גם בכך שונה הפרויקט הישראלי; המעבדה החוקתית אינה בוחנת, על דרך "ניסוי חוקתי" אך הסדר אחד באופן מבוקר אל מול יעדים חוקתיים ברורים ומוגדרים מראש, אלא בוחנת גם את עצם הפרויקט החוקתי, את התאוריה החוקתית וכן את המארג שנוצר לאחר הוספת פרק זה או אחר בחיי המעשה ואל מול תפיסות ערכיות. לשאיפה (ולא רק להגשמתה) יש חשיבות כשלעצמה, הן משום שהיא מייצרת תודעה (ובכך תורמת לתהליכי התגבשות הקהילה הפוליטית בצורה כזו או אחרת) והן משום שהיא מאפשרת התקדמות בצעדים קטנים, אך בעלי משמעות.¹³⁵ התקדמות לכדי השלמה שכזו אפשרית לא בציפייה לכך שזרם כזה או אחר יזנה את עיקרי משנתו, אלא אם וכאשר הזרמים השונים ייוכחו כי "ניתן לחיות" עם חוקה הכוללת הגנה לכלל זכויות האדם ולמבנה משטרי דמוקרטי לאחר תקופת ההרצה וההטמעה. ניתן אפוא לראות בתהליך זה לא רק תהליך משפטי-מקצועי או תהליך מפלגתי-פוליטי, אלא גם תהליך לבניית תרבות משפטית, המבוססת על הצדקות מסוימות. משכך, ניתוח האופן שבו תהליך זה יסתיים, אם בכלל, אינו אלא דיון במתווים אפשריים שבהם ניתן להתקדם כחלק מתהליכים חברתיים, פוליטיים, משפטיים, כלכליים ומוסריים-אידאולוגיים, כאשר בכל רגע נתון בני החברה כותבים פרק נוסף לפי המתאר הכללי (אשר אף הוא בר-שינוי).

נראה אם כן שב-1992 הוסיפה הכנסת עוד לבנה במפעל חוקתי זה – צעד קטן אך חשוב קדימה, במסגרת "הרצתה" של חוקה פוטנציאלית בישראל. צעד זה בא לאפשר למערכות

¹³³ אחת הביקורות המרכזיות המושמעות נגד הליך החוקה בישראל היא שהוא אינו מעניק משקל של ממש לעמדת המיעוט הערבי. ואכן, אל מול תהליך החוקה בהסכמה במסגרת התנועות הציוניות (ובשיח עם המגזר החרדי), מוכרים מסמכי החזון של האליטה הפלסטינית בישראל. ראו הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל **החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל** (2006) <https://bit.ly/3VcTeGF>; מרכז מוסווא לזכות ערבים בישראל **חוקה שוויונית לכול** (2006); עדאלה **החוקה הדמוקרטית** (2007) <https://bit.ly/3VelsX3>; מדא אל-כרמל **אמנת חיפה** (2007). בכולם הגדרתה של מדינת ישראל כמדינת הלאום היהודי, או כמדינה שבאמצעותה מממש העם היהודי את זכותו להגדרה עצמית במדינת לאום, אינה מקובלת, לפחות משום שהמדינה אינה מבטאת גם את זכותו של העם הפלסטיני להגדרה עצמית בה.

¹³⁴ כידוע, מח"ל בראשות מנחם בגין הציבה את מגילת זכויות האדם כחלק מרכזי מתפיסת עולמה הפוליטית, ואילו מפא"י, ולימים המערך, סברה שאין הכרח להתקדם בתחום זה (אף כאשר היה בידה הכוח לעשות כן, למשל מיד בתום מלחמת ששת הימים).

¹³⁵ השוו אורי אהרונוסון "מדוע לא ביטלה הכנסת את חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו? אל הסטטוס-קוו כקושי אנטי-רובני" **עיוני משפט** 509, 562 (2016) (להלן: אהרונוסון "הסטטוס-קוו"), המתייחס ל-path dependence שנוצר.

השונות להסתגל לפעולה בסביבה שבה קיימת ביקורת שיפוטית מסוג מסוים על חקיקה ראשית שפוגעת בחלק מזכויות היסוד.¹³⁶ כל היתר נותר כשהיה, דהיינו עדיין בהרצה. תמיכה לתפיסה זו של הפרויקט החוקתי בישראל מצאתי בדבריו של שר המשפטים חיים צדוק, שכתב בשנת 1974 מאמר קצר לזכרו של ראובן ברקת, יו"ר הכנסת שהלך לעולמו, סביב הדיון בהצעת חוק-יסוד: זכויות האדם אשר נדונה אז בכנסת (אך לא התקבלה). לדברי צדוק:

אחרי שנשלים את מלאכת החקיקה של חוקי היסוד, נעמוד לפני המלאכה של כינוס כל החקיקה הקונסטיטוציונית במסמך אחד, שיהיה לחוקת המדינה. אז תבוא שעת ההכרעה בשתי הסוגיות החוקתיות הגדולות והן: מה מידת השריון שנעניק לחוקה – אם נעניק לה שריון. ואת מי – איזה מוסד – נפקיד על שמירת החוקה. מתן שריון להוראות החוקה משמעותו עדיפותן על חוקים רגילים. לדעתי, הגיעה הזמן שנצמד צעד ראשון בכיוון של העלאת הדינים החוקתיים, בעיקר בתחום זכויות הפרט, לדרגה של אמת מידה אשר על פיה תיבחן כשרותם של חוקים רגילים. אבל את הצעד הראשון הזה יש לצעוד

בזהירות רבה.¹³⁷

והינה, כעשרים שנה לאחר דבריו אלו של השר צדוק מצאה לנכון הכנסת לצעוד אותו צעד זהיר קדימה, כשהיא שומרת על גמישות, לפי משנתו של צדוק. אומנם אך צעד (לקראת חוקה), אולם בעל משמעות רבה, שכן חוקי היסוד שנתקבלו כוללים כאמור הזמנה לביקורת שיפוטית על האמור בהם (ובשלב זה בהם בלבד).¹³⁸

כידוע, קבלת חוקי היסוד שמגינים על זכויות האדם לא הייתה התוספת היחידה בשנת 1992 לפרויקט ה"חוקה בהרצה" בישראל; קבלת התיקון לחוק-יסוד: הממשלה באותה שנה לפיו בישראל תיערכנה בחירות ישירות,¹³⁹ היא דוגמה מובהקת להרצה של נורמה חוקתית.¹⁴⁰

¹³⁶ במסגרת תאוריית המערכות, שהוזכרה לעיל בה"ש 127, קיומה של ביקורת שיפוטית מחייבת מערכות מקבילות להתמודד עם גבולות הפעלת הכוח השלטוני או החברתי, באופן שניתן להצדקה בשפה החוקתית ועל בסיס ראיות שמכרות ומקובלות בהליך המשפטי. אדגים באופן סכמטי: בתי משפט נדרשים לבחון כיול הדוקרטינות ופיתוחם של מערכי איוונים מעורכנים בשדות משפט שונים; הפוליטיקה נדרשת לפעול כך שמקצת הטובין החברתיים וההליכים והאמצעים להשגתם קשים יותר למימוש, ובד בבד עליה להסכיף לנוכחות שיח ערכי מסוים במערכת המשפט; עולם הדת נדרש לא רק להפנים את מגבלות הפעולה בעולמות הפוליטיקה והשוק אלא גם להסתגל להשלכת דרכי ההנמקה החוקתיות לדרכי החשיבה וההנמקה הדתיות. האקדמיה נדרשת לפתח כלי ביקורת והמשגה מעורכנים, ואף התקשורת נדרשת לעדכן את אופי ההתייחסות לזירה המשפטית אשר מוסמכת לבצע ביקורת שיפוטית על בסיס מידתיות פגיעה בזכות, ולהבחין יחס זה מהיחס שזוכה לו התנהלות במערכות האחרות, כגון הפוליטיקה. הביורוקרטיה נדרשת להיערך למצב שבו תיקון החלטה שיפוטית אינו כרוך אך בהפעלת מנופים אל מול המחוקק, והשוק נדרש להסתגל לאפשרויות להגן על משאבים מסוימים מפני המחוקק או הרשות, באמצעות הליכים שיפוטיים, לצד הגבלת יכולתו להשפיע על הליכי חקיקה ויישומה.

¹³⁷ חיים צדוק "לקראת חוקה" מעריב 3.5.1974 <https://tinyurl.com/4ammnjdp>.

¹³⁸ השוו לדבריו של השר צדוק בדיון בכנסת על הצעת חוק-יסוד: זכויות האדם והאזרח בשנת 1974 (ד"כ 4.6.1974, 2485), שלפיהם החלת מנגנון של שריון משמעו הכפפת חוקי הכנסת לביקורת שיפוטית באשר לסתירת האמור בחוק היסוד המשוריין מכאן ולהבא (ורק אל מול חוק היסוד המשוריין).

¹³⁹ חוק-יסוד: הממשלה, ס"ח התשנ"ב 214.

¹⁴⁰ בהקשר זה יצוין המובן מאלי: הרצה מתבצעת לא רק ברמה החוקתית, אלא גם ברמה החוקית או התת-חוקית. ברמות אלו מצופה כי המחוקק ומחוקק המשנה יבחנו את השלכות הנורמות ויערכנו את ההסדרים בהתאם. להרחבה על הערכת השפעות רגולציה, ראו "הרחבה – RIA" אתר הרגולציה הממשלתי

ניסוי כלים זה הוביל את הכנסת למסקנה שפיצול ההצבעה לראש הממשלה ולכנסת במתווה שנקבע בחוק היסוד אינו מתאים לשיטה הישראלית, ולכן חוק-יסוד: הממשלה תוקן שוב, והבחירה הישירה בוטלה (אם כי רכיבים מהתיקון הושארו).¹⁴¹ זוהי אינה דוגמה מקרית: המהלך החברתי-פוליטי אשר הוביל למעבר לבחירה הישירה (ותיקון חוק היסוד בהתאם) הובל על ידי תנועת "חוקה לישראל", ומתייחס ישירות להחלטת הררי ולצורך להשלים את המפעל החוקתי בחקיקת חוקי היסוד המגינים על זכויות האדם (אשר רכיבים מהם נחקקו אף הם בשנת 1992, כחוק-יסוד: חופש העיסוק וחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו). כידוע, יש דרכים אחרות להבין את התהליך החוקתי בישראל בכלל ובשנת 1992 בפרט. היו שטענו כי חקיקת חוקי היסוד בשנת 1992 נועדה להיטיב עם האליטה (משזו חששה מאובדן כוחה), או שלפחות כך יש להבינה.¹⁴² היו אף שהציעו לראות בחוקי היסוד הללו דרך לפירוקה של הפוליטיקה הסולידרית כדי להבטיח את "שלטון ההון".¹⁴³ אלא שטענות אלו מצוינות במישור אחר: הן ריאליסטיות-חיצוניות, וככאלה, אין הן משליכות בהכרח על מעמדם של חוקי היסוד. רעיון ה"חוקה בהרצה" הוא קונסטרוקטיביסטי, במובן זה שהוא מתייחס לתהליך המשפטי מנקודת ראות פנימית, ולכן מתייחס ברצינות למבנים המשפטיים שהוא יצר ושעל בסיסם נוצר, כבעלי לוגיקה פנימית ואף הצדקה פנימית. באופן ספציפי: המסגרת הרעיונית של "חוקה בהרצה" מתייחסת להחלטה לחוקק את חוקי היסוד בשנת 1992 לא רק כהליך שנועד למצות את ההסכמות הפוליטיות שאליהן הגיעו נציגי המפלגות השונים,¹⁴⁴ אלא גם כחלק מהליך בעל רקע היסטורי, הכולל אפוא מוסכמות מסוימות, ובה בעת כחלק מהליך שיש לו אופק עתידי, אשר אמור לכלול הגנה על הזכויות

<https://tinyurl.com/2p986wj3>. לעיתים הרצה של סוגיות בעלות אופי משפטי נעשית ברובד הסטוטורי. כך, למשל, באשר להעלאת אחוז החסימה, בחודש מרץ 2014 התקבל תיקון לחוק הבחירות לכנסת, שהעלה את אחוז החסימה ל-3.5 (חוק הבחירות לכנסת (תיקון מס' 62), התשע"ד–2014, ס"ח 347). נגד התיקון הוגשה עתירה שבה נטען שהיא פוגעת בייצוג של המיעוט הערבי. הנשיא גרוניס השתמש במעין "עילת בשלות" ואמר שאם המפלגות הערביות יתאחדו לא תהיה פגיעה בשוויון, אולם אם יתברר, בעקבות הבחירות, שאחוז החסימה הגבוה פוגע בשוויון, ייתכן שיהיה מקום לבחון את חוקתיותה (בג"ץ 3166/14 גוטמן נ' היועץ המשפטי לממשלה, פס" 39, 47–50 לפסק דינו (נבו 28.12.2015)). גם פסיקתו של הנשיא גרוניס ראתה בכך סוג של ניסוי שלאחריו יתברר אם יש מקום להתערבות שיפוטית.

¹⁴¹ חוק-יסוד: הממשלה, ס"ח התשס"א 158. יצוין כי בשל קשיים בניסוח התיקון לחוק-היסוד שביטל את הבחירה הישירה, הנושא נדרש לדיון שיפוטי, שאף הוא ניתן להכנה כחלק מ"הרצת" החוקה. לא היה ברור מהביטול אם הכנסת שתכהן תשלים פחות, או יותר, מארבע שנים. ראו בג"ץ 102/99 משגב נ' הכנסת, פס" 1–7, לפסק הדין (נבו 17.1.1999).

¹⁴² Michael Mandel, *Democracy and the New Constitutionalism in Israel*, 33(2) ISR. L. REV. 259 (1999). ראו גם Ran Hirschl, *The Political Origins of Judicial Empowerment Through Constitutionalization Lessons from Israel's Constitutional Revolution*, 33 COMPAR. POL. 315 (2004).

¹⁴³ דני גוטוויץ "ממהפכה חוקתית להפיכת נגד" **מעשי משפט א** 47 (2008).

¹⁴⁴ קרפ, לעיל ה"ש 52. כידוע, חוקי היסוד שחוקקו בשנת 1992 נגזרו מהצעת חוק-יסוד: זכויות האדם, והם ביטוי להסכמות שאליהן הגיעו שר המשפטים דן מרדור עם חברי הכנסת אמנון רובינשטיין ואוריאל לין. אמנון רובינשטיין הגיע להסכמות עם חבר הכנסת יגאל לוי מן המפלגה – הסכמות אשר אפשרו את קידומה של החקיקה בכנסת. לחוקי יסוד אחרים – חוק-יסוד: חופש הביטוי וחוק-יסוד: חופש ההתאגדות – אשר אף הם נגזרו מחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו ועברו בקריאה טרומית בכנסת, לא קודמו.

החסרות, כגון שוויון, חופש ביטוי וחופש התאגדות,¹⁴⁵ וכן זכויות הליכיות¹⁴⁶ וזכויות חברתיות.¹⁴⁷ בשלב הבא על המהלך להתייחס לעיצובו של חוק-יסוד: החקיקה, אשר חקיקתו נועדה להשלים את השלב הזה במסע בפנייה לאיגוד כלל חוקי היסוד לכדי חוקה.¹⁴⁸ זוהי פרשנות שמתייחסת ברצינות לאמירות מעל בימת הכנסת כי בכוונת המוסד לפעול להשלמת הפרויקט.¹⁴⁹

על כל פנים, הבנת הליך יצירת נורמות חוקתיות בישראל כ"בניית חוקה בהרצה" כוללת הכרה בתכלית ההליך ככזו שמובילה למבנה משפטי-חברתי שנועד לעגן עקרונות משפטיים וזכויות אדם ולהגן עליהם – הגנה הכוללת גם הגבלת כוחו של המחוקק הנבחר. זהו מהותו של הפרויקט. הסבר זה מכיר בתפקיד החוקתי של המוסדות השונים – הכנסת, משרדי הממשלה (ובראשם משרד המשפטים) ובית המשפט – ביצירת נורמות משפטיות ברמה העליונה, וביצירת התרבות המשפטית המעניקה משמעות לנורמות אלו, ובכך יתאפשר ללאום לממש את הגדרתו העצמית באופן שהולם ערכים דמוקרטיים, ובהם ייצוגיות, שקיפות, השתתפותיות ואחריותיות מתוך מחויבות לכל בני החברה בישראל הכפופים למשפט המדינה. במילים אחרות, המסקנה כי הליך אימוץ החוקה בישראל ניתן להבנה כהליך יצירת "חוקה בהרצה" היא מסקנה פרשנית-נורמטיבית בעיקרה, הקוראת את התהליך ההיסטורי כפי שתואר ברשימה זו באופן שאינו מתמקד בדה-קונסטרוקציה של הנרטיב, דהיינו באיתור מרכיבי הכוח שהרוויחו או הפסידו מהכרעה כזו או אחרת (או מצבר הכרעות כזה או אחר) – אלא ברקונסטרוקציה שלו, דהיינו במתן משמעות משפטית-טלאולוגית להליך, כהליך שניתן להצדקה במסגרת מארג המושגים המאפיין יצירת חוקה בדמוקרטיה חוקתית. רשימה זו אינה באה לומר כאמור שדרך פעולה זו של המוסדות השונים בישראל היא מיטבית, או להצדיקה אל מול דרכי פעולה אחרות שישראל הייתה יכולה לאמץ. הטענה אף איננה כי מודל התפתחותי זה נבחר במודע על ידי מאן דהוא – אישיות פוליטית, שיפוטית או בירוקרטית, או מוסד זה או אחר – באופן שמבטא החלטה פוזיטיבית לילך דווקא בדרך זאת, לאחר שנשקלו חלופות ותוך כדי שנקבעו תפקידים מוגדרים ומתואמים לכל אורגן בשיטה. המודל המוצע חושף היגיון פנימי שניתן להצדיקו בתהליך שאם לא כן, נראה

¹⁴⁵ הצעת חוק-יסוד: חופש הביטוי וההתאגדות, ה"ח התשנ"ד 336.

¹⁴⁶ הצעת חוק-יסוד: זכויות במשפט, ה"ח התשנ"ד 334 אשר הוגשה שוב בשינויים בשנת 2000 בידי ח"כ אמנון רובינשטיין (חוק זכויות במשפט, התש"ס-2000, פ/15/1531, מיום 13.3.2000).

¹⁴⁷ הצעת חוק-יסוד: זכויות חברתיות, ה"ח התשנ"ד 326.

¹⁴⁸ הצעת חוק-יסוד: החקיקה. זו הייתה הפעם הרביעית אשר בה פורסמה הצעת החוק. ניסיונות קודמים (7.12.1975, 1.8.1978, 13.1.1992) כידוע לא צלחו, כפי שלא צלח ניסיונו של ח"כ אמנון רובינשטיין לקדם את המהלך בשנת 2000. אף ניסיונות מאוחרים, אשר באו בתגובה למהפכה החוקתית, לא קודמו. ראו למשל את נוסח ועדת נאמן משנת 2012 <https://bit.ly/3BU3pt9>. גם לאחרונה פעלה שרת המשפטים שקד לקידום גרסה של חוק היסוד הכוללת פסקת התגברות המאפשרת לכנסת להתגבר על פסיקתו של בית המשפט ברוב של 61 חברי כנסת.

¹⁴⁹ ראו למשל דברי ראש הממשלה לוי אשכול, עם הצגת חוק-יסוד: הממשלה, בדבר תמיכתו בחוק-יסוד: זכויות האדם: "דעת הממשלה היא שהגיעה השעה כי הכנסת תקדיש חלק חשוב מעבודת החקיקה שלה להשלמת הפרקים החסרים עדיין לחוקה. אם תספיק הכנסת השישית לחוקק את חוק יסוד: זכויות האדם ואת חוק יסוד: הממשלה, המוצע עתה לכנסת, נוכל לגשת לחיבור הפרקים ולאחרם לחוקק פעלה שרת המשפטים שקד לקידום (ד"כ 31.8.1966), לפועלו של ח"כ מיכאל איתן לבצע האחדה של חוקי היסוד כחלק מקבלת חוקה בהסכמה רחבה, ראו "חוקה בהסכמה רחבה" הכנסת <https://tinyurl.com/hvffsehe>.

אקראי.¹⁵⁰ זהו תהליך שמאפשר בניית אומה (בחברה רבת גוונים ושסעים), יצירת תרבות משפטית דמוקרטית ופיתוח מערכת משפט מודרנית באופן שלוב – כל זאת על רקע מסורות שלטוניות שונות ושפה משותפת חלקית. משכך, דרך פעולה זו מעניקה משמעות משפטית לחקיקת חוקי היסוד השונים, לרבות חוקי היסוד משנת 1992, ולתיקונם בשנת 1994.

2. מעמדם של חוקי היסוד לפי מודל ה"חוקה בהרצה" (טרם פרשת בנק המזרחי)

אם אומנם מקבלים אנו כי הדרך הטובה ביותר להבין את ההליך החוקתי בישראל היא במסגרת המושגית של "חוקה בהרצה", מה היה מעמדם של חוקי היסוד עד לפסק הדין בפרשת בנק המזרחי וכל עוד לא התקבל חוק-יסוד: החקיקה? אם אנו מאמצים את רעיון ההתאמה (fit) כרעיון מארגן במסגרת הליך הענקת המשמעות הכלול בפרשנות (טקסט והליכי יצירת טקסט משפטי), הרי שהתשובה שמתיישבת באופן הטוב ביותר עם הפסיקה ועם תהליך ההתפתחות החוקתי הישראלי היא שאין מדובר בחוקים רגילים ואף לא בחוקים עליונים. מדובר בחוקים שמעמדם טרם התגבש סופית, מכיוון שהם בעלי פוטנציאל חוקתי אשר טרם השתכלל כל צורכו. ראייה זו מתייחסת לחוקי היסוד כחלק מההליך האינקרימנטלי שבו נוצרת החוקה בישראל, במובן זה שלחוקי היסוד מעמד בעל מרכיב דינמי. כפי שעובר טרום לידתו אינו בגדר אדם לכל דבר ועניין אך הוא גם אינו בגדר איבר "רגיל" לכל דבר ועניין, אלא (החל משלב החיות) מדובר בגוף מיוחד לאור פוטנציאל החיים העצמאיים הטמון בו, כך גם חוקי היסוד, אחת שנחקקו, היו במעמד מיוחד. לא היו הם חוקים רגילים ואף הכנסת לא נהגה בהם ככאלה. כפי שמציין הנשיא ברק בפסק דינו, לחוקי היסוד מאפיינים ייחודיים, ובמסגרת מתווה החלטת הררי נועד כל אחד להיות איבר עתידי מאיברי החוקה.¹⁵¹ לשם כך, וכחלק ממושג ה"חוקה בהרצה", על כל חוק יסוד להבשיל באמצעות עמידתו במבחן המציאות הישראלית, ועל כל חוקי היסוד ביחד להיבחן באשר להשלכות "איבר" אחד על יתר ה"איברים". אך עד שנגיע לנקודה שבה הושלם המפעל – אם נגיע¹⁵² – ובמשך הזמן שחלף מחקיקת חוק היסוד הראשון ועד לחקיקת חוקי היסוד בשנת 1992, לא היו הם חוקים עליונים, ואף בית המשפט לא נהג בהם ככאלה. כבר צוינה פסיקתו המפורשת של בית

¹⁵⁰ Adam Shinar, *Accidental Constitutionalism, in SOCIAL AND POLITICAL FOUNDATIONS OF CONSTITUTIONS* 207 (Denis J. Galligan & Mila Versteeg eds., 2013). ד"ר שנער מראה כיצד התהליך החוקתי בישראל אינו מובנה במובן זה שאינו מתפתח על פי מתווה מסודר שבמסגרתו לכל מוסד תפקיד מוגדר וברור. עם זאת המחבר מגיע למסקנה שאין בכך בהכרח כדי לפגום בלגיטימיות של התהליך או של תוצאותיו. רשימה זו מציעה הסבר למסקנתו זו של ד"ר שנער.

¹⁵¹ פרשת בנק המזרחי, לעיל ה"ש 2, בעמ' 403–407 (הנשיא ברק).

¹⁵² רעיון הזמניות הוא חיוני להבנת המושג "חוקה בהרצה", שכן המושג מניח קיומה של חוקה קבועה במובן זה שתסתיים תקופת ההרצה. מטבע הדברים, אף בחוקה "קבועה" ייתכנו שינויים, על פי מנגנוני התיקון, השינוי וההחלפה הקבועים בחוקה, או בהתקיים מהפכה חוקתית. רעיון החוקה בהרצה שונה מחוקה קבועה, בשני היבטים מרכזיים: ראשית, מרכיב האינקרימנטליות. חוקה בהרצה מניחה חלקיות מובנית – אימוץ פרק אחר פרק; שנית – מרכיב הניסוי והטעייה. חוקה בהרצה מניחה כי נדרשים ניסוי, התאמה והסתגלות באשר לכל פרק בנפרד ובמצטבר (באשר לעצם הרעיון של חוקה שלמה ונוקשה). בעקבות זאת מושג ה"חוקה בהרצה" מניח מעמד מעברי לנורמות הנבחנות במסגרת ההרצה, עד לכדי גיבושם לכדי חוקה, אך תיתכן שהייה לא מתוחמת בזמן במצב ההרצה. השוו Varol, לעיל ה"ש 129.

המשפט בעניין זה, אשר השאירה את מעמדם של חוקי יסוד כ"לא מוגדר",¹⁵³ ואין סיבה להניח שבחוקקה את חוקי היסוד בשנת 1992 באה הכנסת לשנות את מעמדם. מכאן שחוקי היסוד היו במעמד ביניים, משום שהיו חלק משלב ביניים שבו התגבשה החוקה בישראל. חקיקתם מצריכה שימוש בסמכות החוקתיות הנתונה לכנסת, אך באופן שעדיין אינו מקבע חוקים אלו ברובד החוקתי. שלב ביניים זה הלך והתארך, אך בהתחשב בכך שהפעם האחרונה שבה העם היהודי נהנה מחיים ריבוניים הייתה לפני כאלפיים שנה, והתנאים אז היו שונים בתכלית, אין בכך רבותא. אומנם המסקנה כי חוקי היסוד מצויים ב"מעמד ביניים" שמעצם טבעו יציב פחות אינה נוחה מבחינה אנליטית, אך דומה שהיא הנכונה מבחינת המצב כפי שהיה ערב פרסום פסק הדין בפרשת **בנק המזרחי**. כפי שאין לאנוס פלומה לכדי מוצק או נוזל, אף שבתנאים מסוימים היא יציבה פחות, כך אין טעם בדחיקתם של חוקי היסוד לתוך תבנית של חוקים "רגילים" או "עליונים", ויש להכיר במעמד ביניים, אשר קיים בישראל רק בגלל התארכות התהליך החוקתי.¹⁵⁴

מבחינה משפטית-מעשית יש נפקות לקיומו של מעמד ביניים. כל עוד חוקי היסוד אינם עליונים, אין לרשות השופטת סמכות לבצע לאורם ביקורת שיפוטית (אלא אם לשון חוק יסוד כזה או אחר מובילה למסקנה פרשנית אחרת, למשל קיומה של דרישת רוב מיוחד לשינוי, או קיומו של שריון מהותי).¹⁵⁵ אך היעדר היכולת לבצע ביקורת שיפוטית לאורם אינו אומר בהכרח שמעמדם אינו מיוחד ושאינן הם אלא חקיקה רגילה. טיבם כנורמות בעלות ממד חוקתי, או פוטנציאל חוקתי, מחייב גישה פרשנית מיוחדת לחוקים אלו. למשל, יש טעם רב באימוץ חזקה פרשנית שלפיה מתוך כמה אפשרויות פרשניות לחוק אשר סותר את התנאים המנויים בחוק יסוד יש להעדיף את הפרשנות שמצמצמת את הסתירה האמורה. זאת, לא משום שבכוחו של חוק יסוד מעצם מעמדו להוביל לבטלותו של חוק רגיל סותר, שכן כאמור

¹⁵³ ראו פרשת **ברגמן**, לעיל ה"ש 38; פרשת **רסלר**, לעיל ה"ש 13. לניתוח המשמעויות השונות של פרשת **ברגמן**, ראו Rivka Weill, *Reconciling Parliamentary Sovereignty and Judicial Review: On The Theoretical and Historical Origins of the Israeli Legislative Override Power*, 39 HASTINGS L.Q. (2012) 457 (להלן: Weill, *Reconciling Parliamentary*). אדגיש שההשלכות המשפטיות של פרשת **ברגמן** היו ברורות: כל עוד הכנסת לא העלתה את שאלת מעמדם המשפטי של חוקי היסוד, או את שאלת סמכותו של בית המשפט לקבוע כי אין לנהוג על פי חוק של הכנסת, כי אז חוק של כנסת, או סעיף בחוק של הכנסת, אשר בית המשפט קבע כי אינו מתיישב עם האמור בחוק יסוד משוריין פורמלית, אינו תקף אלא אם עבר ברוב הדרוש. אלא שהבסיס המשפטי לקביעה זו, ולפיכך הגדרת מעמדם של חוקי היסוד, נותר בצריך עיון, ולפיכך מבחינה טכנית הוא אינו מוגדר.

¹⁵⁴ אריאל בנדור מעלה את האפשרות של קיומו של "מעמד ביניים" נורמטיבי לחוקי היסוד של 1992 בטרם הם קובצו יחדיו לכדי חוקה קשיחה, ראו אריאל בנדור "חוקי היסוד כבסיס לחוקה – הצעה לחוקת ישראל" **משפט וממשל** ה' 15 (1999).

¹⁵⁵ גישה זו מתיישבת עם הגישה שאימצ בית המשפט בע"פ 107/73 **נגב נ' מדינת ישראל** פ"ד כח(1) 640 (1974), שבו מצא בית המשפט כי "בענין זה אין חוק יסוד: הממשלה עדיף על חוק התקנים. להיפך, דבר היותו של חוק התקנים חוק מיוחד לעומת חוק יסוד: הממשלה שהוא חוק כללי, מקנה עדיפות לחוק המיוחד על פני החוק הכללי" (שם, בעמ' 642), וכן עם גישתו של בית המשפט בבג"ץ 188/63 **בצול נ' שר הפנים**, פ"ד יט(1) 337 (1965); פרשת **רסלר**, לעיל ה"ש 13, פרשת **קניאל**, לעיל ה"ש 67, ואף פרשת **ברגמן**, לעיל ה"ש 38. גישה זו גם עולה בקנה אחד עם גישתו של בית המשפט העליון הקנדי בפרשת **Drybones**, לעיל ה"ש 106. גישה אחרת באה לידי ביטוי בפרשת **לאורי**, לעיל ה"ש 32, שם ברק מסגל עליונות על חקיקה ראשית לערכי יסוד המהווים את הבסיס לחוקה המהותית.

לא זה המצב, אלא משום שחוק היסוד מועמד להעלאה לרמה הנורמטיבית העליונה, ולפיכך, כחלק מהליך ההרצה שלו, יש להתייחס אליו באופן שיאפשר למערכות השונות לבחון את היבטיו השונים ואת השלכותיו, שמא יש צורך לשנותו טרם שיאוגד לכלל חוקה.¹⁵⁶ חזקה פרשנית כאמור תחייב את המחוקק לתת דעתו לרובד חוקי היסוד באופן ספציפי¹⁵⁷ בבואו לחוקק בתחום שעליו חלות הוראות חוקי היסוד, ובכך לאפשר למערכות השונות להסתגל לפעילות בנוכחות נורמות עליונות פורמליות. ניתן להסביר חזקה פרשנית זו גם משיקולי הרמוניה חקיקתית: קבלת חקיקה הסותרת את חוקי היסוד מבלי שהכנסת תיתן דעתה על הצורך להתייחס לסתירה אפשרית במפורש תקשה על הפיכתם של חוקי היסוד לנורמות עליונות במשפט הישראלי בעתיד. ודוקן, אין בהכרח חזקה פרשנית דומה באשר לחוקים בעלי מעמד נורמטיבי זהה: בבואנו, כפרשנים, לקבוע אם חוק מאוחר אכן מפורש ולפיכך גובר על האמור בחוק מוקדם, אין עדיפות לחוק כלשהו על פני משנהו; על פי גישה הפרשנית התכליתית, החובה העיקרית של הפרשן היא ליישב סתירה אפשרית באופן שמקדם את התכלית המשולבת (או מכלול התכליות השונות) של החוקים הנדונים. החזקה הפרשנית לפיה נדרשת מפורשות מיוחדת בטרם חוק רגיל יגבר על חוק יסוד מתיישבת עם ההנחה, אשר נדונה בפרשת **בנק המזרחי**, שחוקי היסוד אכן עוסקים בעיקרי השיטה – המבנה המשטרי הבסיסי בישראל וזכויות היסוד – ולכן הם מרכזיים יותר. כך לפחות למן החלטת הררי ואימוץ פרויקט חקיקת החוקה שבדרך בחקיקה של פרק אחר פרק.¹⁵⁸

אם מבחינה משפטית מסתכם ההבדל בין חוק רגיל לחוק יסוד רק בחזקה פרשנית, הרי שמבחינה פוליטית משמעותו של רובד חוקי היסוד ברורה: באמצעותו פועלת הכנסת להשלמת חוקה עתידית, ועל פי האופן שבו חוקי היסוד הללו מפורשים ומיושמים מכלכלת המערכת הפוליטית צעדיה בנוגע להמשך הפרויקט.¹⁵⁹ לכן הכנסת התייחסה – לפחות עד לאחרונה – לחוקי היסוד התייחסות מיוחדת. אומנם אין היא נוקטת הליך מיוחד לחקיקתם, כל עוד לא קבע חוק-יסוד: החקיקה את מעמדם ואת הליך קבלתם, אך בדרך כלל נמנעה מלשנות עיקר מעיקרי חוקי היסוד ללא הליך מעמיק.¹⁶⁰ יש הרואים בכך סוג של "שריון

¹⁵⁶ צמצום הסתירה למינימלית יועיל גם בהפגת החשש משימוש לרעה בכוח המחוקק כל עוד החוקים במצב ביניים. ראו גביון "נבואה המגשימה את עצמה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 113. לגישה שמאמצת גישה פרשנית כזו בשל עליונות נורמטיבית, ראו בג"ץ 212/03 **חרות התנועה הלאומית נ' יושב ראש ועדת הבחירות המרכזית לכנסת השש עשרה**, פ"ד נז(1) 750 (2003). כן ראו בג"ץ 5113/12 **פרידמן נ' כנסת ישראל** (נבו 7.8.2012). לניתוח מעמדם של חוקי היסוד המוסדיים, ראו ברק מדינה ועשור ויצמן "המהפכה החוקתית או מהפכת זכויות האדם? על העיגון החוקתי של הנורמות המוסדיות" **עיוני משפט** מ 595 (2017).

¹⁵⁷ גישה פרשנית זו ניתנת ליישוב עם האמור בפרשת **נגב**, לעיל ה"ש 155, שם הגיע בית המשפט למסקנה כי אומנם חוק-יסוד: הממשלה אוסר על האצלת הסמכות להתקין תקנות, אך קבע כי תקן אינו תקנה, וקיימת סמכות מפורשת לשר בחוק התקנים להסמיך את ראש מכון התקנים לקבוע תקנים. מבחינה מהותית ניתן לראות בתקן סוג של צו כללי. עם זאת קשה להסכים עם קביעתו של בית המשפט שלפיה אין צורך לפרסם את התקן. דווקא משום שמדובר בצו כללי, נדרש פרסום (לאו דווקא ברשומות). נושא זה חורג מגדרי מאמר זה ומצריך פיתוח רחב יותר של מתווה הפירמידה הנורמטיבית בישראל.

¹⁵⁸ פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 369–381 (שם סוקר הנשיא ברק את התפתחות חוקי היסוד בכנסת).

¹⁵⁹ השור ספיר "המהפכה החוקתית", לעיל ה"ש 50.

¹⁶⁰ ניתן לראות בתקונים שנערכו בחוק-יסוד: הממשלה בשנת 2018 דוגמה מנוגדת לזה. חוק היסוד תוקן תיקון שלפיו ראש הממשלה המכהן כשר ראשי לאצול מסמכותו של השר במלואה, למעט הסמכות לתקן תקנות, לסגן השר המכהן במשרד (חוק-יסוד: הממשלה (תיקון מס' 5), ס"ח התשע"ח 112). תיקון זה נועד לאפשר לסגן

פוליטי" 161. דווקא סמוך לכתיבת שורות אלה, סביב חקיקת התיקונים שאפשרו את ממשלת החליפים ועקיפתו של חוק-יסוד: משק המדינה באמצעות הקצאה ישירה של תקציב בחוק יסוד, נראה כי כוחו של השריון הפוליטי נשחק, ונדמה ששחיקה זו נחווית, לפחות על פי עתירות שהוגשו נגד שינויים בחוקי היסוד, כביטוי למשבר חוקתי.¹⁶² יש לקוות ששחיקה זו אינה סימן לבאות.

גם מבחינה ציבורית יש משמעות לחוקי היסוד, אף אם נותרו הם במעמד ביניים, שכן התקשורת ומערכות הניזונות מהתקשורת, כגון מערכת החינוך, התייחסו לחוקי היסוד כבעלי פוטנציאל חוקתי מבחינה מהותית. מכאן ששינויים על ידי הכנסת אמור לעורר שיח פוליטי-מפלגתי, מוסרי ותקשורתי המביא בחשבון את ההשלכות על החוקה שבדרך. זאת ועוד, רובד ה"חוקה בפוטנציה" מאפשר להניע תהליכי בניית אומה ויצירת אתוס אזרחי משותף בין תושבי המדינה המגיעים מרקע שונה ומתרבות שונה, דוברי שפות שונות וחברים בקהילות

השר ליצמן להמשיך ולעמוד בפועל בראש המשרד. לאחר שהתפטר מכהונתו כשר הבריאות – כהונה שאליה מונה בעקבות פסיקה בג"ץ שקבעה כי חוק-יסוד: הממשלה אינו מאפשר לסגן שר לעמוד בפועל בראש משרד על אף הנוהג רב השנים של המערכת הפוליטית לאפשר מצב זה (ראו בג"ץ 3132/15 **מפלגת יש עתיד נ' ראש ממשלת ישראל**, פס' 16 לפסק דינו של המשנה לנשיאה רובינשטיין (נבו 23.8.2015); בג"ץ 3002/09 **הסתדרות הרפואית בישראל נ' ראש ממשלת ישראל**, פס' 39–42 לפסק דינו של השופט רובינשטיין (נבו 9.6.2009)). תיקון זה לחוק היסוד, המצריך רוב מיוחד של חברי הכנסת, התקבל בהליך חפוז נגיסה קודמת ההשלכות של המהלך. ניתן לראות בכך נגיסה במעמדו של השריון הפוליטי של חוקי היסוד (לצד נגיסה קודמת במעמד חוק-יסוד: משק המדינה, עם המעבר לתקציב דו-שנתי). לפי גישה זו, אפשר שנגיסה זו קשורה למאבק הכוח בין הרשויות, או לפחות ניתן לראות בכך השלכה שלילית של האופן שבו הפכו חוקי היסוד לעליונים בלי שהכנסת עצמה קיבלה עליה במפורש ובאמת את עליונותם. מנגד, ניתן לטעון כי "הכשרת" כהונתו של סגן שר במעמד של שר היא מתן גושפנקה חוקתית לנוהג שהנהיגה המערכת הפוליטית משכבר הימים, ואשר לא נחווה על ידי אנשי המערכת הפוליטית כמייצר קושי של ממש בכלל האמור בנשיאה המשותפת באחריות, או ביכולתו של סגן שר להגן על ענייני המשרד בפני הממשלה, משרדי הממשלה (לרבות משרד האוצר) או גורמים מקצועיים אחרים. משכך, מנקודת המבט הפוליטית, אין מדובר בהכרח בשינוי מהותי בחוק היסוד, ומכאן שאין מדובר בשנמוך כוחו של השריון הפוליטי. על פי גישה זו, תיקון חוק היסוד הוא דווקא אינדיקציה ל"הרצתן" של הנורמות החוקתיות בתגובה לפרשנותו של בית המשפט העליון. חיפזון שיא משתקף גם בתיקון השישי לחוק-יסוד: הממשלה. הכנסת העשרים אישרה את תיקונו של סעיף 40 לחוק היסוד, שאפשר לממשלה לאצול סמכותה להכרות מלחמה לוועדת שרים. על פי התיקון, המניין החוקי לקבלת ההחלטה בוועדת השרים יהיה מחצית מחברי הממשלה המכהנים בוועדה. נוסף על זה, התיקון התיר לראש הממשלה ושר הביטחון לקבל את ההחלטה במניין מצומצם יותר "בנסיבות קיצוניות ומטעמים שירשמו" (חוק-יסוד: הממשלה (תיקון מס' 6), ס"ח התשע"ח 636). בעקבות ביקורת ציבורית בוטל התיקון חודשיים וחצי מאוחר יותר (חוק-יסוד: הממשלה (תיקון מס' 7), ס"ח תשע"ח 900).

Ariel L. Bendor, *The Purpose of the Israeli Constitution, in ISRAEL CONSTITUTIONAL LAW IN THE MAKING – COMPARATIVE AND GLOBAL PERSPECTIVES* 41, 51 (Aharon Barak, Daphne Barak-Erez & Gideon Sapir eds., 2013)

שלוש העתירות נגד התיקונים שאפשרו את הקמת ממשלת החלופים (בג"ץ 2905/20, בג"ץ 2292/20 שהגישה סיעת מר"ץ ובג"ץ 2941/20 שהגיש אביגדור פלדמן ואח') נדונו במאוחד בבג"ץ 2905/20 **התנועה למען איכות השלטון בישראל נ' כנסת ישראל** (נבו 12.7.2021) (להלן: בג"ץ **ממשלת החלופים**). כנגד הקצאת התקציב ישירות בחוק היסוד הוגשו שלוש עתירות (בג"ץ 5969/20, בג"ץ 6101/20 שהגישה אחריות לאומית – ישראל הבית שלי בע"מ ובג"ץ 6255/20 שהגישה התנועה למען איכות השלטון בישראל), אשר נדונו במאוחד בבג"ץ 5969/20 **שפיר נ' הכנסת** (נבו 23.5.2021) (להלן: פרשת **שפיר**). לדין במשמעות עתירות אלו, ראו תת-פרק 3.ג ו-4.ג להלן.

לאומיות ואתניות שונות.¹⁶³ שלב ההרצה אפוא מתייחס גם לרובד האקספרסיבי של החוקה, ונועד לוודא שהאמור בחוקה מאפשר לכונן על בסיסה את תודעת הסולידריות והמחויבות לערכי היסוד אשר על בסיסם ניתן לתחזק קהילה פוליטית. אחרי הכל, תפקידה של חוקה הוא לא רק לקבוע את חלוקת הסמכויות ולהגן על זכויות הפרט והמיעוט, אלא גם לשמר (או לייצר) אחווה אזרחית ולאחות תהליכי הפרדות ופרגמנטציה אגב שמירה על מגוון התרבויות המצויות בקהילה הפוליטית-מדינתית.¹⁶⁴

אפשר שכדי לייצר תנאים משפטיים שמאפשרים הרצה של חוקי היסוד – דהיינו בדיקה של האמור בחוקי היסוד בתנאים הקרובים לתנאי נורמה עליונה – תבחר הכנסת, כפי שאומנם בחרה, לשנות את כללי מתקל הדינים באמצעות חוקי היסוד לפי דרישת רוב או דרישת מפורשות (קרי: פסקת ההגבלה), או גם וגם (באמצעות פסקת התגברות). אין זאת אומרת שחוקים אחרים אינם יכולים אף הם לדרוש דרישת רוב או להכיל פסקת הגבלה (או מנגנון דומה אחר); במקרה כזה נצטרך לבחון אם שינוי כללי מתקל הדינים הוא חלק מהפרויקט החוקתי הישראלי, או שמא מדובר בצורך נקודתי אחר, שאז אין מדובר בחוק שיש להתייחס אליו כבעל פוטנציאל חוקתי (ואז גם אין מקום להפעיל את החזקה בדבר פרשנות חוק סותר באופן הממזער את הסתירה עם חוק בעל פוטנציאל חוקתי). זאת ועוד, גם לאחר שנקבע כי חוקי היסוד הם במעמד עליון – וכאמור, קביעה זו לא הייתה מחויבת המציאות – עדיין המודל המתאים לתיאור המצב בישראל הוא "חוקה בהרצה", אלא שכעת כוללת ההרצה גם את הרובד העל-חוקי עצמו.¹⁶⁵

¹⁶³ פרופ' גביון מסבירה את חשיבות הנושא: "חוקה אמורה להעניק לחברה מסגרת המשותפת לכלל החברה האזרחית. חוקה חשובה במיוחד בחברות שיש בהן פערים ומתחים בין חלקים בציבור, בהיותה אחד הכלים המאפשרים יצירת איוון בין הלכידות האזרחית ובין השונות של קבוצות בציבור. כמובן זה, העיסוק בהגנה על זכויות מיעוטים, ובכלל תרומת החוקה ליחסי קבוצות ובעיקר ליחסי רוב מיעוט היא מרכזית וחשובה. בישראל יש לנושא דרמטיות מיוחדת בשל העובדה שהחוקה המסתמנת מגדירה את ישראל כמדינה שיש לה זיקה מיוחדת לעם היהודי, בצד היותה דמוקרטית ומחויבת לזכויות אדם. וכי חלק מן המתחים בין קבוצות בישראל קשורים לטענה כי שניות זו אינה אפשרית, וכי על המדינה – ועל חוקתה – לבחור בין יהודיות ובין דמוקרטיות וזכויות אדם". להרחבה, ראו רות גביון וטלי בבלפור **זכויות קיבוציות של מיעוטים** (2005).

¹⁶⁴ לעומת זאת חוק הלאום לא התייחס להגנה על מיעוטים החיים במדינה, לבר מאותה התייחסות עמומה לשפה הערבית, ונתפס בעיני חלקים בחברה הישראלית כחוק מפלג וגזעני. לעיסוק תקשורתי, ראו למשל הבוקר הזה "אלהו מצא על חוק הלאום: 'נהיה מדינת אפרטהייד פר אקסלנס'" **כאן – תאגיד השידור הישראלי** (30.7.2018) <https://tinyurl.com/sn8khzzd>; בר פלג ואח' "עשרות אלפים הפגינו נגד חוק הלאום: 'נלחמנו על קיום המדינה ונילחם על אופיה'" **הארץ** (4.8.2018) <https://tinyurl.com/42bdevbn>; בר פלג "רובבות ערבים ויהודים בהפגנה בת"א נגד חוק הלאום: 'אנחנו כאן כדי להסיר את הכתם של ממשלת נתניהו'" **הארץ** (11.8.2018) <https://tinyurl.com/35crrhez>; יואב איתיאל "לראות מבעד לדגלים: ההפגנה הישראלית של הערבים נגד חוק הלאום" **וואלה! חדשות** (12.8.2018) <https://tinyurl.com/49d7eutm>. פרופ' גביון הזהירה מפני תוצאה כזו בדוח שהגישה לשרת המשפטים בשנת 2014. לדבריה, "חזון מכוון-דרך משותף הוא חיוני לחברה שחבריה נדרשים להקריב למען קיומה ולתרום לשגשוגה בגרעין חזון המדינה". ראו רות גביון **עיגון חוקתי של חזון המדינה: המלצות לשרת המשפטים** (2014) (להלן: **דוח גביון**).

¹⁶⁵ לדין ראו תת-פרקים ג.3 ו-4.ג, להלן.

3. "חוקה בהרצה" – פרשנות בזמן: קווי המתאר של התהליך בישראל

משעמדתי על מעמדם של חוקי היסוד ערב פרשת בנק המזרחי, אפנה עתה לסרטט את קווי המתאר של ה"חוקה בהרצה" כפי שהתפתחה בישראל בפרספקטיבה רחבה יותר. סרטוט זה חשוב כדי להבחין את משמעותה של ה"קפיצה" שביצע בית המשפט בפרשת בנק המזרחי, בקובעו כי חוקי היסוד הם בעלי מעמד חוקתי על-חוקי, ומכאן שהם עליונים על חקיקת הכנסת ה"רגילה". כידוע, התהליך שמתואר בקווים כלליים כאן כ"חוקה בהרצה", קרי ההימנעות מאימוץ חוקה פורמלית ומקיפה באבחה חקיקתית אחת והעדפה של התפתחות חוקתית בשלבים, נבע מגורמים שונים. בבסיסו הפשרה ההיסטורית שבין מצדדי החוקה הנוקשה למתנגדיה, אשר הושפעה גם מהיעדר הסכמה באשר לתוכן החוקה לצד הסכמה בקרב מרכיבים מרכזיים בפוליטיקה הישראלית באשר לאמור במגילת העצמאות. בין היתר, נראה שהמערכת הפוליטית נרתעה מהגבלת כוחה;¹⁶⁶ המערכת המשפטית לא ששה להיכנס לסבך הערכי ולהתעמת ישירות עם הכנסת,¹⁶⁷ ואף הגורמים הפוליטיים סברו שמעמדו של בית המשפט יפגע אם אכן כך יקרה.¹⁶⁸ לא היה לשחקנים מרכזיים במשק תמריץ לגייס את מערכת המשפט כדי להגן על זכויותיהם הכלכליות מפני כוחה המפקיע של המדינה; יחסי דת ופוליטיקה בישראל הכבידו על הגדרת גבולות הדת והמדינה וספציפית איימו על ההכרה בעליונות שלטון החוק החילוני;¹⁶⁹ יחסי רוב ומיעוט יצרו דיסוננס אצל הרוב, שחש מחויב לזכויות אך לא היה שלם עם הענקת זכויות שוות למיעוט.¹⁷⁰ מלבד כל אלו הייתה העובדה שמדינת ישראל נדרשה לא רק לאפיין נורמות וסדרי ממשל אלא גם לעסוק בבניית אומה.¹⁷¹ נקודה אחרונה זו מבדלת, אולי, את המקרה הישראלי ממקרים אחרים שכוללים מרכיבי "הרצה" או "ניסוי"¹⁷² – בישראל הן ההסדרים החוקתיים (שאמורים לבטא את תרבותה של

¹⁶⁶ גביון "נבואה המגשימה את עצמה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 24. ראו גם שגיא "פסק הדין שעשה היסטוריה", לעיל ה"ש 90, בעמ' 339-346.

¹⁶⁷ כפי שניתן ללמוד מפסקי הדין המוקדמים: פרשת **ברגמן**, לעיל ה"ש 38; פרשת **רובינשטיין**, לעיל ה"ש 39; פרשת **דרך ארץ**, לעיל ה"ש 64, שבהם לא הכריע בית המשפט ונמנע מעימות עם הכנסת. ראו גם משה לנדוי "חוקה כחוק עליון למדינת ישראל?" **הפרקליט** כז 30, 35 (1971) (להלן: לנדוי "חוק עליון"). לגישתו של לנדוי, אל לבית המשפט להיכנס לתחום הבעיות המדיניות השנויות במחלוקת בציבור.

¹⁶⁸ כך סבר בן-גוריון. ראו ניר קידר **בן-גוריון והחוקה: חוקתיות, משפט ודמוקרטיה במשנתו של ראש הממשלה הראשון** 65 (אוניברסיטת בר-אילן ודביר 2015).

¹⁶⁹ ספיר "המהפכה החוקתית", לעיל ה"ש 50, בעמ' 579-581.

¹⁷⁰ גביון "נבואה המגשימה את עצמה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 118-120.

¹⁷¹ להרחבה בנושא זה, ראו בנימין אקצין "הצעת חוקה למדינת ישראל" **סוגיות במשפט ובמדינאות** 158, 162 (1966). לגישתו של אקצין, חוקה צריכה לאחד את האומה ואסור שתהיה גורם מפלג. לכן אין לקבל חוקה או תיקונים לחוקה כאשר מיעוט גדול מתנגד לתוכנה. פרופ' גד ברזילי כותב שלדילמות היסוד שעמדו בפני המערכת הפוליטית "לווה שיח משפטי של משפטנים ואנשי מדעי החברה אשר שיקף לבטים קשים בנוגע לאפשרויות לכונן חוקתיות בעידן של בניין אומה". ראו גד ברזילי "חוקתיות של בניין אומה, ביקורת הצדק המשפטי: הארה על מחקר וכתובה משפטיים בישראל" **עיוני משפט** מ 471, 474 (2017).

¹⁷² השימוש ברעיון ה"ניסוי" בהקשר חוקתי מוכר בספרות. ראו למשל Michael C. Dorf & Charles F. Sabel, *A Constitution of Democratic Experimentalism*, 98 COLUM. L. REV. 267 (1998); Charles F. Sabel, *A Quiet Revolution of Democratic Governance: Towards Democratic Experimentalism*, in GOVERNANCE IN THE 21ST CENTURY 121 (OECD, 2001); John Witte Jr., *Essential Rights and Liberties of Religion In The American*

האומה) והן יסודות מרכזיים שמקשרים את מרכיבי האומה השונים לכדי אומה, נבנו בשלבים ו"בתוך כדי תנועה", כאשר הפרק הנבנה בהסדר החוקתי מכונן את, ומכונן על ידי, היחידה הפוליטית, ובתוך כך משליך גם על הפרקים הבאים (הן במערכת המשפט והן במערכות אחרות – הפוליטית, הכלכלית, המוסרית-אידאולוגית והבירוקרטית). בתנאים אלו קבלת נורמות בעלות פוטנציאל חוקתי "פרקים פרקים", בחינתן בעולם המעשה ואגב שמירה על גמישות מסוימת ובניית תרבות משפטית-פוליטית תומכת, היו פתרונה של מדינת ישראל עד כה לסוגיית החוקה.¹⁷³ כפי שצוין, אין זאת אומרת שזה היה הפתרון המיטבי לישראל. ייתכן שאילו זרח ורהפטיג היה מצליח לסיים את מלאכתו ולהשלים טיוטת חוקה לפני הבחירות לאספה המכוננת, וזו הייתה מקבלת את החוקה ומתפנה לעניינים אחרים, מצבנו היום היה טוב יותר. אך "אילו" זה לא התגשם ומדינת ישראל צעדה בדרך אחרת.¹⁷⁴

כידוע, בשנים הראשונות לקיומה של מדינת ישראל קבע בית המשפט כי עד אשר תקבע הכנסת אחרת, חוקי הכנסת אינם ניתנים לביקורת שיפוטית בשל סתירה לאמור בהכרזת העצמאות.¹⁷⁵ בתוך מסגרת זו, התחומה בהחלטת הררי מחד ובעמדת בית המשפט בדבר הצורך בהסמכה חוקתית לביקורת שיפוטית מאידך, התפתחה פרקטיקה שלפיה הכנסת מחוקקת חוק יסוד אחת לכמה שנים. אומנם קבלת החוק לא הצריכה הליך מיוחד מבחינת רוב או דרכי הצבעה, אולם הדיון בקבלת חוקי היסוד בכנסת היה בדרך כלל דיון חגיגי שבו הדוברים התייחסו למפעל חוקי היסוד ולמחויבות הכנסת להשלמת החוקה.¹⁷⁶ תוכנם

Constitutional Experiment, 71 NOTRE DAME L. REV. 371 (1995); Alan C. Cairns, *The Canadian Constitutional Experiment*, 9 DALHOUSIE L. J. 87 (1984)

להחלטת הררי, ראו ד"כ 13.6.1950, 1743.

לעמדתו של קידר, לעיל ה"ש 168, מדובר בצעד שאפשר למערכות הממלכתיות לפעול ללא זעזועים. העובדה שנמנע ויכוח אידאולוגי מוקדם בשאלות חוקתיות תרמה ליצירת מערכת משפט מתפקדת. "לולא החלטת הררי יתכן שגם מערכת המשפט לא הייתה נמלטת מגורלם של הפוליטיקה, הצבא והחינוך. סביר להניח כי בישראל הלוהטת מבחינה אידאולוגית היו המחלוקות סביב פרשנות החוקה עושות גם את מערכת המשפט מוקד למחלוקות אידאולוגיות ופוליטיות כבר בשלב מוקדם, כפי שאכן קרב בסוף המאה ה-20 במהפכה החוקתית. ספק אם במקרה כזה היו בתי המשפט יכולים לפתח את מגילת זכויות האדם השיפוטית ולהטמיע את שלטון החוק בדרך היעילה והטובה שעשו גם בהעדר חוקה כתובה" (שם, בעמ' 120). לגישתה של פרופ' נבות, "כאשר המחוקק הרגיל הוא גם מכונן החוקה, יש חשש לטשטוש ההבחנה בין פוליטיקה חוקתית לבין פוליטיקה יומיומית וחשש לשימוש לרעה בסמכות המכוננת". ראו סוזי נבות "על סעיף השריון ב'ממשלת החילופים'" **ICON-S-IL Blog** (25.11.2020) <https://tinyurl.com/2sfkr6pc>. זו גם הייתה עמדתו של השופט לנדוי בזמנו, שעליה חזר מאוחר יותר במאמרו "חוק עליון", לעיל ה"ש 167. השופט לנדוי הבחין בין ביקורת שיפוטית, שתכליתה להגן על סדרי השלטון, ובין ביקורת שיפוטית על פגיעה בזכויות אדם (שם, בעמ' 35). לנדוי התמיד בעמדתו זו (ראו לנדוי "מתן חוקה לישראל", לעיל ה"ש 17). ראו גם עמדתו של ד"ר זרח ורהפטיג, אשר כיהן כחבר ועדת החוקה, חוק ומשפט עם הקמתה, כיו"ר הוועדה בכנסת הרביעית והשמינית, ולפני הקמת המדינה היה מופקד על הפרויקט החוקתי בוועדת המצב (זרח ורהפטיג **חוקה לישראל: דת ומדינה** (התשמ"ח)).

בג"ץ 10/48 זיו נ' הממונה בפועל על האזור העירוני תל אביב, פ"ד א 85, 86-89 (1948).

פרופ' קרמניצר מבקר את ספרם של ג'קובסון ורוזנאי וכותב ש"העובדות הנכונות המצוינות בספר, לפיהן חוקי היסוד שעניינם זכויות אדם עברו בכנסת בשקט וברוב בלתי מרשים, משקפות תמונה חלקית ולא מדויקת. הן מחמיצות את מה שהוא עיקר בעיניי: לצורך העברת חוקי היסוד האלה התקיימה פשרה פוליטית והושגה הסכמה רחבה ונדירה, כאשר שתי המפלגות הגדולות ומפלגות קטנות נוספות – וביניהן מפלגות 'המתנגדים הטבעיים', הדתיים לאומיים והחרדים – היו שותפות להסכמה זו. בהיעדר התנגדות פוליטית של ממש, גם התקשרות לא גילתה עניין" (קרמניצר "על מושג המהפכה החוקתית", לעיל ה"ש 43).

של חוקי היסוד, כדרך כלל, אכן עסק בעיקרי שיטת המשטר בישראל. מה המשמעות של דפוס פעולה זה, כשידועה המסגרת המשפטית שנקבעה בהחלטת הררי ובפסיקת בית המשפט? ניתן לומר שאין משמעות כלשהי לאופן הפעולה של משרד המשפטים ושל הכנסת. ניתן לשער שסדרי העדיפות הפוליטיים של שרי משפטים, סדרי עדיפות מקצועיים במשרד המשפטים, מגבלות כוח אדם, היכולת להגיע להסכמה בין הגורמים המקצועיים ועוד – כל אלה השפיעו על קצב קבלת אותם "פרקים", ואך בגלל שיקולים אופרטיביים כאלה ואחרים לא התפנו גורמי החקיקה להשלים את המפעל זה מכבר. לא מן הנמנע שקיים אלמנט של מקריות באופן התפתחות החוקה בישראל.¹⁷⁷ עם כל זאת חובתנו, כפרשני משפט, לא להסתפק בנקודת המבט הסובייקטיבית של העוסקים במלאכה (קרי ככוונת יוצר הטקסט) או בנקודת מבט האדישה למהותו המשפטית של ההליך. חובתנו, כפרשני משפט, לפי גישה זו, להכיר ברובד התכליתי שבתיווכו עלינו להבין את משמעותה של ההיסטוריה החקיקתית. עלינו לשאול: מהי הפרשנות הטובה ביותר – במובן זה שמתיישבת עם הגיונו של הליך שנועד להוביל לקבלת חוקה בסופו – לדפוס הפעולה שלפיו הכנסת מקבלת חוק יסוד אחת לכמה שנים, וממתינה עד לקבלת חוק יסוד נוסף?

לפי גישה תכליתית שכזו, המשמעות של אי-אימוצה של חוקה שלמה וכוללת עד להתפזרותה של הכנסת הראשונה, או מייד לאחר בחירת הכנסת השנייה, ובמקום זאת חקיקה מדורגת של חוק יסוד אחד בכל פעם, איננה בהכרח ניסיון למסמס את הפרויקט החוקתי (אף אם אפשר שהיו כאלה שזו הייתה כוונתם). מבחינה מערכתית, העובדה שגופי השלטון בכל זאת המשיכו בחקיקה (מדורגת ומרווחת בזמן) של חוקי היסוד, אגב התייחסות למטען החוקתי הטמון בהם בדרך לקראת השלמת המפעל, מעידה, כך נראה, על דפוס פעולה שיש לו משמעות נורמטיבית (במובן זה שכך ראוי להתקדם): בנייה בשלבים, אגב מתן אפשרות הסתגלות.

אחזור ואדגיש שוב: אין כוונתי שכך בהכרח ראו ח"כ הררי, ראש הממשלה בן-גוריון, שר המשפטים רוזן, צמרת משרדו או מאן דהוא אחר את הפרויקט החוקתי הישראלי מראשיתו. אפשר, ואולי אף סביר, שמנקודת מבטם של חברי הכנסת, ההחלטה לאמץ את החוקה פרק לאחר פרק, ומתוך כך לבחון את השלכותיו המעשיות של כל פרק טרם קבלתו של פרק אחר, לא נבעה בהכרח מתפיסת עולם לכידה ועקיבה. הטענה לפיה הדרך הטובה ביותר להסביר את ההליך החוקתי בישראל כהליך של יצירת "חוקה בהרצה" אינה אפוא טענה עובדתית גרידא אלא טענה המפרשת את ההיסטוריה. הענקת משמעות הקשרית לעובדות מניחה אם כן נקודת מבט אשר ממנה יכול האדם הסביר להעריך את המשמעות המשפטית של חקיקת חוקי היסוד. אומנם פרשנות אובייקטיבית זו אינה נשענת על כוונת מחוקק כלשהי, אך היא אינה זרה לנקודת המבט הפנימית ואינה מרחיקה עצמה מהמסגרת שבה פעלו חברי הכנסת ואנשי משרד המשפטים במשך השנים. במילים אחרות, לו היינו מציגים לפני חברי הכנסת לדורותיהם, או לפני אדם סביר המתבונן על התהליך כאזרח במדינת ישראל, את התמונה הגדולה שבתוכה הם פועלים, נראה שהתשובה לשאלה "מהו המפעל, על מכלול חלקיו", הייתה זו: אנו בונים חוקה שבדרך ומנסים את מרכיביה הפוטנציאליים השונים בתוך כדי תנועה. יתרונו של הסבר פרשני זה הוא בהעניקו משקל

¹⁷⁷ Shinar, לעיל ה"ש 150.

להחלטה לאמץ הסדר חוקתי פרק אחר פרק, והוא אינו רואה בה בהכרח תקלה, אקט אקראי¹⁷⁸ או הכרח בל יגונה.

זאת ועוד, הבנת התהליך כבניית פרקים "בהרצה" אינה מתעלמת מחשיבות היוזמה וממנהיגותם של השחקנים השונים ברגעים אלו ואחרים. לשחקנים השונים יש תפקיד חשוב מאוד בעיצוב הפרטים של כל פרק וכן בעיצוב אופן התפתחות הפרויקט. למשל, תת-הפרק 1.3 בעבודה זו הוקדש לניתוח גורמים קונטינגנטיים שייתכן שהשפיעו על קפיצת המדרגה שאירעה בפרשת **בנק המזרחי**; חלקם הם תלויי המנהיגות המשפטית, חלקם תלויי שינויים אידאולוגיים, וחלקם תלויי המצב הכלכלי, הפוליטי והמדיני. אך את אלה עדיין ניתן להבין בתוך המסגרת של "חוקה בהרצה". המסגרת הרעיונית של "חוקה בהרצה" מתייחסת לפרויקט כולו, אשר במסגרתו פועלים השחקנים ובמסגרתו פעולתם מקבלת רובד של משמעות.

כפי שעולה מהמקובץ, תהליך ההרצה אינו נשען אך על תרומתה של הכנסת. בד בבד וכחלק מן החוקה ההולכת ונבנית, פיתחה הפסיקה הישראלית צעד אחר צעד את כללי החוקה המטריאלית החלים על מחוקק המשנה, מוציא הצווים הכלליים ומוציא הצווים האישיים. בשורה של החלטות שיפוטיות פותחו כללי הסמכות,¹⁷⁹ הפרוצדורה,¹⁸⁰ שיקול הדעת¹⁸¹ וכן מגילת הזכויות השיפוטית.¹⁸² כל זאת לפי הכלל, המצוי אף הוא בחוקה המטריאלית, שלפיו בית המשפט אינו מוסמך להעביר ביקורת שיפוטית על חקיקה ראשית בהיעדר הסמכה בחוקה הפורמלית.¹⁸³ כך הובטח שפיתוחם ו"הרצתם" של מרכיבי החוקה המטריאלית כלפי מחוקק המשנה והרשות המבצעת יהיו בתנאים המאפשרים לגופים אלה להפנים את הנורמות החוקתיות אך גם להגיב באופן שיוביל לשינוי נורמה שאותה מצאו בעייתית במיוחד, באמצעות פנייה למחוקק הראשי. המחוקק הראשי, מצידו, אף שלא היה כפוף ישירות לביקורת שיפוטית, יכול היה להפנים את מגילת הזכויות ולהשתתף בבנייתה, באמצעות חקיקה "רגילה".

ובחזרה לקווי המתאר של התהליך ההיסטורי של כתיבת פרקי החוקה: בקצרה, ניתן לציין כמה אבני דרך במסגרת הרצתה של החוקה בישראל על בסיס מתווה החלטת הררי ובעקבות פסקי הדין אשר קבעו כי מעמדו של הפרק שבו מנויים הערכים במגילת העצמאות אינו

178 שם.

179 ראו למשל בג"ץ 953/87 פורז נ' ראש עיריית תל אביב יפו, פ"ד מב(2) 309 (1988); בג"ץ 5100/94 הוועד הציבורי נגד עינויים בישראל נ' ממשלת ישראל, פ"ד נג(4) 817 (1999).

180 ראו למשל בג"ץ 358/88 האגודה לזכויות האזרח בישראל נ' אלוף פיקוד המרכז, פ"ד מג(2) 529, פס' 1-4, 7-9 לפסק דינו של הנשיא שמגר (1989) (להלן: פרשת הוועד הציבורי); בג"ץ 531/79 סיעת הליכוד בעיריית פתח תקוה נ' מועצת עיריית פתח תקוה, פ"ד לד(2), 566 (1980).

181 ראו בג"ץ 262/62 פרץ נ' כפר שמריהו, פ"ד טו 2101 (1962); בג"ץ 392/72 ברגר נ' הוועדה המחוזית לתכנון ולבניה מחוז חיפה, פ"ד כז(2) 764 (1973); בג"ץ 465/89 רסקין נ' המועצה הדתית ירושלים, פ"ד מד(2) 673 (1990).

182 ראו בג"ץ 355/79 קטלן נ' שרות בתי הסוהר, פ"ד לד(3) 294 (1980); בג"ץ 73/53 קול העם נ' שר הפנים, פ"ד ז 871 (1953).

183 ראו בג"ץ 620/85 מעירי נ' יושב ראש הכנסת, פ"ד מא(4) 169, 250-252 (1987); פרשת לאור, לעיל ה"ש 32, בעמ' 554-556. כך נדחתה האפשרות לבצע ביקורת שיפוטית מכוח הכרזת העצמאות, ראו בג"ץ 1554/95 עמותת שחרי גילית נ' שר החינוך, התרבות והספורט, פ"ד נ(3) 2 (1996); פרשת אלכרבוטלי, לעיל ה"ש 99.

מאפשר, כל עוד לא נאמר אחרת, ביקורת שיפוטית על חקיקה ראשית.¹⁸⁴ אומנם במועד קבלתה של החלטת הררי לא היה ברור מה יהיה מעמדם של חוקי היסוד עד אשר יושלם הפרויקט וחוקי היסוד יאוגדו לכדי חוקה.¹⁸⁵ כפי שניתן לראות, ב-1953, כאשר נדונה הצעת חוק היסוד הראשונה – חוק-יסוד: הכנסת¹⁸⁶ – ולאחר מכן בשנת 1958, כאשר הובאה ההצעה להמשך דיון והצבעה,¹⁸⁷ היה ברור למתדיינים שחוק היסוד כולל מרכיבים שאין מקומם בחוקה, ולכן בינתיים אין להתייחס אליו כאל חלק מהנורמה העליונה, אלא רק כחלק מחוקה לעתיד לבוא. במשך עשור שנים פעלה הכנסת לפי חוק-יסוד: הכנסת על דרך של פיקוח עצמי. כידוע, בשנת 1969 בוצע השלב הבא, ובו התנסתה הכנסת לראשונה בסוג של ביקורת שיפוטית, לאחר שהיועץ המשפטי לממשלה דאז מאיר שמגר אפשר באופן יצירתי מהלך הרצה שכזה כאשר ביקש מבית המשפט שלא לעסוק בשאלת סמכותו להעביר ביקורת שיפוטית על חקיקה ראשית או בשאלת מעמד חוקי היסוד.¹⁸⁸ התנסות זו אפשרה לבית המשפט לצקת תוכן לעקרונות השוויון בבחירות כפי שעוגן בסעיף 4 לחוק-יסוד: הכנסת ולמערכת הפוליטית להפנים את המשמעות של הביקורת השיפוטית בתחום הבחירות – כל זאת כאשר לכנסת האפשרות להפסיק את ההרצה באמצעות העלאת טענת הסמכות או באמצעות שינוי במפורש של חוק היסוד באמצעות הרוב הדרוש. לחלופין, לכנסת הייתה האפשרות לפעול במסגרת ההרצה אך באופן שמעניק לה פטור נקודתי מהדרישה שלא לפגוע

¹⁸⁴ פרשת **זיו נ' גוברניק**, לעיל ה"ש 175. בהכרזה על הקמת מדינת ישראל, ע"ר התש"ח 1, בחלק השלישי מפורטים העקרונות שעל פיהם תפעל מדינת ישראל, למשל: "מדינת ישראל תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין. מדינת ישראל תבטיח חופש דת, חופש מצפון, לשון, חינוך ותרבות"; בהמשך, חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו וחוק-יסוד: חופש העיסוק עוררו מחדש את השאלה בדבר מעמדה הנורמטיבי של הכרזת העצמאות – האם עתה קיבלה תוקף של מקור עצמאי לזכויות אדם? השאלה הותרה בצריך עיון (פרשת **עמותת "שוחרי גילית"**, לעיל ה"ש 183, בפס' 37 לפסק דינו של השופט אור), אך נשמעה עמדה שלפיה "באור חוקי יסוד אלה והביאו ושינוי דרמטי במעמדה של מגילת העצמאות, בכך שאינה עוד רק מקור לפרשנות, אלא היא עצמה הייתה למקור עצמאי לזכויות אדם [...]" (פרשת **כלל**, לעיל ה"ש 96, בפס' 27 לפסק דינו של השופט לוי). עמדה זו זכתה גם לתמיכתו של פרופ' ברק: "כיבודן של זכויות היסוד של האדם ברוח העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל הפכה לצו חוקתי. נמצא, כי לא רק שיש לעקרונותיה של הכרזת העצמאות תוקף משפטי, אלא שהחובה לכבד את זכויות היסוד ברוח עקרונותיה של הכרזת העצמאות הפכה לחובה חוקתית, ש'חוק רגיל' אינו יכול לעמוד לעומתה. לפנינו אפוא שינוי מהותי במעמדה המשפטי של הכרזת העצמאות" (ברק **פרשנות במשפט**, לעיל ה"ש 5, בעמ' 305). להרחבה, ראו ברק "מגילת העצמאות", לעיל ה"ש 44, בעמ' 16, 29–36. ברק טוען שמקור סמכותה של האספה המכוננת הוא חלקה השני של מגילת העצמאות, הנורמה הבסיסית (לפי המודל הקלזיאני) היא הקביעה ש"יש לציית להוראותיה של מועצת המדינה הזמנית". ברק עושה "צעד פרשני" נוסף בקובעו שכיוון שהאספה המכוננת יונקת סמכותה מהכרזת העצמאות, ומכיוון שהכרזת העצמאות מצביעה על המבנה הבסיסי של ערכי היסוד של המדינה המוקמת, מבנה ערכי זה תוחם את גבול כוחה המשפטי של האספה המכוננת.

¹⁸⁵ נוסחה של החלטת הררי עצמה כידוע עמום, אך דומה כי מן הסיפה של ההחלטה עולה כי רק לאחר שיאוגדו, יהיו פרקי היסוד בגדר "חוקה". מכאן אין עולה כי עד אשר יאוגדו פרקי החוקה – החוקים היסודיים – הם בגדר חקיקה רגילה בלבד, שכן לפנינו איברים מן החוקה שבדרך. לפיכך גם קריאה מדוקדקת של החלטת הררי עצמה תומכת במסקנה כי מעמדם של חוקי היסוד הוא "מעמד ביניים" – בין חוק לחוק יסוד. זהו מעמד דינמי בהגדרה, שכן מטיבו הוא מניח שתתקבל חוקה בעתיד, ואז יתבצע תהליך האיגוד, אשר יוביל למעמד קבוע.

¹⁸⁶ ד"כ 9.11.1953, 57.

¹⁸⁷ ד"כ 12.2.1958, 912.

¹⁸⁸ פרשת **ברגמן**, לעיל ה"ש 38, בעמ' 696.

בשוויון בבחירות, באמצעות שינוי עקיף של חוק היסוד באמצעות הרוב הדרוש. ואכן, בארבעת המקרים בהם קבע בית המשפט שחוק של הכנסת סתר את האמור בחוק היסוד לא העלה היועץ המשפטי לממשלה את שאלת הסמכות;¹⁸⁹ במקרים אלו שבה וקיבלה הכנסת את החוק הסותר ברוב הדרוש, ובכך תמה מעורבותו של בית המשפט. זוהי דוגמה מובהקת להרצה, הן משום שמעמד חוקי היסוד הושאר במפורש בצריך עיון,¹⁹⁰ הן משום שהכנסת הכשירה פגיעה מסוימת בשוויון המנוי בסעיף 4 באמצעות קבלת חקיקה סותרת ברוב הדרוש, והן משום שסביר שבמקרים לא מעטים אחרים הכנסת, על חברה ויועציה המשפטיים, הפנימה את הלכות בית המשפט ודאגה שחקיקתה בכל זאת תעמוד בדרישות חוק היסוד.¹⁹¹ התאמת המבנה החוקתי לתנאי הארץ, לתושביה ולתרבותה אינה מתמצית, כמובן, ברגולציה החוקתית של הבחירות ובפיקוחו של בית המשפט על רגולציה זו – פיקוח אשר לו מרכיבים הנשענים לא רק על חוקי היסוד אלא גם על החוקה המטריאלית.¹⁹² השלב הבא במסגרת "הרצת" מרכיבי החוקה התמקד בשילוב מרכיבים של זכויות הפרט בחוקי היסוד. הכנסת התקדמה בזירות רבה: הזכויות החשובות באמת – חופש הביטוי

ראו שם; פרשת קניאל, לעיל ה"ש 67; פרשת דרך ארץ, לעיל ה"ש 64. פרשת לאו"ר, לעיל ה"ש 32.

ראו פרשת רסלר, לעיל ה"ש 13; פרשת קניאל, לעיל ה"ש 67.

איל ינון "מגמות בחקיקת הכנסת ה-18 – סיכום ביניים" **דין ודברים** ז 23, 27–28 (2012). באנגלייה, למשל, נדרש הפרלמנט לציין במפורש אם הגיע, באמצעות היועצים המשפטיים, למסקנה שחקיקתו אינה סותרת את דיני האיחוד האירופי (כל עוד בריטניה כפופה לדין זה). כן נדרש הפרלמנט למידת ההתאמה לחוק זכויות האדם. לדין מוקדם בהשלכות המבנה הבריטי, ראו Lord Lairg, *The Impact of the Human Rights Act: Parliament, the Courts and the Executive*, PUB. L. 308 (2003).

ע"ב 1/65 ירדור נ' ועדת הבחירות המרכזית, פ"ד יט(3) 365 (1965). חשיבותו של פסק דין זה להרצתן של הנורמות החוקתיות בישראל רבה: במקרה זה קבע בית המשפט שלישוראל נתוני יסוד חוקתיים. בכך הזמין את הכנסת להגיב לנתונים אלו – לעצבם ולקבוע את משמעותם המשפטית. בה בעת נראה כי לפחות מבחינה תאורטית בית המשפט פתח לטענה כי הכנסת מוגבלת בכוחה להסדיר נתונים אלו בדיוק משום שנתונים אלו הם חלק מהבסיס שעליו נשענת סמכותה של הכנסת. הנושא נשאר בצריך עיון משום שמבחינה משפטית ירדור הוא פסק דין חריג, שכן נתוני היסוד שימשו בסיס להסמכה לפגיעה בזכות ולא בסיס להגבלת כוחו של הרוב. אפשר שמשום כך הגביל בית המשפט את התפתחותו של העיקרון שנקבע בירדור כאשר סירב לפסול על פיו את רשימת כהנא (ע"ב 2/84 ניימן נ' יושב ראש ועדת הבחירות לכנסת האחת עשרה, פ"ד לט(2) 225 (1985), ובכך הוביל להוספת סעיף 7א לחוק-יסוד: הכנסת (תיקון מספר 9), ס"ח התשמ"ה 196. כידוע, הסעיף זכה לפרשנות שיפוטית בע"ב 1/88 ניימן נ' יושב ראש ועדת הבחירות לכנסת הששים עשרה, פ"ד מב(4) 177 (1988) (להלן: פרשת ניימן 2)) אשר יושמה בפרשת טיבי, בשארה ומרזל (א"ב 11280/02 ועדת הבחירות המרכזית לכנסת השש עשרה נ' טיבי, פ"ד נו(4) 1 (2003)), ובעקבות יישום זה תוקן חוק היסוד שוב (ראו חוק-יסוד: הכנסת (תיקון מס' 39), ס"ח התשס"ח 626) תיקון שנועד להתמודד עם התנהלותו של ח"כ עזמי בשארה, ולאחר מכן עם אופן התנהלותו של ח"כ באסל גאטס (ראו חוק-יסוד: הכנסת (תיקון מס' 44), ס"ח התשע"ו 1086), המאפשר הדחה של ח"כ מכהן ברוב של 90 ח"כ. הכנסת שבה והמשיכה לתקן את חוק היסוד, ולאחרונה אף הרחיבה את עילות הפסילה של חבר כנסת בהוסיפה הגדרה מרחיבה למעשים – לרבות התבטאויות (ראו חוק-יסוד: הכנסת (תיקון מס' 46), ס"ח התשע"ז 516). דיאלוג זה הוא דוגמה להרצתה של הנורמה החוקתית החולשת על השוויון בבחירות ולדרכי הסתגלותן של המערכות השונות להגנה השיפוטית על הזכות (השוויונית) לבחור (ולהיבחר). מלבד זאת תצוין העובדה שבמשך 60 שנות קיומו תוקן חוק היסוד 46 פעמים (ובקצב גובר), נתון שמלמד לכל הפחות על מלאכת האפנון והכוונון הכרוכה בהרצתה של נורמה פרוטו-חוקתית אל מול קיומה של ביקורת שיפוטית.

189

190

191

192

והשוויון¹⁹³ – הושארו לשלב מאוחר יותר.¹⁹⁴ חוק היסוד ששוויין בשוויין פורמלי – ולכן חסה תחת כנפי הלכת **ברגמן** – היה חוק היסוד שכלל הגנה על זכות שנתפסה כבלתי שנויה במחלוקת¹⁹⁵ וכזכות שלמערכת היה זמן רב להפנים. כידוע, הזכות הראשונה שהוכרה בישראל כזכות טבעית הייתה הזכות לחופש העיסוק.¹⁹⁶ גם אשר לזכות זו, התיר חוק היסוד לפגוע בה כדי להשיג מספר נכבד של תכליות.¹⁹⁷

חוק היסוד השני, חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו, כלל זכויות מגוונות שמשמעותן המדויקת טרם התבררה כל צורכה, ולכן אך טבעי ששינויו לא דרש רוב. ניתן לשער שלו היו נשאלים העוסקים במלאכה – חברי הכנסת והיועצים המשפטיים – מה פשר הוספתו של נדבך זה למבנה החוקתי, הייתה צפייתם הסבירה שהזכויות המוגנות בו – כגון הזכות לקניין, לפרטיות, לכבוד, לחיים וכו' – תתפתחנה צעד אחר צעד. הלכות שיפוטיות ייבנו על ההלכות שפותחו במסגרת מגילת הזכויות השיפוטית, וכך יוכל בית המשפט להתנסות בייצוק תוכן לחוק יסוד שעוסק בזכויות אדם.¹⁹⁸ מנגנון פסקת ההגבלה יוכל להיבחן אף הוא: הכנסת תידרש לדייק בתכלית שלשמה היא פוגעת בזכות מוגנת וכן במידת הפגיעה; גם בית המשפט יידרש לפתח הלכות באשר לפרשנות התכליות הלגיטימיות ובאשר לדרכי ההוכחה ולאופן יישומה של דרישת המידתיות; יהיה אפשר לבחון את סוגיית הנטלים הלכה למעשה, וכן

¹⁹³ יש קונצזוס רחב במישור הבין-לאומי לעיגונו של עקרון השוויון ואיסור האפליה כעמודי תווך של הדמוקרטיה. ראו גביון ובבלפור, לעיל ה"ש 163. בדומה לזה, חופש הביטוי נתפס כמשפט הבין-לאומי כזכות יסודית ואוניברסלית, המטילה חובות פוזיטיביות ו"שלייליות" למען אכיפתה. תפיסה זו עוגנה במגוון רחב של מסמכי חקיקה בין-לאומיים ואמנות כדוגמת האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות, כ"א 31 (נפתחה לחתימה ב-1966), ראו KATIE BRESNER, UNDERSTANDING THE RIGHT TO FREEDOM OF EXPRESSION (Renu Mandhane, Bonnie Allen & Naregh Galoustian eds., 2005) רובינשטיין "הכנסת וחוקי היסוד", לעיל ה"ש 52, בעמ' 349. בעניין הזכות לשוויון ואיסור האפליה הוגשו כמה הצעות חוק דוגמת הצעת חוק-יסוד: השוויון האזרחי, ולפיה "המדינה תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין, ותבטיח חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות ותשמור על המקומות הקדושים של הדתות". ראו הצעת חוק-יסוד: השוויון האזרחי, פ/3 YBMfu1 446/17. <https://bit.ly/3YBMfu1>.

¹⁹⁴ חוק-יסוד: חופש העיסוק. אין משמעות הדבר כי ישנה תמימות דעים לגבי היקף ההגנה על הזכות או באשר להשפעת עיגונה של הזכות בחוק-יסוד, אלא שההכרה בזכות כזכות יסוד גם טרם חקיקת חוק-היסוד אינה שנויה במחלוקת. ראו סיני דויטש **דיני הגנת הצרכן - כרך א - יסודות ועקרונות** 468-469 (ההוצאה לאור של לשכת עורכי הדין, 2001), וכן יצחק אליאסוף "חוק יסוד: חופש העיסוק" **משפט וממשל** ב 173, 174-173 (התשנ"ד).

¹⁹⁵ בג"ץ 1/49 **בזרנו נ' שר המשטרה**, פ"ד ב 80 (1949).

¹⁹⁶ שולמית אלמוג "חוק-יסוד: חופש העיסוק, חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו" **משפט וממשל** א(1) 185, 187-188 (1992): פסקת ההגבלה המקורית של החוק הגדירה רשימה סגורה של שיקולים שרק לפיהם הרשות יכולה להימנע ממתן רישיון עיסוק למקצוע הדורש זאת. התכלית המקורית של החקיקה הייתה ליצור הגנה של האזרח אל מול המדינה במצבים שבהם הוא כפוף לאישורה לצורך עיסוק מסוים, באמצעות הגבלת שיקול הדעת המינהלי ומתן שיקול דעת רחב לבית המשפט, ולצורך התמודדות עם בעיות פרטניות שעלולות ליפול בגדרי החוק.

¹⁹⁷ דוגמה טובה להתפתחות המדוברת ניתן לראות בנוגע לזכות הקניין. בבג"ץ 2390/96 **קריסק נ' מינהל מקרקעי ישראל**, פ"ד נה(2) 625 (2001), מפי הנשיא ברק, זכתה הזכות להגנה אפקטיבית בהקשר של קרקע פרטית שהופקעה לצורך מסוים, אך צורך זה לא מומש. למהלך היו אמורות להיות השלכות מעשיות, אלא שככל הנראה בשל החשש מהשלכות רוחב אלו לא הוביל המהלך להשבת הקרקע.

סוגיות נלוות, כגון מגוון הסעדים ושאלת התחולה על רשויות המדינה.¹⁹⁹ כל זאת, כאמור, בתנאי מורטוריום מסוימים, שכן חוק היסוד אינו משוריין פורמלית ואף עליונותו אינה מקובעת. מתבונן מהצד על תהליך זה יסיק שבתנאים אלו תוכל הכנסת להתנסות בכפיפות להוראות אלה, אך כאשר תגיע קביעה שיפוטית שחוק שחוקקה סותר את חוק היסוד, ולכן הוא נעדר תוקף, תישמר בידה האפשרות לשוב ולחוקק אותו – אם באמצעות תיקון חוק היסוד (ללא רוב), באופן שמחריג את החוק הסותר, ואם באמצעות קבלת סעיף מפורש בחוק הסותר (כחלק ממנגנון ההרצה). כך תוכלנה המערכות השונות לכייל את אופן פעולתן לפי דרישות החוק, ודרישות אלו תיבחנה בעולם האמיתי טרם העלאתן לרמה העליונה.

ניתן לשער שהשלב הבא בתהליך החוקתי היה אמור להיות קבלת חוקי היסוד שיגנו על מכלול הזכויות – הזכות לשוויון וחופש הביטוי, לחופש הדת ולחופש המצפון ולאחריהן זכויות במשפט, ולבסוף גם זכויות חברתיות – לאחר שהמערכות השונות, ובראשן המערכת הפוליטית והמשפטית, תסתגלנה לקשרי עבודה בנוכחות זכויות יסוד מוגנות החלות גם על חקיקה ראשית. כפוף להשגת הסדר עם שכנינו, ניתן להניח שגם גבולות המדינה יוסדרו במסגרת חוקי היסוד, אם כי אין הכרח שכך יהיה. בדומה לזה, הגיונו של המבנה המשפטי בישראל מתיישב טוב יותר עם התייחסות לנושא השבות בחוק יסוד,²⁰⁰ אגב הפניה לפרטים שייקבעו בחוק, אף שגם בהקשר זה אין הכרח שיייוחד לכך חוק יסוד דווקא.

בפועל, בין השאר בעקבות פרשת **בנק המזרחי**, התמקדה תגובת הכנסת במישור חקיקת חוקי היסוד,²⁰¹ בשניים: ראשית, עוד בטרם הגענו להסדר כאמור עם שכנינו וכתגובה לתהליך "אוסלו" – אשר גם הוא השפיע על תיקון חוקי היסוד בשנת 1994²⁰² – קיבלה הכנסת את חוק-יסוד: משאל עם.²⁰³ חוק יסוד זה נועד להגביל כוחה של הממשלה לחתום על הסכם

¹⁹⁹ הסביר זאת השופט לנדוי בבג"ץ 243/62 **אולפני הסרטה בישראל בע"מ נ' גרי**, פ"ד טז 2408 (1962), בנוגע לזכויות הנובעות מאופי המדינה כדמוקרטיה (שם, בעמ' 2415), וכאשר יישם את הלכת "קול העם" הראה כי אמנם בית המשפט לא ייכנס לנעלי הרשות, אך על הרשות לעמוד בנטל ולהראות הסתברות קרובה לוודאי לפגיעה קשה וממשית באינטרס ציבורי שעל הגנתו היא אמונה, בטרם תפעיל סמכותה ותקבע כי לא ישודר יומן חדשותי בקולנוע (2418–2419). זוהי דוגמא ליישום ופיתוח של הלכה ברובד התת-סטוטורי, מכח עקרונות הדמוקרטיה עצמם. מן הבחינה המתודולוגית, כך ניתן היה לצפות שבין המשפט ימשיך ויפתח את הפסיקה, בבואו לקבוע נטלים, וכן את עוצמת התחולה של זכות כלפי הרשות המוסמכת. לעניין זה, קבע השופט לנדוי כי לדעתו קיים הבדל בין סרט אומנותי ליומן חדשותי, בכל הנוגע לנטל שבו אמורה הרשות לעמוד (שם בעמ' 2413).

²⁰⁰ ברק **פרשנות במשפט**, לעיל ה"ש 5, בעמ' 65. ברק מסביר בספרו שחרף "החולשה הפורמלית" של חקיקה מעין זו בחוק "רגיל", היא נהנית מ"עוצמה מהותית", הנתפסת בהווה המשפטית שלנו כחוק יסודי. לפיכך בשל מעמדם המהותי הרם של חוקים אלו, וחרף שלילת מעמדם העל-חוקי (שהרי לא עוגנו פורמלית בחוק יסוד), בבואנו לפרשם עלינו להתייחס אליהם כנורמות בעלות מטען חוקתי.

²⁰¹ וזאת לצד תיקון חוק בתי המשפט ושינוי הרוב הדרוש בוועדה לבחירת שופטים לבחירת שופטי בית המשפט העליון שהציע גדעון סער והתקבל ב-28 ביולי 2008 ("תיקון סער"), ראו חוק בתי המשפט (תיקון מס' 55), התשס"ח-2008. מבחינה מהותית מדובר בתיקון בעל משמעות חוקתית, אך כאמור לפי המבחן הצורני-פורמלי, מדובר בתיקון ברובד הסטוטורי.

²⁰² LERNER, לעיל ה"ש 129, בעמ' 42–43.

²⁰³ חוק-יסוד: משאל עם, ס"ח התשע"ד 400. לעיסוק תקשורתי, ראו דנה בלאנדר "חוק יסוד: משאל עם" משנה את כללי המשחק בדמוקרטיה הישראלית" **המכון הישראלי לדמוקרטיה** (10.3.2014) <https://tinyurl.com/4j9apebv>; מורן אזולאי "על האפס: גם חוק משאל העם אושר בכנסת Ynet" (12.3.2014) <https://tinyurl.com/bdwx9sv5>; יהודה הראל "חוק משאל העם" **מידה** (19.3.2014)

מחייב הכולל ביטול תחולת המשפט, השיפוט והמנהל של מדינת ישראל בשטח כלשהו, וכן מגבילה את כוחה של הכנסת לאשר הסכם כאמור בהחלטה (אם כי לא בחוק) באמצעות דרישה לרוב של 80 חברי כנסת, או לעריכת משאל עם. חוק יסוד זה הוא מבני במהותו, ותכליתו, כך נראה, למנוע מחטף. ואומנם, קבלתו היא הפנמה של המהפכה החוקתית במובן זה שהכנסת הגיעה למסקנה שיש לקבלו כחוק יסוד ולא כחוק רגיל.²⁰⁴ זוהי דוגמה לכיול המערכת לפי מתווה **בנק המזרחי**. בה בעת, קבלת חוק-יסוד: משאל עם תחייב גם היא, בשלב מסוים, "הרצתו" בעולם המעשה כדי להבין השלכותיו. מבחינה מהותית, קיימת בחוק היסוד א-סימטרייה בין הרחבת המשפט, השיפוט ומנהל, שאינה מצריכה משאל עם, ובין צמצומה, אשר מצריך רוב מיוחד או משאל עם. כן נוצר "גירעון דמוקרטי" באשר לאוכלוסייה הנשאלת, כל עוד לא נשאלים כל אלו שנתונים תחת המשפט, השיפוט והמנהל של מדינת ישראל, אלא רק אזרחיה. מבחינה זו, המועד המתאים לחקיקתו היה לאחר הבשלת הסדר גבולות. מכל מקום, על פני הדין הנוהג כעת, לא ברור אם האמור בחוק בהכרח יופעל אם וכאשר ייחתם הסכם באשר לשטחים שבהם הוחל המשפט, השיפוט ומנהל, שכן יהיה אפשר לשנות את חוק היסוד ברוב קואליציוני.

התחום השני שהעסיק את הכנסת היה קידומו, ולבסוף חקיקתו של חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי (הידוע בכינויו "חוק הלאום").²⁰⁵ בחלק השלישי של רשימה זו אתייחס למשמעות חוק יסוד זה כחלק מפרויקט החוקה בהרצה.

הפרק האחרון בתהליך כתיבת פרקי החוקה היה אמור להיחקק בחוק-יסוד: החקיקה, שעם קבלתו יהיה אפשר לומר שהחלטת הררי קוימה במובן זה שחוקי היסוד היו אמורים, באמצעותו, "לעלות" כולם לכדי נורמות חוקתיות, אגב הסדרת דרכי שינויים וכן הסדרת סוגיית הביקורת השיפוטית על חוקי יסוד שעד לחוק-יסוד: החקיקה לא היו משוריינים. השלמת פרקי החוקה, על פי מתווה החלטת הררי, אינה אומרת בהכרח שבכך תסתיים הרצתה של החוקה בישראל. ניתן להניח שלפי מודל החוקה בהרצה, גם חוק יסוד: החקיקה מצריך את אותו תהליך הרצה, או במילים אחרות, הגיונו של המודל אינו מניח בהכרח סיום חד (אם כי הוא מתיר כזה). אם תגיע חקיקת חוק-יסוד: החקיקה (לאחר השלמת פרק זכויות האדם), היא תעלה את הפרויקט שלב במעלה הדרך ותאפשר הרצה בתנאים הקרובים מאוד לתנאי חוקה שלמה. זאת ועוד, ייתכן – ואף צפוי – שלאחר קבלת חוק-יסוד: החקיקה, ולאחר "הרצתו", תפעל הכנסת לאיגוד כלל חוקי היסוד לכדי מסמך אחד. פעולה זו, שיכול שתכלול העברת רכיבים מסוימים המצויים כיום בחוקי יסוד לחקיקה רגילה, ויכול שתכלול גם קבלת החוקה האחדה באמצעות הליך מיוחד, כגון משאל עם או חקיקה בהליך חריג על ידי הכנסת, עם או בלי אישור של גוף ייחודי שייבחר לצורך כך. נראה שנקודה זו יכולה להיחשב כהשלמת פרויקט ה"חוקה בהרצה". על כל פנים, השלמת הרצתה של החוקה עצמה, אם

²⁰⁴ <https://tinyurl.com/4vrj759w>. כן ראו איתי בר-סימן טוב "דיני החקיקה" עיוני משפט 645, 696 (2016); אילן סבן "תגובת-הנגד הפוליטית למהפכה החוקתית" **המרחב הציבורי** 13, 13 (2017).

²⁰⁵ ראו עתירתו לבג"ץ של מוחמד וותד נגד חקיקתו של חוק משאל עם, בטענה שמקומו של ההסדר המפורט בחוק זה להיות בחוק יסוד. משחוקק חוק יסוד: משאל עם, בין השאר בעקבות העתירה, זו התייתרה (בג"ץ 9149/10 **ותד נ' כנסת ישראל** (נבו 13.5.2014)).

²⁰⁵ חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי, ס"ח התשע"ח 898 (להלן: חוק-יסוד: הלאום).

(וכאשר) תגיע, אין משמעה נוקשות או נצחיות אלא מעבר למודל חוקתי רגיל, כמקובל בדמוקרטיה חוקתית, שבו מתבצעים תיקונים חוקתיים על רקע חוקה שלמה. כפי שנאמר לא אחת ברשימה זו, מתווה עקרוני זה כפוף לשינויים, שכן לא ניתן לקבוע מראש נורמה מסוימת שבהתגבשותה בהכרח יסתיים שלב ההרצה, וניתן להתקדם גם בדרכים אחרות, ובכלל זה להותיר את ההרצה לתקופה ארוכה. בה בעת יש להכיר בכך שעד כה אלו היו קווי המתווה העקרוניים.

כידוע, מאז פרשת **בנק המזרחי**, תהליך זה נעצר, למעט חקיקתם של חוק-יסוד: משאל עם בשנת 2014, וכאמור, חוק-יסוד: הלאום. כעת מצויים אנו בשלב שבו נדונה הצעת חוק-יסוד: זכויות בחקירה, וכן מתקיימים דיונים באשר לחקיקת חוק-יסוד: החקיקה. אלא שנכון לכתיבת שורות אלו, אין עיסוק בהשלמת חוק-יסוד: זכויות האדם. אשוב למשמעות עובדות אלו בחלק השלישי. בשלב זה יש לתת את הדעת לקשר האפשרי שבין המהלך שבוצע **בבנק המזרחי** לעיכוב שחל בחקיקת חוקי היסוד על פי המתווה העקרוני.

4. היחס האפשרי בין בנק המזרחי ובין האטת קצב חקיקת חוקי היסוד (או הסטת תשומת הלב החוקתית)

כפי שתואר לעיל, הרצת חוקי היסוד התקדמה על פי היגיון מסוים – חוקי היסוד המשטרניים ולאחריהם חוקי היסוד שעסקו בחלק מזכויות האדם. בשלב זה התקבל פסק הדין נשוא רשימה זו, והכנסת הסיטה את עיסוקה החוקתי לחוק-יסוד: משאל עם ולחוק-יסוד: הלאום, אך לא התקדמה עד כה בהשלמת חוקי היסוד שעוסקים בזכויות. אפשר שמעצור זה נוצר מסיבות "גדולות", במובן של תהליכים היסטוריים. בראש ובראשונה ניתן לציין את ההתנגשות המתחייבת כמעט מקבלת חקיקה על-חוקית המגינה על זכויות האדם, כולל זכות הקניין, והמשכה של השליטה בשטחי יהודה ושומרון ללא הסדר משפטי יציב וללא הבטחה של זכויות אדם בסיסיות – כגון הזכות להגדרה עצמית, הזכות לבחור ולהיבחר ועוד ועוד – של כלל האוכלוסייה המצויה בשטחים אלו. ברובד עמוק יותר, העלאת חוקי יסוד לרמה החוקתית מניח, ברמה מסוימת, שהשלב המהפכני של הציונות, המציב בראש את הקמת הבית הלאומי לעם היהודי ורותם אליו את שלטון החוק (ואף מתיר רמה של אי-לגאליזם הנדרשת מתנועה מהפכנית כדי להגשים מטרותיה) הסתיים, וכעת עוסקת התנועה בהגשמת חזון חברתי בנוגע לחברי הקהילה האזרחית. והינה, כל עוד לא הסתיים שלב זה, החיכוך בין מושכלות היסוד שבבסיס ביקורת שיפוטית על חקיקה ראשית, ובראשן שלטון החוק, ובין הפרויקט המהפכני – הוא ניכר.

אפשר שהמעצור נוצר גם מסיבות פנים-מערכתיות, במובן של מערכת היחסים שבין הרשות השופטת למערכת הביורוקרטית מחד ("המנהלה") למערכת הפוליטית (הכנסת והמפלגות) מאידך. משום שבית המשפט הלך בפסק דינו שני צעדים קדימה, במקום צעד אחד, נוצר חוסר איזון מסוים. או כפי שהיטיב לתאר זאת השופט חשין, דרכו של המשפט אינה במהפכה כי אם סיפור בהמשכים; "ואם יגביר השחקן מהירותו אל מעבר למהירותה של הבימה, גם אז עלול הוא להיעלם אל מאחורי הבימה. חוכמתנו שלנו – חוכמת המשפט – היא, שנדע להתאים מהירותנו לעולם סביבנו".²⁰⁶ כאמור, הצעד הראשון בתחום זכויות

²⁰⁶ פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 567 לפסק דינו של השופט חשין.

הפרט היה אמור להתמקד בהרצת חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו בתנאים המאפשרים לרשות השופטת והמחוקקת לבחון מקרוב מה המשמעות האמיתית של משטר זכויות שאליו כפופה חקיקה ראשית. אלא שבית המשפט הלך צעד נוסף קדימה: הוא דרש מהכנסת להתנסות למעשה גם בפעולה במגבלות חוק-יסוד: החקיקה (למעט דרישת רוב שסביר שתהיה בו) בכך שהעלה את כל חוקי היסוד לרמה החוקתית ובכך שקבע שהכנסת אינה יכולה לפעול "על אף האמור" בחוקי היסוד, אלא אם תתקן את חוקי היסוד ותוסיף סעיף שמאפשר לה לפעול כך במפורש.²⁰⁷ זוהי הרצה מסוג מורכב מזה שלו הייתה הכנסת נכונה.²⁰⁸ אפשר שבית המשפט חש שבשלה העת להעלות רמה ו"לשחות במים החוקתיים העמוקים". נראה שתגובתן למהלך של המערכות השונות – הפוליטיקה, האקדמיה, הביורוקרטיה, הדת והתקשורת – הייתה חלקה פחות ממה שציפה בית המשפט. כפי שפירטתי במקום אחר,²⁰⁹ תגובתה של המערכת הפוליטית לכלל היבטיה של המהפכה החוקתית הגיעה רק כמה שנים לאחר פסק הדין עצמו, ככל הנראה כפועל יוצא של הלוגיקה הפנימית של המערכת הפוליטית, אשר מגיבה כאשר מצטברות הכרעות שאינן לרוחה (ובכלל זה קביעות באשר לדין המהותי המגבילות צעדיה ישירות, ולא תאורטית).²¹⁰ הכרעות אלו נשענו על פיתוח מהיר יחסית של בית המשפט אשר נכרך אף הוא במהפכה החוקתית: הקביעה כי הזכות לכבוד האדם היא זכות רחבה, הכוללת מרכיבים מהותיים של שוויון וחופש ביטוי, על אף הכרעתה של הכנסת שלא להריץ בינתיים את רובד החקיקה הראשית בישראל אל מול דרישות מהותיות אלו.²¹¹ בכך הרחיב בית המשפט שלא בהדרגה את סט הזכויות שבגיין פגיעה בן

²⁰⁷ שם, בעמ' 270–271 ו-305–306 לפסק דינו של הנשיא (לשעבר) שמגר; עמ' 414–416 לפסק דינו של הנשיא ברק.

²⁰⁸ נראה כי בחירה בתאוריה של דמוקרטיה בעלת "שתי דרגות", כפי שמכנה אותה יואב דותן, טומנת בחובה סכנות עתידיות. להרחבה בנושא "שתי הדרגות", ראו דותן "הדיאלוג הקונסטיטוציוני", לעיל ה"ש 7, בעמ' 186.

²⁰⁹ Amnon Reichman, *Judicial Constitution Making in a Divided Society – The Case of Israel*, in CONSEQUENTIAL COURTS: JUDICIAL ROLES IN GLOBAL PERSPECTIVE (Diana Reichman, *The* Kapiszewski, Gordon Silverstein & Robert A. Kagan eds. 2013) (להלן: *Case of Israel*).

²¹⁰ לתגובת המערכת הפוליטית ראו למשל גדעון אלון "מהפכה חוקתית? בסך הכל גניבת דעת" **הארץ** (6.8.2002) <https://tinyurl.com/mw5yefav>; צבי לוי "יש אולי דיון אבל אין דין לאזרחי ישראל" **גלובס** (24.4.2003) <https://tinyurl.com/8mrcajhu>; הדס מגן ואיתמר לויין "ריבלין: 'מהפכה החוקתית' של אהרון ברק היתה להפיכה שלטונית" **גלובס** (22.5.2003) <https://tinyurl.com/4n453ktw>; מיכאל איתן "דין ודברים עם אהרון ברק: חסידיים בחצר האדמו"ר" **הארץ** (8.7.2009) <https://tinyurl.com/yc549ehf>. כן ראו ראובן ריבלין "פרי הבאושים של המהפכה החוקתית" **ynet** (1.1.2012) <https://bit.ly/3hRiwfT>; "יו"ר הכנסת ריבלין: המהפכה החוקתית שברה את הכלים" **מידה** (13.4.2016) <https://bit.ly/3WDup81>.

²¹¹ לביקורת, ראו הלל סומר "הזכויות הבלתי-מנויות – על היקפה של המהפכה החוקתית" **משפטים** כח 257 (1997) (להלן: סומר "הזכויות הבלתי-מנויות"); אמנון רייכמן "כבוד האדם מלא עולם: הזכות לכבוד האדם כחברות בקהילייה המוסרית" **ממשל ומשפט** ז 469 (2004) (להלן: רייכמן "כבוד האדם מלא עולם"). אומנם, הסיעות החרדיות בכנסת חששו שכך אכן יקרה, זאת אומרת, שאכן יש חשש שחוק היסוד יפורש על ידי בית משפט שאינו כבול להכרעות הכנסת באופן מרחיב – לשיטתם, יתר על המידה – ולכן הצביעו בקריאה השלישית כנגד חקיקת חוקי היסוד האלו. אולם מכך אין ללמוד שהכנסת, כמוסד שמורכב הן מסיעות הבית והן מן הגורמים המקצועיים, אכן הכריעה שכך על בית המשפט לפעול. אין לטעות ולראות בחשש של הסיעות

ניתן לבקר חקיקה ראשית. דומה כי המערכת הפוליטית, ואפשר שאף הבירוקרטית, הכלכלית והדתית, לא היו מוכנות לכך שבית המשפט ירכיב בעצמו את הגלגל החסר במבנה החוקתי ויקבע את מעמדם הנורמטיבי של חוקי היסוד ברמה העליונה,²¹² לא כל שכן לפי הגישה האמורה לזכות לכבוד האדם (אך בה בעת לא היו מוכנות לסכל את המהלך ולהשיב את הגלגל לאחור). כאמור, כפי שיידון בפרק ג, לאחרונה נדרש בית המשפט להתמודד עם חוקי יסוד המצויים במתח עם חוקי יסוד אחרים או עם עקרונות יסוד, ובכך נדרשת השיטה לבצע הרצה מורכבת יותר. בהיעדר מגילת זכויות יסוד חקוקה שלמה וחוק-יסוד: החקיקה, נקודת הפתיחה להרצה זו אינה אופטימלית.²¹³

ודוק, אין אני טוען כי הצעד הנוסף שבית המשפט ביצע בפרשת בנק המזרחי הוא, לבדו, הוביל למתח המוגבר בין המערכות השלטוניות עד כדי הצעות שונות להגבלת סמכות

החרדיות שבית המשפט ייקח את האמור בחוק כמה צעדים מעבר להסכמה שהובילה לטקסט האמור בחוק, כאלו צעדים אלו אכן אושרו על ידי הכנסת.

212 אהרן ברק טען כי כלל הגורמים הרלוונטיים לא הופתעו, ולראיה, לשיטתו, האקדמיה הבינה היטב את המשמעות של המהלך ואת הצורך בו. לקוח מרב-השיח "פסק דין בנק המזרחי: לאחר שלוש שנים", שהתקיים ב-26–28 בנובמבר 1998 בהנחיית זאב סגל; להרחבה, ראו זאב סגל "רב שיח: פסק דין בנק המזרחי – לאחר שלוש שנים" המשפט ה-249, 260 (2000) (להלן: סגל "בנק המזרחי – לאחר שלוש שנים").

213 ראו דיון בחלק ג.3. להלן. במסמך תגובה מטעם סיעת הליכוד וראש הממשלה בנוגע לעתירות שהוגשו נגד תיקוני חוקי היסוד שאפשרו את הקמתה של הממשלה הפריטטית, פרסו היועצים המשפטיים ועורכי הדין את משנתם מדוע לא תהיה לבית המשפט הסמכות לדון בתוקפם של חוקי היסוד. ראו: בג"ץ **ממשלת החילופים**, לעיל ה"ש 162, תגובה מטעם סיעת הליכוד וראש הממשלה. בסימפוזיון שנערך לאחרונה ב- **ICON-S-IL Blog** הצביעה רבקה ווייל על כמה בסיסים אפשריים לביקורת שיפוטית על חוקי יסוד העולים מן הפסיקה: "חוקתיות נוסח המשפט המקובל", "התיקון החוקתי שאינו חוקתי", "שימוש לרעה בסמכות מכוננת", גזירת הסמכות ממנגנון פסילת מפלגות, הכרה בהכרזת העצמאות כמגבילה את אופן השימוש בסמכות המכוננת מלכתחילה, ותיכנה אפשרויות נוספות. לגישתה, "כדאי להשקיע זמן ומחשבה מעמיקים בשאלה האם המקרה מצדיק שימוש בסמכות לא פחות מבשאלה של המסלול באמצעותו מבוטל חוק יסוד או תיקון לו". ראו רבקה ווייל "נשק יום הדין: מסלולים לביטול חוק יסוד – יתרונות וחסרונות" **ICON-S-IL Blog** (22.11.2020) <https://tinyurl.com/4hbukp7p> (להלן: ווייל "נשק יום הדין"). אדם שנער מצייין ש"הדיון החרף שהתעורר בחודשים האחרונים באשר לסמכותו של בית המשפט לפסול חוקי יסוד הוא למעשה אשורו גמור של המהפכה החוקתית וקבלת עיקריה. המהפכה החוקתית, אם כן, איתנו כדי להישאר". ראו אדם שנער "חוות הדעת הנשכחות בפסק דין בנק המזרחי – מיני-סימפוזיון: עשרים וחמש שנים לפרשת בנק המזרחי" **ICON-S-IL Blog** (20.12.2020) <https://tinyurl.com/mr2w5nda>. בפורום אחר טען פרופ' אלבשן ש"מערכת המשפט צריכה להתנהל באחידות, ואם היא לא נהגה להתערב בחוקי יסוד עד כה, היא צריכה להמשיך לעשות זאת גם במקרה הזה". ראו יובל אלבשן "בג"ץ חוק הלאום: מבחינת העותרים, כשנוח, חוק יסוד הופך לחוק רגיל" **גלובס** (28.12.2020) <https://tinyurl.com/4yd3hhsw>. פרופ' אלדד מזכיר את דרכי הצמצום הפרשניות האפשריות: "שופטי בג"ץ אולי לא יהרגו את החוק, אבל הם יעשו לו את המוות, כדי לא לפתוח חזית מול הכנסת". ראו אריה אלדד "לבטל או לרוקן מתוכן? הדיון בחוק הלאום משאיר את שופטי בג"ץ עם הידיים למעלה" **מעריב** (26.12.2020) <https://tinyurl.com/8e5vwcp5>. תגובתו של יו"ר הכנסת הייתה חריגה, ראו זאב לב "בג"ץ חוק הלאום: החוקה המשפטית החדשה של מדינת ישראל" **מידה** (23.12.2020) <https://tinyurl.com/24dhyb36>: "לראשונה נשלח מכתב רשמי מיו"ר הכנסת לנשיאת בית המשפט העליון, אשר מתרה בה במפורש כי לבית המשפט העליון אין כל סמכות לעסוק בתוקפו של חוק יסוד. במקביל, ציין ברשת החברתית 'טוויטר' של ראש הממשלה חזר גם הוא על [כך]."

השיפוט של בית המשפט.²¹⁴ כפי שאטען בהמשך, שלושה מהלכים נלוו למהלך ביסוס מעמדם הנורמטיבי של חוקי היסוד,²¹⁵ ושילוב שלושתם עולה כדי המהפכה החוקתית שהתחוללה בישראל בסוף המאה העשרים. לזה יש לצרף את השלכתם של מהלכים אלו על העיסוק המשפטי בסוגיות ליבה בחברה הישראלית המשוסעת, ובראשן סוגיות הקשורות למעמדו של המיעוט הערבי (בעיקר בהיבטי קרקע וזכויות תרבותיות)²¹⁶ וסוגיות הקשורות ליחסי דת ומדינה – כל זאת אגב הגדרה מחדש של תפקיד המדינה אל מול כוחות השוק.²¹⁷ אם כן, מנקודת המבט של הרשות המחוקקת ושל הרשות המבצעת כאחד, העשור שבין 1985 ל-1995 הוא טרנספורמטיבי ומאתגר. אולם כל עוד נותרה בידי המחוקק אפשרות התגובה החוקתית ה"פשוטה" – זו שאינה מצריכה תיקון ברמה החוקתית (בלי קשר הכרחי לשאלת הרוב) – ניתן לומר שהמסגרת הכוללת – הפרדיגמה – נותרה על כנה. כפי שהמחוקק הגיב להכרעת בית המשפט בפרשת ברגמן²¹⁸ או בפרשת שליט²¹⁹ (בסוגיית מיהו יהודי), כך הייתה

²¹⁴ להתייחסויות להצעות אלו, ראו מורן אזולאי "הכנסת נגד העליון: שורת חוקים לצמצום כוחו" *Ynet* (20.10.2013) <https://tinyurl.com/eftsh382>; אפרת אבן "מנגנונים לביקורת שיפוטית חוקתית – הרכבים ומינויים" *המכון הישראלי לדמוקרטיה* (31.10.2001) <https://tinyurl.com/mxzjdpdr>; פרוטוקול ישיבה 204 של ועדת החוקה, חוק ומשפט, הכנסת ה-16 (14.4.2004) <https://tinyurl.com/2p8v8wdu>; פרוטוקול ישיבה 171 של ועדת החוקה, חוק ומשפט, הכנסת ה-16 (22.2.2004) <https://tinyurl.com/3fcrh55k>. כן ראו "שר המשפטים: צמצום בשפיטות יקל בעומס" *Ynet* (15.11.2007) <https://tinyurl.com/ktzrbk7a>; תזכיר הצעה לתיקון חוק-יסוד: השפיטה (ביקורת שיפוטית על תוקפם של חוקים) <https://tinyurl.com/5yjmdjbf>. להצעות לצמצום זכות העמידה וסמכותו של בית המשפט לדון בענייני ביטחון, ראו יובל יועז "המטרה של פרידמן: להגביל תחומי ההתערבות של בג"ץ" *הארץ* (23.8.2007) <https://tinyurl.com/ydefv6aw>; יובל יועז "העבודה: המשך החקיקה של פרידמן תביא למשבר קואליציוני" *הארץ* (16.11.2007) <https://tinyurl.com/2fxvd62n>.

²¹⁵ בקצרה, אלו הם שלושת המהלכים: הראשון – הרחבת זכות העמידה והגמשת הקריטריונים של השפיטות (בג"ץ 910/86 *רסלר נ' שר הביטחון*, פ"ד מב(2) (1988)); השני – פיתוח דיני הסבירות והמידתיות ברובד התת-חוקי (בג"ץ 389/80 *דפי בע"מ נ' רשות השידור*, פ"ד לה(4) (1980); בג"ץ 6163/92 *איינברג נ' שר הביטחון והשיכון*, פ"ד מז(2) (1993); בג"ץ 8397/06 *אדוארדו נ' שר הביטחון*, פ"ד סב(2) (2007); בג"ץ 2056/04 *מועצת הכפר בית סוריק נ' ממשלת ישראל*, פ"ד נח(5) (2004)); השלישי – פיתוח פרשני של הזכות לכבוד האדם באופן שתכלול גם מרכיבים של שוויון (פרשת *התנועה לאיכות השלטון*, לעיל ה"ש 118); בג"ץ 3267/97 *רובינשטיין נ' שר הביטחון*, פ"ד נב(5) (1998)); ושל חופש הביטוי (ע"א 4463/94 *גולן נ' שירות בתי הסוהר*, פ"ד נ(4) (1996); בג"ץ 10203/03 *המפקד הלאומי בע"מ נ' היועץ המשפטי לממשלה*, פ"ד סב(4) (2008)) – מרכיבים אשר כאמור נדחו במפורש על ידי הכנסת בחוקה את חוקי היסוד (ולא את חוק-יסוד: זכויות האדם, שאותו הציע משרד המשפטים). בעקבות זאת המהפכה החוקתית איננה מסתכמת רק בהעלאת מעמדם של חוקי היסוד כולם לרמה החוקתית; היא כוללת גם רכיבים מתחום המשפט המנהלי ותורת הפרשנות, אשר השלכתם היא הרחבת ההגנה על שלטון החוק וזכויות האדם, ובה בעת הרחבת קשת הנושאים המגיעים לפתחו של בית המשפט. לניתוח ביקורתי, ראו Reichman, *The Case of Israel*, לעיל ה"ש 209, בעמ' 233.

²¹⁶ ראו דיון בחוק-יסוד: הלאום בפרק ג. להלן.

²¹⁷ גוטווין, לעיל ה"ש 143.

²¹⁸ פרשת ברגמן, לעיל ה"ש 38. בעקבות פסק הדין תוקן החוק בהתאם לפסיקת בית המשפט העליון, ראו דברי הסבר להצעת חוק הבחירות לכנסת ולרשויות המקומיות בשנת תשל"ל (מימון, הגבלת הוצאות וביקורת) (תיקון), התשכ"ט-1969, ה"ח הממשלה 318.

²¹⁹ בג"ץ 58/68 *שליט נ' שר הפנים*, פ"ד כג(2) (1970). והשוו לעמדתו של גדעון ספיר במאמרו Gidon Sapir, *How Should a Court Deal with a Primary Question That the Legislature Seeks to*

שמורה בידו האפשרות להגיב גם על פסיקה לפי חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו כל עוד מעמדו הנורמטיבי של חוק יסוד זה נותר בצריך עיון כפי שהיה בצריך עיון בפרשות **רסלר וקניאל**. אולם הקביעה כי חוק היסוד עליון, ולכן אי-עמידה בפסקת ההגבלה מחייבת תגובה ברמת חוקי היסוד (ואין דרך להסתפק בחקיקה מפורשת ונקודתית שמתייחסת ישירות לזכות הנפגעת בעקבות פסיקה של בית המשפט), משנה את כללי המשחק הפוליטי. במצב זה נוצר לחץ פוליטי לשקול מחדש את אותו שריון פוליטי שממנו נהנים חוקי-היסוד כחוקה שבדרך. שריון פוליטי זה אין משמעו שחוקי יסוד חסינים בפני שינוי (ולא היא: כידוע, רכיבים מחוקי היסוד, כגון חוק-יסוד: משק המדינה, ואף חוק-יסוד: הממשלה בהיבטי מספר השרים או סגני השרים וסמכותו של ראש הממשלה לאצול תפקידי שר לסגן שר, נתונים לשינויים תדירים; לעיתים אף ניתן להצדיק מחקר חלוץ (פיילוט) שנועד לבחון, נקודתית, שינוי של הסדר חוקתי מסוים לפרק זמן מוגבל).²²⁰ אלא שלצורך השינוי נדרש גיוס פוליטי מיוחד, ובאשר למרכיבי הליבה של החוקה שבדרך, כגון זכויות הפרט או יסודות דמוקרטיים, לפשרות במישור הפוליטיקה החוקתית מחיר שמביא בחשבון את העובדה שמדובר בשינוי כללי המשחק.²²¹ משום ששינוי זה של כללי המשחק נעשה על ידי בית המשפט, גם יתר מרכיבי המהפכה החוקתית – שעליהם אעמוד בהמשך – אשר אף הם יצירי שפיטה, נטענים ביתר משמעות (הן במישור הסימבולי והן במשור המעשי, העוסק בדרכי התגובה והשיח הבין-מוסדי). במצב עניינים זה, חילוקי דעות עם פסיקותיו של בית המשפט מתורגמים בקרב גורמי הכוח הפוליטיים בקלות רבה יותר לתהייה באשר לסמכות השיפוט ולתפקידו הכולל של בית המשפט בהגנה על שלטון החוק וזכויות האדם.

תגובה זו אינה מפתיעה במיוחד: קיימת אינדיקציה במשפט המשווה לכך שבתי משפט זוכים להון חברתי רב יותר – ולכן ליתר נכונות לשיתוף פעולה מצד המערכת הפוליטית והבירוקרטית – אם הם נתפסים ככאלה שלא צעדו צעד נוסף על זה שהתבקש, אלא הביעו רתיעה מקבלת הכוח לבקר חקיקה ראשית. כך בקנדה, כאשר בית המשפט העליון קבע שקיים נוהג חוקתי לפיו על הממשל הפדרלי להתייעץ עם הפרובינציות טרם חקיקת חוקה, ובכך נתפס כדוחה את הרגע שבו תוטל עליו המשימה להגן על זכויות אדם מפני חקיקה ראשית קנדיה.²²² המשפט האמריקני אף הוא רלוונטי, אך כדוגמה הפוכה: פרשת **מרבורי**, שבה פיתח בית המשפט את הכוח לבצע ביקורת שיפוטית על חקיקה פדרלית אף שסמכות זו אינה מנויה בחוקה, התקבלה כלא לגיטימית בצד המפסיד (הנשיא ג'פרסון), וכידוע חלפו יותר מחמישים שנה עד שמצא בית משפט זה לנכון לבטל חקיקה פדרלית. עם זאת גם בדוגמה האמריקנית הפגין בית המשפט רגישות אסטרטגית, אך בהיבט אחר. בפרשת **מרבורי** הקפיד בית המשפט

Avoid? The Israeli Controversy over Who Is a Jew as an Illustration, 39 VANDERBILT JOURNAL OF TRANSNATIONAL LAW 1233 (2006). בעקבות ההחלטה בפרשת שליט תוקן חוק השבות בהתאם לקביעתו של בית המשפט העליון, ראו דברי הסבר להצעת חוק השבות (תיקון מס' 2), התש"ל-1970 ה"ח הממשלה 36.

²²⁰ ראו למשל את הצדקת ה"פיילוט" בהקשר של חוק-יסוד: הוראת שעה, שבא לבחון שימוש בתקציב דו-שנתי. הצדקה זו התקבלה בבית המשפט בפרשת **בר און**, לעיל ה"ש 34, אך כשהתברר כי אין מדובר בפיילוט, קבע בית המשפט כי שימוש כזה בחוק יסוד אינו חוקתי. ראו בג"ץ 2605/05 **המרכז האקדמי למשפט ולעסקים נ' שר האוצר**, פ"ד סג' (2) 545 (2009) (להלן: **פרשת בתי הסוהר**).

²²¹ השוו (1991) 266–269 BRUCE ACKERMAN, WE THE PEOPLE.

²²² *Re: Resolution to Amend the Constitution of Canada*, [1981] 1 S.C.R. 753, 766–770 (Can.).

לייצר סמכות אגב הגבלת סמכות: כידוע, במרבורי קבע בית המשפט שהוא אינו מוסמך לדון בתביעה הספציפית שלפניו משום שהחוקה אינה מאפשרת לקונגרס להסמיך את בית המשפט לדון בתביעות שכאלה.²²³ במובן זה, המהלך שביצע השופט חשין קרוב יותר למהלך שבוצע בפרשת מרבורי: בקובעו שהכנסת אינה מוסמכת לחוקק חוקה, קבע השופט חשין שבית המשפט מוסמך לבצע ביקורת שיפוטית על חקיקת הכנסת הסותרת עקרונות יסוד "טבעיים".²²⁴ אלא שבניגוד לפרשת מרבורי, שם נשען בית המשפט על קיומה של חוקה פורמלית, השופט חשין נשען על החוקה המטריאלית, ובכך ביצע אף הוא מהפכה חוקתית עמוקה אף יותר. עד אז החוקה המטריאלית הישראלית, בעקבות מקבילתה הבריטית מאז 1688, נתפסה כקובעת שבית המשפט אינו מוסמך לבצע ביקורת שיפוטית על חקיקה ראשית, לא כל שכן על חקיקת יסוד (אלא במצבי קיצון כאלה שסביר להניח, כפי שמקווה השופט כך, שלעולם לא יתעוררו. השופט חשין, כידוע, מצא לפחות במקרה אחד שחוק הכנסת הפר עקרונות טבעיים, ולכן היה נכון לקבוע כי נעדר הוא תוקף).²²⁵

5. בחזרה למהפכה – השפעת תיקון חוקי היסוד בשנת 1994

הדיון בפועלו של פסק הדין בפרשת בנק המזרחי ובאופן שהוא משתלב בפרויקט "החוקה בהרצה", לא יהיה שלם אם לא נתבונן באופן ממוקד בתגובתה המיידית של הכנסת לאמרות אגב ולכתיבה האקדמית כפי שבאה לידי ביטוי בתיקון חוקי היסוד בשנת 1994, עוד טרם פורסם פסק דינו של בית המשפט העליון. באופן ספציפי, עלי להתמודד עם הטענה שלפיה שינוי חוקי היסוד בשנת 1994 הוא הבסיס לשדרוג מעמדם של חוקי היסוד. ניתן לטעון כי ייתכן שאומנם בשנת 1992 אין תשתית למסקנה כי הכנסת שינתה את מעמדם של חוקי היסוד כולם ואף לא סברה שהיא יוצרת חוקים במעמד עליון בחוקה את חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו וחוק-יסוד: חופש העיסוק. אך בשנת 1994, כאשר קיבלה תיקון לשני חוקי יסוד אלו, קיבלה עליה הכנסת את העלאת חוקי היסוד כולם למדרגה עליונה, ובכך קבעה כי הגיעה העת לעלות שלב בפרויקט ה"חוקה בהרצה". התיקון הנ"ל, שנולד בעקבות אמרת האגב של השופט אור בפרשת מיטראל,²²⁶ וקדם לבנק המזרחי,²²⁷ התקבל בשעה שכבר היה בידי חברי

²²³ פרשת מרבורי, לעיל ה"ש 92. בהקשר זה יוזכר שהנשיא ג'פרסון סבר במשך תקופה ארוכה מאוד שמרבורי הוא פסק דין מוטעה, ותהה מדוע הקהילה המשפטית מתייחסת אליו כאל תקדים. בפועל, בתי המשפט הפדרליים לא ביטלו חקיקה של הקונגרס במשך תקופה ארוכה, עד אשר התחלף דור המייסדים. לניתוח היסטורי של המהלך, ראו (1962) 112-118, 112 Charles A. Beard. Supreme Court and the Constitution. לטענה לפיה משמעות המהלך היתה צרה יותר, והתמקדה אך בכוחו של בית המשפט הפדרלי לקבוע בטלותה של חקיקה הפוגעת בסמכות השיפוטית של הרשות השופטת, ראו ROBERT L. CLINTON, MARBURY V. MADISON AND JUDICIAL REVIEW (1989).

²²⁴ פרשת בנק המזרחי, לעיל ה"ש 2, בעמ' 566 לפסק דינו של השופט חשין.

²²⁵ פרשת התנועה לאיכות השלטון, לעיל ה"ש 215, בפסק דינו של המשנה לנשיא חשין.

²²⁶ בג"ץ 3872/93 מיטראל בע"מ נ' ראש הממשלה ושר הדתות, פ"ד מז(5) 485, פס' 24 לפסק דינו של השופט אור (1993) (להלן: פרשת מיטראל).

²²⁷ הלכת בנק המזרחי אינה ניצבת לבדה. קדמה לה הפסיקה בפרשת מיטראל, לעיל ה"ש 226, אשר עוררה סערה והשליכה על ראייה בגישה השיפוטית בנוגע לחוקי היסוד גישה לא זהירה. כזכור, התגובה להכרעה בפרשת מיטראל כללה תיקון חוקי היסוד בהוספת פסקת התגברות בחוק-יסוד: חופש העיסוק (לצד הפניה להכרות העצמאות והאחדות פסקת ההגבלה). כידוע, תגובתה של הכנסת כללה לא רק תיקון חוקי היסוד אלא גם עיגון מתווה איסור יבוא בשר לא כשר לישראל ברמה החוקית, ועיסוק נרחב במשמעות תקנון הכנסת במיוחד בעת

כנסת ספרו של פרופ' ברק,²²⁸ שבו פרס באופן רחב (וממצה) את האופן שבו יש לראות את חוקי היסוד. אומנם ספר זה הוא אך פרסום אקדמי, אך קשה להניח שהשופט ברק יסבור שנפלה טעות בידי פרופ' ברק בספרו, כאשר ישב הוא על כס השיפוט לדון במעמדם של חוקי היסוד, ולכן קשה להניח שהכנסת לא צפתה מה תהא עמדתו. ואכן, הדיון במליאת הכנסת בשנת 1994 מתייחס במפורש לסמכותה המכוננת של הכנסת: יושב ראש ועדת החוקה, חוק ומשפט ח"כ דדי צוקר דאג להעלות ביטוי זה מספר מספיק של פעמים למען הסר ספק ואף מעבר לכך.

אומנם, הטענה כי התיקון ב-1994 אכן משכלל את הקפצתם של כלל חוקי היסוד למדרגה על-חוקית אינה נקייה מספקות, שכן אמרת האגב של השופט אור, אשר שימשה זרז לתיקון חוקי היסוד, הייתה שגויה. השופט אור טען שאם תקבל הכנסת חוק המסמיך את הממשלה לאסור על יבוא בשר לא כשר, חוק זה יפגע בחופש העיסוק,²²⁹ ולכן עליו להתקבל ברוב של 61 חברי כנסת.²³⁰ בכך לא דק השופט אור פורתא, שכן דילג הוא על בחינתו של חוק שכזה – אם וכאשר יתקבל – בתנאיה של פסקת ההגבלה. ייתכן שהכנסת הייתה מחוקקת חוק מידתי אשר היה עומד בתנאיה של פסקת ההגבלה. לכן אם תיקון חוקי היסוד נועד להתמודד עם פסיקתו של השופט אור באמצעות קבלתה של פסקת ההתגברות בחוק-יסוד: חופש העיסוק,²³¹ מדובר בתיקון מיותר מבחינה משפטית (או לכל הפחות מוקדם ותאורטי).²³² זוהי

תיקונים בעלי משמעות חוקתית. ברמה הפוליטית, המנוע שהוביל לתגובה החוקתית אינו נשען על עמדה עקיבה ולכידה של הכנסת באשר למשמעותו החוקתית של חוק-יסוד: חופש העיסוק באופן מופשט, אלא על השלכתו על יבוא בשר לא כשר וככלל על יחסי דת ומדינה, אשר כוללים, על פי פרשנות אפשרית, תחומי השקה נרחבים עם חופש העיסוק. כידוע, צידה השני של העסקה אף הוא בעל משמעות חוקתית במובן המהותי – הסכם אוסלו, אשר הצריך את תמיכתה של ש"ס. מפלגת מרצ, השותפה המרכזית בקואליציה באותה עת, דרשה בתמורה התייחסות לערכי מגילת העצמאות, ובכך נפתח פתח פרשני לקליטה של אותן הזכויות אשר לא הוכנסו במפורש לחוקי היסוד. למותר לציין שהוויכוח כלל לא רק שאלות באשר לזהותה היהודית של המדינה, אלא גם באשר למבנה הכלכלי של פרקטיקות דתיות, כגון כשרות (לצד המבנה הכלכלי של תעשיות שבמובהק מיועדות לצרכנים חילוניים, כגון ייצור מקומי של בשר לא כשר). משרד המשפטים פעל להאחזה של פסקות ההגבלה בין שני החוקים, והוא שהציע את מנגנון פסקת ההתגברות, הכולל תחמת תוקפו של חוק חורג לארבע שנים. מכיוון ששימוש בחוק חורג מצריך רוב של 61 אשר נדרש לחידוש אחת לארבע שנים, נוכחו המפלגות החרדיות שנעשה כאן מקח טעות מבחינתן, ולפיכך פעלו להחרגת חוק איסור יבוא בשר מתכולתה של דרישת החקיקה מחדש. ראו הצעת חוק-יסוד: חופש העיסוק, ד"כ 1992.3.3, 5358–5417 (קריאה שנייה וקריאה שלישית); חוק-יסוד: חופש העיסוק (תיקון מס' 2), ס"ח התשנ"ח 178; הצעת חוק יבוא בשר בקר קפוא, התשנ"ד–1994 (הצעה שנייה), ס"ח 206; ד"כ 1994.3.15, 5440–5447; חוק בשר ומוצריו, התשנ"ד–1994, ס"ח 104.

ברק **פרשנות במשפט**, לעיל ה"ש 5, בעמ' 37–54.

בכך החרפה ההתנגשות בין בית המשפט, הפועל על פי כללי השיח המשפטי, לבין הכנסת, הפועלת על פי הלוגיקה הפוליטית, ובה למפלגות הדתיות יתרון. וכך בעיני הכנסת היה דרוש פתרון להתערבותו של בית המשפט בנושאים כה רגישים. ראו LERNER, לעיל ה"ש 130, בעמ' 83–86.

פרשת **מיטראל**, לעיל ה"ש 226.

כידוע, פסקת ההתגברות לקוחה מסעיף 33 לצ'רטר הקנדי להגנה על זכויות אדם שהתקבל בשנת 1982, המכונה גם "Notwithstanding Clause". להרחבה בנושא, ראו Nicholas Stephanopoulos, *The Case of* *the Legislative Override*, 10 UCLA J. INT'L L. & FOREIGN AFF. 250 (2005).

ואכן, קביעתו של השופט אור בפרשת **מיטראל** (לעיל ה"ש 226), שהביאה להוספת פסקת ההתגברות, הגיעה אך כדי לפשר בין גורמים שהסתמכו על מעבר החוק ה"סותר". ראו ספיר "שלושה מודלים", לעיל ה"ש 15, בעמ' 375–376.

אפוא דוגמה נוספת לכשל שביחסים בין בית המשפט לכנסת, אשר אמורים להיות מושתתים על הימנעות מפסיעת הצעד הנוסף והלא הכרחי.²³³ עם זאת, יש להכיר בכך שתיקון חוקי היסוד בשנת 1994 הוא אכן בגדר צעד בעל משמעות חשובה: בחקיקה זו צעדה הכנסת צעד של ממש בהתייחסה לחוקי היסוד שנחקקו בשנת 1992 כמבטאים שימוש של הכנסת בסמכותה המכוננת. ניתן לראות בכך אמירה באשר למעמד במדרגה על-חוקית. לפיכך, ניתוח התמונה החוקתית כפי שזו מצטיירת בזמן חקיקת התיקון מוליך למסקנה שהכנסת הכירה בכך שחוקי היסוד שחוקקו בשנת 1992 הם ייחודיים. גם להתייחסות המפורשת לערכי מגילת העצמאות יש משמעות, אולם נושא זה מחייב הרחבה במקום אחר.

אך בכל זאת יש להכיר בכך שהילוכה של הכנסת בשנת 1994 כשלעצמו אינו משליך ישירות על ניתוח פרשת בנק המזרחי, שכן פסק הדין התקבל על סמך חוקי היסוד כפי שחוקקו בשנת 1992 ואינו נשען על התיקון משנת 1994. כך, גם אין להניח שהחקיקה הנ"ל היא תגובה לבנק המזרחי, שכן טרם עמדה בפני הכנסת הכרעתה של השופטת שטיין, שקבעה שהתיקון לחוק גל אינו חוקתי,²³⁴ לא כל שכן פסיקתו של בית המשפט העליון בפרשה²³⁵ ואף לא פסק דינו של השופט ד' לוי בפרשת כלל.²³⁶ עם זאת נראה שלכנסת הייתה סיבה לחשוב שעמדתו של הנשיא ברק, אשר הובעה בספרו, הייתה צפויה להשפיע על דרך פיתוחו של המשפט, בשל משקלו הסגולי של הנשיא ברק. אך אל מולו עדיין ניצבו גישות אחרות, למשל זו שהתווה השופט לנדוי,²³⁷ שלפיה ראוי שהשופטים יאמצו גישה אחרת לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו, שהוא חוק שאינו משוריין פורמלית. על כל פנים, גם אם נאמר שתיקון חוקי היסוד בשנת 1994 הוא שימוש בסמכות מכוננת, אין זה אומר בהכרח שבכך חוקי היסוד הפכו עליונים כולם. חקיקת חוקי היסוד, על פי מודל "החוקה בהרצה", כרוכה מטבע הדברים בהפעלת סמכות מכוננת בשל הפוטנציאל הטמון בחוקי היסוד להפוך בעתיד לחוקה, לאחר הרצתם. כפי שנטען, אין לזהות שימוש בסמכות מכוננת עם קביעה כי חוקי היסוד עליונים בהכרח. לפיכך, כפי שצוין זה עתה, ניתן לומר שאפשר שהכנסת התייחסה לחוקי היסוד שעסקו בזכויות אדם – חוקי היסוד שהתקבלו בשנת 1992 – כבעלי מעמד מיוחד, שכן אלו זכו לשריון מהותי – אך לא עסקה בחוקי היסוד שקדמו לחקיקה זו.

²³³ חשין בפרשת בנק המזרחי ראה בכך עניין של קצב: "דרכו של המשפט אינה דרך המהפכה אלא דרכו של סיפור בהמשכים (בדימויו של פרופסור דבורקין), דרך הרץ למרחקים ארוכים. החיים משתנים והולכים כל העת, ועמדם המשפט. משפט שלא יתאים עצמו לחיים כמוהו כמשפט נסוג אחר. שיטת המשפט ביחסה לחיים נדמית היא לשחקן העומד על בימה נעה ומסתובבת... אם יגביר השחקן מהירותו אל מעבר למהירותה של הבימה, גם אז עלול הוא להיעלם אל מאחורי הבימה. חוכמתנו שלנו - חוכמת המשפט - היא, שנדע להתאים מחירותנו לעולם סביבנו... אט אט נלך, עקב בצד אגודה, בשופי תהא דרכנו, בשובה ונחת נפסע". לעיל ה"ש 2, בפס' 136 לפסק דינו.

²³⁴ עניין שירותי אשראי, לעיל ה"ש 93, ניתן ביום 16.3.1994, כאשר חוקי היסוד תוקנו ביום 10.3.1994.

²³⁵ פרשת בנק המזרחי, לעיל ה"ש 2.

²³⁶ פרשת כלל, לעיל ה"ש 96.

²³⁷ פרשת ברגמן, לעיל ה"ש 38, בעמ' 697 (השופט לנדוי). לשיטתו, על בית המשפט לשפוט לגוף הסכסוך ולהותיר בצריך עיון את שאלת הביקורת השיפוטית החוקתית. לנדוי לא הבהיר מהו הבסיס המשפטי לחקיקת חוקים שיתאגדו לבסוף לחוקה, שכן לא ברור מאליו שהחלטת הררי מהווה בסיס שכזה בעולם המשפט. לעומתו, הנשיא ברק הגדיר במפורש את סמכותה המכוננת של הכנסת, ובכך הוענק בסיס מוגדר לביקורת שיפוטית. ראו סגל "בנק המזרחי – לאחר שלוש שנים", לעיל ה"ש 212, בעמ' 258–260.

בהקשר זה מעניין לעקוב אחר דיוני ועדת החוקה, חוק ומשפט לעניין התיקון. המשנה לנשיא (כתוארו דאז) השופט ברק בחר לכתוב לוועדה מכתב ובו ביקש ממנה לשמור על ההבחנה בין שינוי לבין פגיעה המצויה בחוקי היסוד כפי שהתקבלו בשנת 1992.²³⁸ הבחנה זו היא ציר מרכזי בטענתו של הנשיא ברק כי יש להבחין בין חוקי היסוד לחוקים רגילים.²³⁹ באותה עת נמתחה ביקורת על מהלך זה, בטענה שלא ראוי שהמשנה לנשיא בית המשפט העליון "יתערב" בהליכי חקיקת חוק היסוד.²⁴⁰ (אף שהמשנה לנשיא הגיב לתזכיר שהפיץ משרד המשפטים, המזמין תגובות משופטים ומאנשי אקדמיה; הנוהג הוא ששופטים ממעטים להגיב ישירות כדי לשמור על הפרדת רשויות, והם פונים לנציג משרד המשפטים שהפיץ את התזכיר). לגופו של עניין, הוועדה החליטה להשאיר את ההבחנה על כנה. לא ברור אם בחרה הוועדה להשאיר את ההבחנה משום שאכן תמכה היא בעליונותם של חוקי היסוד, או משום שסברה שתיתכן פרשנות שלפיה ניתן לשמר את ההבדל בין שינוי לפגיעה גם לפי "מודל הביניים", שלפיו חוקי היסוד הם נורמה עליונה בפוטנציה בלבד.

מבחינה פוליטית המסר הטמון בתיקון מ-1994 היה ברור: הכנסת הקפידה לאותת לבית המשפט שהיא תרה אחרי מנגנונים שיאפשרו לה להגיב לפסיקתו של בית המשפט באשר למשמעות זכויות יסוד חוקתיות.²⁴¹ על כל פנים, הכנסת הקפידה במילותיה, בתיקון שהתקבל בשנת 1994, שלא לקבוע מסמרות בעניין מעמדם של חוקי היסוד.²⁴² ייתכן שקיוותה שבפרשת **בנק המזרחי** – שהייתה תלויה ועומדת באותו הזמן – ישכיל בית המשפט ועסוק באופן הפעלת הביקורת השיפוטית לפי דרישות פסקת ההגבלה, כשהוא מותיר את סוגיית המעמד, לא כל שכן את סוגיית הביקורת השיפוטית על בסיס חוקי היסוד הישנים והלא משוריינים, באותו המקום שם הייתה מאז ימי **ברגמן**: בצריך עיון.²⁴³

ג. "חוקה בהרצה" – ביקורת שיפוטית בעקבות פרשת **בנק המזרחי**

1. תגובת הכנסת (ותגובת בית המשפט)

פסיקתו של בית המשפט בפרשת **בנק המזרחי** היא שמהווה את הדין הפוזיטיבי במדינת ישראל; גם אם פסיקה זו נשענת על יסודות שאינם איתנים, אין הדבר פוגע בתוקפה המשפטי, לא כל שכן כאשר זכתה היא לאישור בפסיקה מאוחרת וכל עוד הכנסת לא אמרה במפורש

²³⁸ אהרן ברק "על התיקונים בחוק-יסוד: חופש העיסוק" **משפט וממשל** ב 545 (1994). המכתב נשלח ליו"ר הוועדה ח"כ דדי צוקר בתאריך 11 בינואר 1994.

²³⁹ פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 387–388 (הנשיא ברק).

²⁴⁰ גביון "נבואה המגשימה את עצמה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 103.

²⁴¹ כגון פסקת ההתגברות שנוספה לחוק-יסוד: חופש העיסוק אשר מייד לאחריה התקבל חוק בשר ומוצריו, התשנ"ד–1994.

²⁴² הבחירה בהפניה לעקרונות המנויים במגילת העצמאות, ללא אזכור מעמדם של עקרונות אלו או של חוקי היסוד עצמם, מלמדת אף על הליכתה של הכנסת "בין הטיפות" באשר למעמד הנורמטיבי: מחד, עקרונות היסוד הללו זכו להכרה מפורשת בחוק היסוד, אולם פועלם, לפחות על פניו, הוא פרשני, במובן זה שלאורם יש לקרוא את הזכויות המוגנות בחוק היסוד. פועל פרשני לעקרונות אלו כבר הוכר בעבר. במסגרת פרויקט ההרצה אפוא ניתן לקרוא מהלך זה ככוחן פעולה בנוכחות מפורשת של עקרונות אלו, בלי לקבוע בהגדרה את מעמדם, כפי שמעמד חוקי היסוד טרם נקבע בהגדרה בעת ההיא.

²⁴³ ואכן, בכתיבתו של ברק "המהפכה החוקתית", לעיל ה"ש 82, קודם למתן פסק הדין, משאיר הוא בצריך עיון את סוגיית מעמדו של חוק יסוד בעל פסקת הגבלה.

אחרת.²⁴⁴ כלל מרכזי בחוקה המטריאלית הישראלית – ואולי אף כלל גנרי במערכת המשפט באשר היא – הוא שגם פסיקה לא מדויקת של בית המשפט מחייבת, שכן בית המשפט מוסמך לטעות²⁴⁵ (אלא אם טעותו היא כזו שמובילה לפגם כה חמור בשיטה הדמוקרטית שאין לציית לה; לא זה המצב **בבנק המזרחי**). במילים אחרות, יש להפריד בין הביקורת האקדמית על הנמקתו ומסקנותיו של בית המשפט ובין פעולה בתוך מערכת המשפט לפי כלל הזיהוי של המערכת.²⁴⁶ הבעייתיות הטמונה בפסיקה יכול שתהא עילה טובה לקרוא למערכות המשפט או הפוליטיקה להגיב, אך אין בה כשלעצמה כדי לשנות מהדין הנוהג.²⁴⁷ קשה להניח, ואף לא ראוי, שבית המשפט ייסוג בו כעת מהמסקנה שאליה הגיע **בבנק המזרחי**. ההלכה התגבשה. אף שלא נערך עימות ישיר בין עמדתו של השופט חשין לעמדתו של הנשיא ברק – לבר מהדיון בפרשת **בנק המזרחי**, אשר כידוע לעניין זה היה בגדר אוביטר, שכן לא השפיע על ההכרעה – כיום הפך מעמד העליון של חוקי היסוד לעובדה משפטית (אם זה לגישתו של הנשיא ברק ואם לגישתו של הנשיא שמגר). קשה להניח גם, ואף לא ראוי, שהמערכת הפוליטית תגיב כעת לפסיקה בפרשת **בנק המזרחי** בשנמוך מעמדם של חוקי היסוד; סביר יותר שתגיב, אם תגיב, בשינוי תוכנם באופן שיחזק את כלי התגובה של הכנסת או שיחליש את כוחו ויפגע בסמכויותיו של בית המשפט, שיגביר את המעורבות הפוליטית בבחירת השופטים או שיצמצם את היקפן ואת תוכנן של הזכויות המוגנות (או גם וגם). אף תגובה מסוג זה אינה ראויה, וימים יגידו אם ובאיזו דרך תבחר הכנסת.²⁴⁸

כדי להעריך את תגובת הכנסת עד כה, על פי תמונת המצב שנכונה לכנסת ה-24, יש לתת את הדעת לכך שהעלאת חוקי היסוד למדרגה על-חוקית אינה עניין תאורטי גרידא. שינוי משטרי זה הרחיב את קשת החוקים הכפופים לביקורת שיפוטית מגזרה מצומצמת של חקיקת בחירות (שבעניינה קיימת הצדקה ספציפית לביקורת שיפוטית)²⁴⁹ לכלל החוקים אשר

²⁴⁴ ראו בג"ץ 6055/95 צמח נ' שר הביטחון, פ"ד נג(5) 241 (1999); בג"ץ 1715/97 לשכת מנהלי ההשקעות בישראל נ' שר האוצר, פ"ד נא(4) 367 (1997); פרשת מיטראל, לעיל ה"ש 226; פרשת מיטראל ה-2, לעיל ה"ש 79.

²⁴⁵ אהרן ברק "המהפכה החוקתית – בת מצווה" משפט ועסקים א 3, 41–42 (2004).
²⁴⁶ H. L. A. HART, THE CONCEPT OF LAW 92–93 (3d ed. 1961); כלל ההכרה זכה לעיגון גם בפרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 357 (הנשיא ברק).

²⁴⁷ Hans Kelsen, *The Concept of the Legal Order*, 27 AM. J. JURIS. 64, 72 (1982). ראו גם פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, פס' 26 (הנשיא (לשעבר) שמגר), בבואו להתמודד עם פסיקת בית המשפט העליון ועם התנהלות הכנסת באשר למעמדם של חוקי היסוד בטרם חוקקו חוקי היסוד בשנת 1992. לדבריו, פסיקה זו והתנהלות זו היו תקפות לשעתן, אך אינן משקפות "תורה חוקתית קומפרהנסיבית".

²⁴⁸ משה לנדוי דן בסכנות שעשויות להתרחש בשל מהלך חטוף זה, אשר עשויות להביא לשבירת היציבות המשפטית שנוצרה עד לאותה עת ולהשפיע בצורה שלילית על השיח החברתי בישראל. ראו משה לנדוי "מחשבות על המהפיכה החוקתית" משפטים כו 419 (1995).

²⁴⁹ שאלה מעניינת היא, שלא כאן המקום להרחיב עליה, אם לא היה אפשר להרחיב את הפונטציאל שהיה טמון בהלכת **ברגמן** (לעיל ה"ש 38) לא רק באשר להליך תגובתה של הכנסת. כידוע, בית המשפט הסתפק בדרישת רוב בלבד ולא התייחס להתגברות הכנסת באופן מהותי, אף שהיו בפניו דרכים לעשות כן. ראו רבקה ווייל "על המגבלות האינהרנטיות על סמכות ההתגברות בחוקה הישראלית: סיפורה של ההתגברות מסעיף 4 לחוק יסוד: הכנסת דרך תיקונים רטורואקטיביים לחוקה וכלה בעקרונות העל" ספר גרוניס (אהרן ברק ואח' עורכים 2021); Weill, *Reconciling Parliamentary*, לעיל ה"ש 153. הפונטציאל שלא מומש משתרע גם על פני קשת הנושאים שמושפעים מהדרישה כי הבחירות תהיינה שוויוניות. מבחינה אנליטית ניתן לגזור זכויות אחרות, כגון

בעניינם נטענת פגיעה בזכות מוגנת, ואף לחוקים שסותרים חוק יסוד באשר הוא. זהו שינוי של כמות, שהוא שינוי גם של איכות. אך יותר מזה, המעבר לפרדיגמה של פגיעה בזכות מוגנת גוזר לא רק קיומה של ביקורת שיפוטית אלא גם שינוי המשמעות המשפטית-פוליטית של חקיקת הכנסת הסותרת חוק יסוד. לפי מתווה **ברגמן** נקודת המוצא הייתה שסתירה מותרת בחוק היסוד כל עוד חוקקה ברוב הדרוש – די בכך שהכנסת נתנה על כך דעתה – ואילו המעבר לשריון המהותי מזמין את בית המשפט לדון ולקבוע כי המחוקקים פגעו בזכות מוגנת (אף אם זוהי פגיעה מידתית). במילים אחרות, חוק אשר סתר סעיף משוריין אך התקבל ברוב הדרוש, לא הצריך קביעה שיפוטית לגוף העניין באשר למהות הסתירה. קבלה ברוב הדרוש הייתה סוף פסוק. לעומת זאת שריון מהותי מחייב כניסה לעובי הקורה, וככל שאכן קיימת פגיעה בזכות מוגנת, מצופה שבית המשפט יסביר לציבור את מהות הפגיעה, בין שהיא מידתית ובין שלא – מהלך בעל השלכות פוליטיות דווקא משום הרגישות לשיח הזכויות. לא זו אף זו, בית המשפט יכול לקבוע כי אין מדובר בפגיעה כי אם בשינוי המצריך שינוי חוק היסוד עצמו – מהלך אשר משמעו כי אירעה תקלה בהרצה ברמה החוקתית. גם לכך משמעות פוליטית-סימבולית.

כידוע, תגובתה הראשונית של הכנסת להכרעה ולהנמקה בפרשת **בנק המזרחי** עצמה הייתה מהוססת (לא כל שכן לעומת תגובתה בפרשת **מיטראל**). בית המשפט הקפיד, כאמור, שלא לעסוק בעניין בעל חשיבות ציבורית או לבטל חוק.²⁵⁰ פסק הדין היה ארוך, מסובך ומורכב. יום לאחר מתן פסק הדין נרצח ראש הממשלה יצחק רבין. למעט קולות ספורים, השיח התקשורתי לא פיתח את סוגיית המהפכה החוקתית (בשונה מן השיח האקדמי, אשר הכיר בחשיבות פסק הדין).²⁵¹ בית המשפט המשיך במגמה להפריד בין החשיבות הציבורית לחשיבות המשפטית כשביטל לראשונה סעיף שולי בחוק יועצי ההשקעות לאחר שקבע כי הסעיף סותר את חוק-יסוד: חופש העיסוק.²⁵²

מגמת ההתעלמות הפוליטית שינתה פניה מעט כשהחל בית המשפט לבטל חוקים בטענה כי הם סותרים את חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו. אומנם פסק הדין הראשון שעשה כן עסק בעניין שלא עורר התנגשות כלשהי עם המערכת הפוליטית, ולכן לא זכה לתגובה,²⁵³ אך לאחר מכן החלה הכנסת לעסוק באופן משמעותי יותר בתגובתה למהפכה החוקתית, שאותה חוותה כמהפכה נרחבת יותר מאשר הכפפת חוקיה לביקורת שיפוטית. כפי שצוין למעלה,

חופש הביטוי וההפגנה, ואף זכויות חברתיות, כגון הזכות לחינוך, מהדרישה כי הבחירות תהיינה שוויוניות, לו הייתה דרישה זו מתפרשת כמשתרעת לא רק על אקט הבחירות עצמו אלא על ההליך הדמוקרטי במובנו הרחב יותר. מסלול הרצה זה לא נבחן.

מבחינה טכנית, פרשת **בנק המזרחי** (לעיל ה"ש 2) לא הייתה אלא אמרת אגב, שכן שאלת הביקורת השיפוטית על חוקתיות חוק או על מעמד חוקי היסוד כולם לא נצרכה לשם הכרעה בסכסוך, משנמצא כי החוק שנדון עומד בתנאי פסקת ההגבלה, ולפיכך ייוותר על כנו. להתייחסות, ראו לנדוי "מתן חוקה לישראל", לעיל ה"ש 17; חיים ה' כהן "אוביטר ז'ל והגינות לאי"ט" **משפטים** לא 415 (2001).

כתב העת **משפטים** ייחד את כרך לפסק הדין, ראו **משפטים** כה (1997). כרכים, חלקי כרכים או מאמרים ספציפיים הוקדשו מאז באופן רציף לציון חלוף הזמן מאז מתן פסק הדין, ובכללם שלוש שנים, עשור, בת מצווה, 20 שנה, וכעת גם מאמר זה, במלאות רבע מאה.

פרשת **לשכת מנהלי השקעות**, לעיל ה"ש 244. לדיון ביקורתי, ראו עלי ולצברגר ואלכסנדר (סנדי) קדר "המהפכה השקטה – עוד על הביקורת השיפוטית לפי חוקי-היסוד החדשים" **משפט וממשל** ד 489 (1998).

פרשת **צמח**, לעיל ה"ש 244.

אפשר, ואף סביר, שמבחינה פוליטית הייתה זו הפרשנות לחוקי היסוד (ובכלל זה קריאת הזכות לכבוד ככוללת מרכיבים מהותיים של הזכות לשוויון ושל חופש הביטוי, בניגוד להכרעתה של הכנסת בנדון) אשר השפיעו על תגובתה של הכנסת. מלבד זאת, מבחינת הכנסת, המהפכה החוקתית כללה גם את הרחבתן של עילות הסבירות²⁵⁴ והמידתיות²⁵⁵ נגד הרשות הציבורית והגמשת זכות העמידה,²⁵⁶ וכן את הטמעתה של גישת הפרשנות התכליתית אשר אפשרה לבית המשפט גמישות פרשנית שגבלה לעיתים ביצירתיות של ממש.²⁵⁷ השימוש בעילת המידתיות נקלט כרכיב מרכזי בתרבות המשפטית בישראל, בין השאר הודות לאמון במוסד השפיטה ובשופט היושב בדין.²⁵⁸ שינויים אלו, לצד תהליכים חברתיים אחרים²⁵⁹ ושינוי מגמות בתקשורת באשר לאופן סיקור בית המשפט,²⁶⁰ הגבירו את החיכוך בין הכנסת לבית המשפט, עד כדי העלאת סוגיית אמון הציבור בשפיטה ככלי אמפירי להערכת אופן ביצוע התפקיד השיפוטי, במובחן מכלי היוריסטי הנשען על "הטיפוס האידיאלי" של השופט, של בית המשפט ושל מבנה השיח בין הרשויות.²⁶¹ יודגש שבבסיס החיכוך בין המערכת הפוליטית, ולעיתים גם המערכת הביורוקרטית, לבין בית המשפט אינו מכיל רק המהפכה החוקתית, אפילו בגרסתה הנרחבת. החיכוך המוגבר לעת האחרונה נובע, כך נראה, גם מפערים אשר קשורים ליחס שבין תפיסות הקולקטיב (לאום או דת, ובעבר קולקטיב מעמדי) במקום שבו תפיסות אלו חיצוניות לעקרונות החירות והשוויון (בגרסא כזו או אחרת שלהם), ומשכך קשה להצדיקן במסגרת שיח זכויות.²⁶² נוסף

²⁵⁴ ראו פרשת דפי זהב, לעיל ה"ש 215; בג"ץ 935/89 גנור נ' היועץ המשפטי לממשלה, פ"ד מד(2) 485 (1990); פרשת אייזנברג, לעיל ה"ש 215.

²⁵⁵ בג"ץ 5510/92 תורקמאן נ' שר הביטחון, פ"ד מח(1) 217 (1993).

²⁵⁶ ראו בג"ץ 217/80 סגל נ' שר הפנים, פ"ד לד(4) 429 (1980); בג"ץ 428/86 ברזילי נ' ממשלת ישראל, פ"ד מ(3) 505 (1986); פרשת רסלר, לעיל ה"ש 13. כן ראו זאב סגל זכות העמידה בבית המשפט הגבוה לצדק (1994).

²⁵⁷ ראו ברק פרשנות תכליתית, לעיל ה"ש 16, בעמ' 259–272; בג"ץ 953/89 אינדור נ' עריית ירושלים, פ"ד מה(4) 683, 688 (1991); דנג"ץ 4601/95 סרוסי נ' בית הדין הארצי לעבודה, פ"ד נב(4) 817 (1998); רע"א 1287/92 בוסקילה נ' צמח, פ"ד מו(5) 159 (1992); בג"ץ 693/91 אפרת נ' הממונה על מרשם האוכלוסין במשרד הפנים, פ"ד מז(1) 749 (1993); בג"ץ 9098/01 גניס נ' משרד הבינוי והשיכון, פ"ד נט(4) 241 (2004).

²⁵⁸ משה כהן-אליה "מידתיות ותרבות ההצדקה אצל אהרן ברק" משפט ועסקים טו 317 (2012).

²⁵⁹ סבן, לעיל ה"ש 203, בעמ' 13.

²⁶⁰ אור בסוק "עשור למהפכה החוקתית" – בחינת התהליך החוקתי בישראל דרך פריזמה היסטורית-השוואתית "משפט וממשל ו 451 (2003).

²⁶¹ ראו בהקשר זה, אדם שנער "יש ירידה באמון הציבור במערכת המשפט, אבל עד כמה זה צריך להטריד אותנו?" **ICON-S-IL Blog** (11.7.2021) <https://tinyurl.com/4hww728h>; מישאל חשין "אמון הציבור בבית המשפט – תגובה למאמרו של השופט חיים כהן ז"ל ולהרהורי הכפירה שלו במושג אמון הציבור" המשפט ט 419 (2004). כן ראו Amnon Reichman, *The Dimensions of Law: Judicial Craft, Its Public Perception, and the Role of the Scholar*, 95 CAL. L. REV. 1619 (2007). ללא התמודדות עם אמון הציבור כמושג משפטי מורכב אנו נותרים רק עם סקרי דעת קהל או מקבליהם, באופן שמשטיח את ייחודיות השיח המשפטי כשיח ערכי פורמלי, ובאופן שאינו רגיש לשיח בין המערכות החברתיות השונות. השוו אהרן גרבר ויהונתן גבעתי "כיצד השפיעה המהפכה החוקתית על האמון בבית המשפט" משפטים נג (צפוי להתפרסם ב-2022).

²⁶² מתח זה בא לידי ביטוי, למשל, סביב חוק המסתננים (חוק למניעת הסתננות ולהבטחת יציאתם של מסתננים מישראל (תיקוני חקיקה והוראות שעה), התשע"ה–2014, ס"ח 84).

על זה, כפי שצוין, סוגיות הקשורות להמשך השליטה בשטחים החרופו את המתח, כפי שמדגימות הפרשות העוסקות בחוק האזרחות והכניסה לישראל,²⁶³ חוק הנכבה,²⁶⁴ חוק החרם²⁶⁵ וחוק ההסדרה.²⁶⁶ בהקשר זה ניתן למקם את ניסיונו של בית המשפט להתחמק מהשלכותיה של המהפכה, למשל באמצעות פיתוח דוקטרינת הבטלות²⁶⁷ או באמצעות יישום מוקשה של מבחני מידתיות,²⁶⁸ של סעד הבטלות היחסית²⁶⁹ או מבחנים בעלי פועל דומה.²⁷⁰ במאמר מוסגר יצוין שתגובות אלו אף הן ניתנות להבנה כחלק מפרויקט ה"חוקה בהרצה", שכן הן מאפשרות מרחב הסתגלות לרשויות השונות לפעילות בסביבת הביקורת השיפוטית החוקתית.

²⁶³ חוק האזרחות והכניסה לישראל (הוראת שעה), התשס"ג–2003, ס"ח 544.

²⁶⁴ חוק יסודות התקציב (תיקון מס' 40), התשע"א–2011, ס"ח 686.

²⁶⁵ חוק למניעת פגיעה במדינת ישראל באמצעות חרם, התשע"א–2011, ס"ח 972.

²⁶⁶ חוק להסדרת ההתיישבות ביהודה והשומרון, התשע"ז–2017, ס"ח 410.

²⁶⁷ בג"ץ 2311/11 סבא נ' הכנסת 77–79 (נבו 17.9.2014).

²⁶⁸ ראו למשל בג"ץ 1213/10 ניר נ' יושב ראש הכנסת (נבו 23.2.2012). לניתוח, ראו ברק מדינה ואילן סבן "על 'עם', קרעיו ושאפת אחוי: פסק הדין בעניין חוק החנינה למפרי חוק על רקע התנגדותם לתכנית ההתנתקות" **משפט, מיעוט וסכסוך לאומי** 375 (2017); רינה דורפמן "פינוי – פיצוי? על סטייה מליבת המצע המפלגתי כהפרת חובת אמון של נבחר ציבור: 'חוק החנינה' כסעד תחיקתי" **הארת דין** ח (2013).

²⁶⁹ ראו למשל פרשת **צמח**, לעיל ה"ש 244. לביקורת על הבטלות היחסית, ראו אמנון רייכמן "חידושים והתפתחויות במשפט הציבורי בישראל בשנת 2014" **דין ודברים** יא 205, 225 (2018) (להלן: רייכמן "חידושים והתפתחויות במשפט הציבורי"), ולאחרונה אמנון רייכמן "בעקבות בג"ץ ההפרדה המגדרית: בטלות עמומה? – חלק ב'" **ICON-S-IL Blog** (19.8.2021) <https://tinyurl.com/5n7f8nwy>.

²⁷⁰ ראו למשל את ההכרעה בע"א 8573/08 **אורנן נ' משרד הפנים**, פ"ד סו(3) 44 (2013). אומנם פרשה זו לא עסקה בביקורת שיפוטית על תוקפו של חוק, אולם קשה ליישב את הפסיקה הנ"ל עם המהפכה החוקתית במובנה הרחב ככוללת את פיתוח מבחני הסבירות, המידתיות בהקשר הפגיעה בזכות לכבוד האדם, צמצום מרחב אי-השפיות והנמכת דרישות זכות העמידה, לצד פיתוח הפרשנות התכליתית. ההכרעה התבססה על תקדים שקדם לחקיקת חוקי היסוד (ע"א 630/70 **טמריין נ' מדינת ישראל**, פ"ד כו(1) 197 (1972)), ללא עדכון של ממש כמתבקש על פי האמור, למשל, בדנ"פ 2316/95 **גנימאת נ' מדינת ישראל**, פ"ד מט(4) 589 (1995)). לתגובתו של העותר, ראו ליאת נטוביץ קושיצקי "אני ישראלי: הישראלים שלא רוצים להיקרא יהודים" **מקור ראשון** <https://shorturl.at/mFSV1> (10.11.2013).

כחלק מצעדי התגובה שקלה הכנסת הקמתו של בית משפט לחוקה,²⁷¹ שינוי שיטת מינוי השופטים,²⁷² דרישת רוב מיוחס בקרב השופטים לקביעה שחוק אינו חוקתי,²⁷³ שינוי חוקי היסוד באמצעות צמצום השפיטות וזכות העמידה²⁷⁴ וצמצום הביקורת השיפוטית לחוקי יסוד משוריינים פורמלית ומהותית בלבד, אגב החלטה של פסקת התגברות. מרביתם של צעדים

²⁷¹ פרוטוקול ישיבה 374 של ועדת החוקה, חוק ומשפט, הכנסת ה-15 (31.10.2001) <https://tinyurl.com/39u8a69c>. להצעה של חברי הכנסת אליעזר כהן, אביגדור ליברמן, מיכאל נודלמן ויורי שטרן, ראו הצעת חוק-יסוד: בית המשפט לחוקה, התשס"א-2000, פ/1875/15. ראו גם אהרן ברק "בית-המשפט העליון כבית-משפט לחוקה" **משפט וממשל** ו' 315, 321-322 (2003) (להלן: ברק "בית-משפט לחוקה"). ברק מסביר שהקמת בית משפט נפרד לחוקה הוא רעיון רע, בשל טעמים של פוליטיזציה ובשל תוצאות לוואי שליליות והרסניות: ראשית, יש בו הרס של בית המשפט העליון – "מה צידוק יש ליחס זה אל בית-המשפט העליון במדינה שבה ההגנה העיקרית וההכרה המרכזית בזכויות האדם היא מבית היוצר של בית-המשפט העליון?". שנית, עם הקמתו של בית משפט חוקתי מוצאות השאלות החוקתיות מבחינת המשפט האחרים. השופטים ה"רגילים" אינם עוסקים בהכרעות חוקתיות. התוצאה השלילית של הרחקת השופטים מהחוקה היא מחיקת הזיקה הישירה לחוקה ולזכויות האדם והגדלת אופייה הביורוקרטי של השפיטה. לטענתו, "החוקה צריכה להיות בנפשו של כל שופט וזכויות האדם במומחיותו של כל שופט".

²⁷² להצעה של ח"כ דוד טל, ראו הצעת חוק-יסוד: השפיטה (תיקון – מינוי שופטים לבית המשפט העליון), התשס"ד-2003, פ/1341/16, <https://tinyurl.com/22yj6spc>. כן ראו פרוטוקול ישיבה 5 של ועדת החוקה, חוק ומשפט, הכנסת ה-16 (25.3.2003) <https://tinyurl.com/2fy72nsd>. לעיסוק תקשורתי, ראו צבי לוי "ח"כ מיכאל איתן יקדם את הצעת החוק לשינוי הרכב הוועדה לבחירת שופטים" **גלובס** (25.3.2003) <https://tinyurl.com/29upknt>. ברק המתנגד לפוליטיזציה של הליך מינוי השופטים התייחס לכך בכינוס המכון הישראלי לדמוקרטיה. ראו ברק "בית-משפט לחוקה", לעיל ה"ש 271, בעמ' 321: "מדוע לפגוע באחד הנכסים הקרים ביותר שיש למדינת ישראל – מערכת שפיטה מקצועית וא-פוליטית? שיטת המינוי של השופטים בישראל היא מהטובות שבעולם. מדוע להחליפה בכל הנוגע לערכאה השיפוטית העליונה – בית המשפט לחוקה – בשיטת מינוי פוליטית גרועה? שכן זאת לדעת: שיטות המשפט האירופאיות אין מרוצות מהאופי הפוליטי של מינוי השופטים לבתי המשפט החוקתיים. רבים מסתכלים על השיטה שלנו בקנאה. מדוע זה נרצה להרוס את אחד הנכסים החשובים שיש לנו, שהוא כולו שלנו, והנותן לנו יתרון על פני רבות מהשיטות בעולם? מדוע נרצה לשנות את מה שמדינות אחרות רוצות לחקות?" ד"ר אביעד בקשי מתייחס לכך בחיבורו **שינוי שיטת בחירת השופטים בישראל** (המכון לאסטרטגיה ציונית 2011) <https://bit.ly/3Genu07>, באומרו: "בשיח הציבורי מושלטה אקסיומה כנגד מינוי שופטים על ידי נבחרי ציבור ושיטת בחירה כזו מוצגת כ'הזויה' וכ'סכנה לדמוקרטיה'. בעקבות הלך רוח זה, מביין ההצעות השונות לשינוי שיטת בחירת השופטים, ההצעות למסירת המינוי לנבחרי ציבור אינן תופסות מקום של ממש בשיח הציבורי" (שם, בעמ' 28).

²⁷³ תזכיר חוק-יסוד: החקיקה. לעיסוק תקשורתי נוסף, ראו עידו באום "פסקת ההתגברות = יותר שחיתות" **TheMarker** (7.5.2018) <https://tinyurl.com/3n9nf8vr>; יואב דותן "מי מפחד מחוק עוקף בג"ץ?" **הארץ** (6.11.2014) <https://tinyurl.com/mr44mdt4>; רויטל חובל "החוק הקנדי, המודל הבריטי ו-20 שנה של ויכוחים בישראל: מדריך לחוק עוקף בג"ץ" **הארץ** (16.4.18) <https://tinyurl.com/yn9usxxw>.

²⁷⁴ במסגרת תפקידו כשר המשפטים הורה פרידמן למחלקת ייעוץ וחקיקה במשרדו לנסח טיוטת הצעת חוק לחידוש חסמי זכות העמידה בבתי המשפט (ראו לעיל ה"ש 214). לביקורת על כך, ראו רותי אברהם "איכות השלטון: פרידמן פוגע ביכולת לעתור" **News1** (23.8.2007) <https://tinyurl.com/23e6bkhc>. עם כניסתו לתפקיד בשנת 2007 החל פרידמן לקדם הצעת חוק שלפיה תוגבל סמכותו של בית המשפט העליון לביטול תקפותם של חוקים המנוגדים לחוקי יסוד. ראו מתי טוכפלד "המהפכה במערכת המשפט החלה: שר המשפטים דניאל פרידמן יזום חוק אשר יגביל את כוחו של בג"ץ" **גלובס** (25.7.2007). ב-11 במרץ 2008 אמר פרידמן בשיחה עם כתבים כי הקפיא את יוזמתו לצמצום מתחם השפיטות, בתקווה שבית המשפט העליון עצמו יגבילה, ללא צורך בחקיקה. ראו תומר זרחין "שר המשפטים מקפיא היוזמה להגבלת השפיטות בעליון" **הארץ** (10.3.2008) <https://tinyurl.com/4m4hdndk>.

אלו נשענים על תפיסה שאינה מתיישבת עם גישתו של השופט גולדברג בפרשת **בנק המזרחי**, ונראה שאף לא עם זו שביסוד גישתם של הנשיאים ברק ושמגר ושל השופטים לוין, בכ וזמיר. , בד בבד, שקדה ועדת החוקה, חוק ומשפט של הכנסת על הכנתה של טיוטה לחוקה שלמה למדינת ישראל, אשר הייתה אמורה להסדיר אחת ולתמיד את מבנה רשויות השלטון, את זכויות האדם ואת אופניה של הביקורת השיפוטית.²⁷⁵

עד כה בוטאו פעולותיה של הכנסת במספר מצומצם של תחומים ובאופן נקודתי. למשל, שונה הרוב הדרוש לבחירת שופטים לבית המשפט העליון,²⁷⁶ ובד בבד סטתה הכנסת מן הנוהג להעניק לאופוזיציה מושב בוועדה לבחירת שופטים.²⁷⁷ בעקבות זאת פעלה שרת המשפטים דאז איילת שקד, שכינה במשרד המשפטים בשנים 2015–2019, למינוי שופטים אשר לשיטתה דוגלים בגישה מצמצמת לביקורת שיפוטית במשפט הציבורי. כמה שנים קודם לכן הוענקה עצמאות ליועץ המשפטי לכנסת לייצגה בסוגיות חוקתיות.²⁷⁸ עד כה טרם הגיעה יוזמה אחרת של הכנסת (או של משרד המשפטים) לכדי בשלות. ברקע ניצב תיקון חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו כך שיאפשר לכנסת להתגבר על כל פסיקה של בית המשפט העליון ברוב קואליציוני רגיל, וחוק-יסוד: החקיקה (שייתכן שיכלול מנגנונים דומים). בהקשר זה יצוין גם הקמפיין התקשורתי שאליו נרתמו ארגונים שונים, שתכליתו "לאזן את בג"ץ".²⁷⁹ לפחות יור כנסת אחד – יריב לוין – נמנה עם המחנה שבכל הזדמנות הזכיר עניין זה. ימים יגידו אם מהלך זה יבשיל (ויש לקוות שיימצא פתרון אחר). על כל פנים כבר כעת ניתן לומר שחלק מהטענות המועלות בתמיכה לצורך בפסקת ההתגברות נשענות על התדמית שלפיה גישתו

²⁷⁵ ראו פרויקט "חוקה בהסכמה רחבה", לעיל ה"ש 149. כן ראו את הדיונים בכתב עת **משפט וממשל** (2) (2003) (שהוקדש לדיון על חוקה רחבה בהסכמה); אביחי דורפמן "התיאוריה של כלל השינוי החוקתי: מדוע אופן תיקון החוקה משליך על אופי המשטר?" **משפט וממשל** י 429 (2007).

²⁷⁶ חוק בתי המשפט (תיקון מס' 55), התשס"ח–2008.

²⁷⁷ בג"ץ 9029/16 **אבירם נ' שרת המשפטים** (נבו 1.2.2017), שם הכיר השופט הנדל חובה מכוח מנהג חוקתי לבחירת חבר כנסת מהאופוזיציה לוועדה למינוי שופטים. השופט הנדל קבע שמעמדו של מנהג חוקתי בישראל יכול בהקשרים שונים לזכות בתוקף משפטי מחייב, אף כי בית המשפט נמנע מלקבוע קווים נורמטיביים לשאלת תוקפו ומיקומו של מנהג חוקתי במשפט הישראלי. מבחינה אופרטיבית נקבע כי אם בעתיד לא יינתן ייצוג לאופוזיציה, תהיה ככל הנראה מניעה משפטית לכנס את הוועדה. עם זאת בהמשך דחה בג"ץ דחה עתירות שביקשו להכריז על בטלות החלטת הכנסת שלפיה נציגי הכנסת בוועדה לבחירת שופטים יהיו חברי קואליציה, מאחר שלא עלה בידי העותרים להוכיח קיומו של מנהג חוקתי בר-אכיפה. השופט עמית היה יכול לסייג דבריו למצב שבו מדובר בממשלה שהיא כממשלת אחדות לאומית, אך בחר שלא לעשות כן. ראו בג"ץ 4956/20 **התנועה למען איכות השלטון בישראל נ' כנסת ישראל** (נבו 20.8.2020).

²⁷⁸ חוק הכנסת (תיקון מס' 10) (היועץ המשפטי לכנסת), התשס"א–2000, ס"ח 50.

²⁷⁹ הדר ת"ש "קמפיין חדש: חייבים לאזן את סמכויות בג"ץ" **עכשיו 14** (3.5.2018) <https://bit.ly/3jooHST>.
כן ראו יניב רוזנאי "ביקורת שיפוטית על נורמות חוקתיות והגנה על הדמוקרטיה" **ICON-S-IL Blog** (9.12.2020) <https://tinyurl.com/sa3xxnc6>, שם כתב ש"הדיון המשפטי מביא איתו דיון ציבורי, וזהו מנגנון מעכב המאפשר לעם, לפוליטיקאים ולחברה האזרחית לשקול מחדש שינויים משפטיים וחוקתיים, ואם יש צורך – להתנגד להם. באמצעות פסיקותיו, בית המשפט יכול גם להנך ולהסביר על בעייתיות אפשרית לדמוקרטיה, העולה מחקיקה מסוימת או מתיקון חוקתי. על ידי כך, מסירים בתי המשפט פסאדה של חוקתיות מרפורמות מסוימות אשר יש בכוחן לפגוע בדמוקרטיה. נכון, הכוח של בית המשפט – כמו כל כלי משפטי – הוא מוגבל. אולם זה לא אומר שיש לרוקן אותו מכוח. לבתי המשפט יש תפקיד חשוב במניעת תהליכים מסוימים, אך הם לבדם לא יכולים להציל את הדמוקרטיה".

של בג"ץ לביקורת השיפוטית כללה נטילת סמכות שלא בהכרח הוענקה לו, אף אם בסופו של דבר מספר החוקים שבג"ץ ביטל אינו בהכרח גדול.²⁸⁰

אם כן, המערכת הפוליטית לא ביטלה הכרעתו של בית המשפט בפרשת **בנק המזרחי**, אך בכל זאת שינתה גישה בשני מישורים: ראשית, חלק לא מבוטל של המערכת מבהיר שנכון לעכשיו לא תקודם חקיקתם של חוקי יסוד שיש בהם כדי להרחיב את הביקורת השיפוטית (על פי הצדקותיה הליברליות), למשל בתחום זכויות האדם;²⁸¹ שנית, אותו חלק מבהיר שאין הוא רואה בעין יפה את מוסד הביקורת השיפוטית במתכונתו הנוכחית, ולכן יש לצמצמו.²⁸² בכך יצרה המערכת הפוליטית, לעיתים בשיתוף עם שר המשפטים, דינמיקה אשר משמעותה הגבלת כוחו של בית המשפט. על הנייר הפך בית המשפט לאחר פרשת **בנק המזרחי** (ובנותיה) מצויד בכלים משפטיים חזקים (שלא לומר "לא קונבנציונאליים"²⁸³), אך בפועל נוצר מאזן אימה אשר מנע מבית המשפט להפעיל כלים אלו אל מול חקיקה ראשית באופן שלם.²⁸⁴

מצב זה בעייתי לא רק משום שבכך נפגעת הגנה אפקטיבית על זכויות אדם אלא גם משום שבכך נוצר פער בין הציפיות מבית המשפט, ובכלל זה ציפיות שנובעות מרטוריקת הזכויות, לבין יכולתו (המוגבלת) של בית המשפט להוציא רטוריקה זו מן הכוח אל הפועל בשל המציאות הפוליטית.²⁸⁵ מטבע הדברים, פער ציפיות שכזה עלול להוביל לפגיעה באמון מגזרים שונים בחברה הישראלית במידת מחויבותו של בית המשפט להגנה על זכויות האדם.²⁸⁶ אירוני אפוא שדווקא משום שבית המשפט נהנה מהון מוסדי שנבנה במשך שנים רבות שבהן נתפס כגוף מקצועי-ערכי שמחויב להגנה על זכויות יסוד ועיקרי שלטון החוק,

280 מבחינה סוציולוגית נראה שקו התפר המרכזי שמאגד את מערכת המשפט קשור לחזית הסכסוך הישראלי-פלסטיני (בהקשר השליטה בשטחים ובהקשר זכויות המיעוט הערבי) לצד סוגיות ההגירה לישראל וה"מסתננים", אשר במסגרתה שב ופסל בג"ץ את ההסדר החקיקתי או החלטת הממשלה אשר אפשרו השמתם של מסתננים אלו במשמורת אף ללא העמדה לדין פלילי, בדיקת פליטות או לחלופין גירוש למדינה בטוחה. ראו בג"ץ 7146/12 אדם נ' הכנסת, פ"ד סו(1) 717 (2013); בג"ץ 8425/13 איתן מדינית הגירה ישראלית נ' ממשלת ישראל (נבו) 22.9.2014; בג"ץ 8665/14 דסטה נ' הכנסת (נבו) 11.8.2015; ע"מ 8101/15 צגטה נ' שר הפנים (נבו) 28.8.2017; בג"ץ 679/18 אביבי נ' ראש הממשלה (נבו) 10.4.2018. כמו כן עומדת על הפרק סוגיית הגיוס של בחורי הישיבה, לאחר שבג"ץ פסל את ההסדר החקיקתי שקיבלה הכנסת (לאחר שביטלה הסדר חקיקתי אחר קבלה הכנסת בהובלת ממשלה שבה לא ישבו מפלגות חרדיות). ראו בג"ץ 1877/14 התנועה למען איכות השלטון בישראל נ' הכנסת (נבו) 12.9.2017 (להלן: פרשת **ביטול חוק הגיוס**).

281 כמו למשל חוק יסוד: החקיקה. ראו פרוטוקול ישיבה 156 של ועדת החוקה, חוק ומשפט, הכנסת ה-15 (24.7.2000). <https://bit.ly/3FQSGk8>.

282 אמנון רובינשטיין, "סיפורם של חוקי-היסוד", לעיל ה"ש 60, בעמ' 95, 104-105.

283 כפי שניסח זאת הנשיא ברק. ראו אהרן ברק, "כבוד האדם כזכות חוקתית" **הפרקליט** מא 271, 288 (1994).

284 בעניין זה מציין יואב דותן במאמרו את התשתית הרעועה למהפכה החוקתית שהובילה לכך שההגנה על הזכויות היא חלשה ולא אחידה (דותן "הדיאלוג הקונסטיטוציוני", לעיל ה"ש 7, בעמ' 182). אף מני מאוטנר מציג את בית המשפט כשמרני, ודאי כשמדובר בביקורת על חקיקה ראשית (מנחם מאוטנר "מהומה על לא מאומה" **עורך הדין** 1 64 (2008) (להלן: מאוטנר "מהומה על לא מאומה")). אם כי מאוטנר היה מעדיף שבית המשפט יסיג ידיו מסוגיות רבות הנתפסות בעיניו כמתאימות לשיח הפוליטי; דעה נוגדת לדעתו של מאוטנר ניתן למצוא אצל מרדכי קרמניצר בטענתו בדבר הצורך ביצירת "חוקה מדורגת" בשל המציאות הפוליטית השסועה בישראל (מרדכי קרמניצר "כל הדרך מהבנק" **עורך הדין** 1, 67 (2008)).

285 לביקורת מעין זו, ראו ברק מדינה ואילן סבן "זכויות האדם ונטילת סיכונים: על דמוקרטיה, 'תיוג אתני' ומבחני פסקת ההגבלה (בעקבות פסק דין חוק האזרחות והכניסה לישראל)" **משפטים** לט 47 (2009).

286 גביון "בואה המגשימה את עצמה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 134-138.

נבנתה גם האמונה בכוחו המוסדי של בית המשפט, ועימה הציפייה לפריעת השטר גם ברובד החוקתי. בית המשפט, שלאחר **בנק המזרחי** פועל בזירה החוקתית שבה פועלים בתי משפט בעלי סמכות חוקתית בכל דמוקרטיה חוקתית – הוא שחקן שבכוחו לבטל חקיקה ראשית, ולאחרונה אף קבע כי בכוחו לבטל חקיקה (לרבות, כך נראה, חקיקת יסוד) אשר אינה עולה בקנה אחד עם דרישות מטריאליות, ללא תשתית פוזיטיביסטית לכך בחוקי היסוד.²⁸⁷ אך בכל זאת קשה להתעלם מהתובנה שבית המשפט אינו פועל בסביבה חוקתית מוגנת (דוגמת הסביבה הגרמנית, הקנדית, האמריקנית, או ברמה העל-מדינתית – האיחוד האירופי), אלא עליו להתמודד עם טענות שצעד צעד אחד רחוק מדי. משכך, ניכר כי בית המשפט נדרש לכלכל צעדיו בזהירות יתר, מתוך מגננה.

במאמר מוסגר יצוין שפער ציפיות כאמור עלול להיווצר לא רק כאשר בית המשפט אינו פורע את שטר החוב ונכשל בקיום ההבטחה הגלומה בשיח הזכויות, אלא גם במצבים שבהם המגזרים השונים בחברה טרם הפנימו, בשל המעבר החד לעידן חוקתי שבו בית המשפט נתפס (בטעות) כבעל המילה האחרונה בשיח הזכויות, מהן המגבלות הפנימיות של השיח השיפוטי.²⁸⁸ מגבלות אלה עשויות לפגוע בכלל השיח הציבורי הדמוקרטי בשל הגבלתו לתחום המשפטי הצר ומניעת התחשבות מספקת בשיקולים מתחומים אחרים שהכרחיים לקבלת ההחלטות במדינה.²⁸⁹ ניתן למנות אכזבות לא מעטות של מגזרים מרכזיים בחברה הישראלית שנובעות, כך נראה, מתחושה של אותם מגזרים שזכויותיהם לא זכו להגנה מספקת.²⁹⁰ מכיוון שבית המשפט ושופטיו פיצו על היעדרם של "קולות וברקים" במסגרת הליך קבלת חוקי היסוד באמצעות הכתרת קבלתם של החוקים בתואר "מהפכה חוקתית", היו שהבינו לא נכון את היקפה האמיתי של המהפכה. אחרים הבינו לא נכון את הקצב הראוי לפיתוח ההלכה: מכיוון שבית המשפט פעל מהר עם קבלת חוקי היסוד בכל האמור לקביעה שאכן אירעה מהפכה חוקתית שתכליתה הגנה על זכויות אדם, היו שחשבו שהוא נכון לפעול

²⁸⁷ ראו פרשת **קוונטיסקי**, לעיל ה"ש 34; פרשת **חסון**, לעיל ה"ש 49.

²⁸⁸ כך עולה מהערכה ראשונית של המהפכה הראשונית, שלפיה טיעונים חוקתיים מושמעים לעיתים בלא רגישות לייחודיות השיח המשפטי ותוצריו. ראו סגל "בנק המזרחי – לאחר שלוש שנים", לעיל ה"ש 212, בעמ' 260–261.

²⁸⁹ גד ברזילי "המשפט כשדה במסגרת של כוח פוליטי: האם בתי משפט הם נשאי שינוי חברתי-פוליטי ואם כן- כיצד?" **האם המשפט חשוב?** 139 (דפנה הקר ונטע זיו עורכות 2010).

²⁹⁰ על פי טענה זו, פתיחת עידן הביקורת השיפוטית על חקיקה ראשית, אשר נסמכה על רטוריקת הזכויות, התיקה חלק לא מבוטל מהציפיות לסיוע אל כתפי בית המשפט, בלי שלבית המשפט – או לגורמים אחרים בשיח הציבורי – היה סיפק להנמיך את הציפיות. כידוע, לבית המשפט כוח מוגבל להניע שינויים חברתיים או אף שינויים עמוקים באופן שבו מערכות אחרות, לרבות הפוליטיקה, הביורוקרטיה, הדת או השוק, מתנהלות. כשבית המשפט מבטיח, באמצעות רטוריקה שיפוטית, שכאן בכוחה של הדוקטרינה המשפטית לחולל שינוי לטובה, צפויה למובטחים בשלב מסוים אכזבה, כשמערכות, מוסדות או תרבויות ארגוניות מאמצים אסטרטגיה לעומתית. לדיון בהרחבה, ראו גביוון "נבואה המגשימה את עצמה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 133–135. עמדה ביקורתית על התקה זו של המאבק הפוליטי לזירה המשפטית מביע גם מני מאוטנר, אולם עמדתו שלו מתמקדת בפגיעה הכרוכה בדילול של ערוצי ההשתתפות, ההנעה וההשפעה הפוליטיים, והעדפת הערוץ המשפטי הסטרילי אך המוגבל. ראו מנחם מאוטנר **הליברליזם בישראל: תולדותיו, בעיותיו ועתידותיו** 94 (2019) וההפניות המוזכרות שם בה"ש 1; מנחם מאוטנר "חשיבה מוסדית, דמוקרטיה וסוציולוגיה בהגותה של רות גביוון" **משפטים נב** (2021).

בקצב דומה גם באשר למתן סעדים אופרטיביים,²⁹¹ והתברר.²⁹² אומנם בית המשפט התקדם במישור העיוני בהכירו מהר יחסית, ובניגוד להכרעת הכנסת, בשוויון ובחופש הביטוי כחוסים ב"כבוד האדם", ובכך העמיד את הזכות לכבוד כזכות שמבחינה עיונית ניתן לגזור ממנה כמעט כל היבט של זכות אחרת. אולם בה בעת, בכל האמור בהגנה על זכויות בפועל – דהיינו בעיצוב משטר זכויות יחסית קשיח, הכולל סרטוט בהיר של תחומי התפרסותה של הזכות המוגנת, והגנה נגד פגיעה בזכות באמצעות הפעלה קשיחה של תנאי פסקת ההגבלה, וכמובן מתן סעדים בהתאם, דומה שבית המשפט בחר לאמץ את אותו היבט של פסק הדין **בבנק המזרחי** הקורא לזהירות (ואף לזהירות יתר).²⁹³ ניתן להבין את ההיגיון הטמון בגישה זו, אשר נועדה, כך ניתן לשער, לאפשר למערכת הפוליטית והבירוקרטית להפנים את השינוי המשטרי ולשמר את הונו המוסדי של בית המשפט המודע היטב לכך שכל פסילה על בסיס חוקתי נספרת לו (בשונה משיטות אחרות אשר בהן אין מתקיימת ספירת מלאי תכופה שכזו). עם זאת לגישתו של בית המשפט יש מחיר, אם יש ממש בעמדתו של השופט גולדברג, שלפיה תפקידו המרכזי של בית המשפט בהקשר החוקתי נשען על ההגנה על זכויות הפרט. כמו כן העובדה שהיו מגזרים שציפו מבית המשפט ציפיות שלא היו מעוגנות בתשתית משפטית מספקת אינה מקהה את עוקצם של המקרים שבהם התשתית המשפטית הייתה איתנה, אך בית המשפט נרתע מלממש את ההבטחה הגלומה בתשתית זו.²⁹⁴

דוגמה לכך שבית המשפט הפך בשני העשורים שלאחר מתן פסק הדין לבית משפט "מתגונן" ניתן לראות במקרים אשר לפי הדוקטרינה הנקוטה בידי בית המשפט היה עליו להגיע בהן למסקנה שהחוק הנתקף פסול, אך ידו של בית המשפט קצרה מלהושיע. כך היה בפרשת חוקתיותו של החוק האוסר על איחוד משפחות בישראל עם תושבי השטחים

²⁹¹ ראו למשל פרשת **עמותת "שוחרי גיל"ת**, לעיל ה"ש 183, אל מול בג"ץ 7426/08 **טבקה משפט וצדק לעולי אתיופיה נ' שרת החינוך**, פ"ד סד(1) 820 (2010) שבו סברו העותרים שתוכר הזכות לחינוך ויינתן סעד אופרטיבי. רק לאחר יותר מעשור היה בית המשפט נכון לפעול כך, וגם זאת בהקשר מעט שונה. בבג"ץ **טבקה** נשורה הזכות לחינוך בזכות לשוויון, כחלק מהזכות לכבוד האדם. אלא שגם בהקשר זה הסעד האופרטיבי לא פעם חמקמק. השוו בג"ץ 5373/08 **אבו לבדה נ' שרת החינוך** (נבו 6.2.2011). גישה אחרת להפעלת שיקול הדעת השיפוטי בהקשר של פיתוח זכויות שאינן מנויות באה לידי ביטוי בעמדתו של השופט זמיר, אשר הציע להשאיר שאלה זו לעת מצוא. ראו בג"ץ 453/94 **שדולת הנשים בישראל נ' ממשלת ישראל**, פ"ד מח(5) 501, 534–536 (1994) (השופט זמיר).

²⁹² כידוע, לזכות לחופש העיסוק היה אמור להיות מעמד בכורה, אלא שגם בהקשר זה ניכרת רתיעה ממתן סעד. ראו עתירה לביטול פקודת העיתונות בג"ץ 6652/96 **האגודה לזכויות האזרח נ' שר הפנים**, פ"ד נב(3) 117 (1998). כך גם במקרים שבהם נראה שהחוק אינו עומד בסטנדרט חוקתי. ראו בג"ץ 4406/16 **איגוד הבנקים בישראל נ' כנסת ישראל** (נבו 29.6.16); בג"ץ 7956/10 **גבאי נ' שר האוצר** (נבו 19.11.2012). ככלל, סעד הבטלות היחסית בהקשר החוקתי הוא דוגמה קלאסית לניסיון להפריד בין פיתוח הדוקטרינה המהותית למשמעות האופרטיבית שלה.

²⁹³ ראו בג"ץ 7111/95 **מרכז השלטון המקומי נ' כנסת ישראל**, פ"ד נד(3) 485 (1996), שם הודגש הכלל הבסיסי שלפיו פסילת חוק היא מוצא אחרון שמתאים למקרים חריפים בלבד. ראו גם סומר "הזכויות הבלתי מנויות", לעיל ה"ש 211, בעמ' 273; בג"ץ 5503/94 **סגל נ' יושב ראש הכנסת**, פ"ד נא(4) 529 (1997) (שדן באגרת הרדיו לרכב).

²⁹⁴ ראו למשל פרשת **המפקד הלאומי**, לעיל ה"ש 215; פרשת **ניר**, לעיל ה"ש 268; בג"ץ 7052/03 **עדאלה נ' שר הפנים**, פ"ד סא(2) 202 (2006). פרופ' גביון תומכת בעמדה כי קידום "המהפכה החוקתית" תופס את מקום ההגנה על הזכויות. ראו גביון "נבואה המגשימה את עצמה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 139.

(שמקרין ישירות על השסע היהודי-ערבי).²⁹⁵ מנגד, בפרשיות אחרות, שבהן בית המשפט מצא כי הסדר אינו חוקתי, הוא נתקל באי-אמון מצד הכנסת, בין השאר עקב בשל שבו גובשה המהפכה החוקתית. לדוגמה, בפרשות התיקון ל"חוק למניעת הסתננות"²⁹⁶ – אחד החוקים אשר פגיעתם הלא-מדתית בזכויות אדם מובהקת, ואחד המקרים הברורים שבו בית המשפט אכן נחלץ להגנה מפני פגיעת ההסדר (שאם לא כן, הייתה חלילה עולה במלוא עוזה התהייה באשר לתוחלת של המהפכה החוקתית). בפרשות אלו שב וקבע בית המשפט נחרצות שהמתווה החוקי פוגע פגיעה אנושה בחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו.²⁹⁷ הכנסת תיקנה את החוק, אולם התיקון הזה לא הותיר לבית המשפט ברירה אלא לשוב ולקבוע כי החקיקה בטלה,²⁹⁸ וכך אף בפעם השלישית,²⁹⁹ ובהמשך גם בנוגע לפעולת ממשלה שנועדה לגרש את המסתננים (אגב שימוש במאסר כדי להשיג הסכמתם).³⁰⁰ סיבוב נוסף של הסוגיה, הפעם בגזרת העובדים הזרים, הגיע כאשר הכנסת ניסתה אחר לחוץ את העובדים הזרים לצאת את הארץ עם פגיעת אשרת העבודה שבידם – שלילה של חלק משכרם עד אשר יעזבו. גם כאן פסל בג"ץ את החוק.³⁰¹ דפוס פעילות זה, המזכיר לולאה השבה ונשזרת אל תוך עצמה, אינו בהכרח דוגמה להרצה מוצלחת, הנשענת על דיאלוג פורה בין הרשויות, שבו כל רשות מפרשת את תרומתה של הרשות האחרת את הפירוש הנדיב ביותר האפשרי. קריאה אופטימית יותר של דרך התנהלות זו תמקם אותה בתהליך ההסתגלות של המערכות השונות למשמעות של המהפכה החוקתית. לפי קריאה אופטימית זו, כל עוד הריצה אינה מסתיימת ב"פציעה", דהיינו בפגיעה בעקרונות יסוד, כגון עצמאות הרשות השופטת או סמכותה לשפוט, מדובר בכאבי גדילה בלבד (אגב פגיעה בזכויות אשר בעתיד נשכיל להגן עליהן טוב יותר). ימים יגידו אם מדובר בהרצה כושלת או אך בלמידה על דרך ניסוי וטעייה. מלבד זאת יש אינדיקציות לכך שעצם קיומה של הסמכות לבצע ביקורת שיפוטית מוביל להיערכות שונה בכנסת ובמשרד המשפטים, כדי למזער סיכויי עתירה עתידית בבג"ץ. כך למשל הדיון סביב חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי כלל התייחסויות

פרשת **עדאלה**, לעיל ה"ש 294. לדיון נוסף, ראו מאוטר "מהומה על לא מאומה", לעיל ה"ש 284.

פרשת **אדם**, לעיל ה"ש 280.

פרשת **איתן מדיניות הגירה**, לעיל ה"ש 280, בעמ' 68–69, 137 (השופט פוגלמן).

שם.

פרשת **דסטה**, לעיל ה"ש 280.

ראו פרשת **צגטה**, לעיל ה"ש 280; פרשת **אביבי**, לעיל ה"ש 280. ביום 22.3.2018 הגישו כמה וכמה ארגוני זכויות אדם עתירה ובה ביקשו למנוע ממבקשי מקלט לעזוב לאוגנדה ולרואנדה, ולחלופין – למנוע את כליאתם. בהודעת ערכון לעתירה עדכנה המדינה שאין כל מתווה אופרטיבי לגירוש בכפייה, אלא אפיק ה"יציאה מרצון" יימשך. ראו בג"ץ 2445/18 **המוקד לפליטים ולמהגרים נ' ראש הממשלה** (24.4.2018). לפי ההתפתחויות, העתירה נמחקה ביום 30.4.2018, אולם בסופו של דבר התברר שהמדינה אינה יכולה לערוב לשלמותם של העוזבים, והמתווה בוטל.

בג"ץ קבע שההוראה בחוק המחייבת לנכות חמישית משכרם של המסתננים לטובת פיקדון שתיצור המדינה כדי לעודד את יציאתם מהארץ איננה חוקתית. לפי פסק הדין, מדובר בפגיעה קשה ולא מידתית בזכותם של המסתננים לקניין. לגישתו של השופט עמית בפסק הדין, החוק אינו עומד בתנאי פסקת ההגבלה מאחר שאינו הולם את ערכי המדינה כיהודית ודמוקרטית. זהו פסק הדין השני בישראל שפסל הסדר בחוק בגלל פגיעה בזכות שאינה עומד במבחן ההלימה. השופט לוי עשה כן לראשונה בבג"ץ 2293/17 **גרסהגר נ' כנסת** (נבו) (23.4.2020). יש לציין שפסק הדין פורסם ב"זמן פוליטי" ייחודי, כאשר המסגרת הפוליטית שבבסיס הממשלה הפריטטית כללה הגנה מפני קבלת פסקת התגברות.

ל"מבחן בג"ץ", אפילו שמדובר בחוק יסוד (ובכך אדון בתת-הפרק הבא). מתוך שלל הצעות החוק שהוגשו,³⁰² הצעת החוק שהתקבלה נוסחה כך שמותן במידת-מה (אם כי לא פג) המתח

302 במהלך השנים גובשו גרסאות שונות של חוק הלאום. לסקירת ההיסטוריה של המהלכים שהובילו לעיגון החוקתי של חזון המדינה, ראו דין וחשבון שכתבה פרופ' גביון לשרת המשפטים, [רות גביון, "עיגון חוקתי של חזון המדינה: המלצות לשרת המשפטים", נובמבר 2014]. להתייחסויות תקשורתיות, ראו יהונתן ליס "מה נותר מחוק הלאום, שבע שנים אחרי שהונח על שולחן הכנסת?" **הארץ** (6.8.2018) <https://tinyurl.com/49kymhix>. את ההצעה הראשונה לגיבוש החוק יזמו חברי הכנסת אבי דיכטר וזאב אלקין בכנסת ה-18 (ראו הצעת חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי, פ/3541/18) <https://tinyurl.com/ye2ayyvs>, והיא לא קודמה בעקבות לחץ שהופעל על חבר הכנסת דיכטר מצד יו"ר מפלגת "ראו יהונתן ליס" בלחץ לבני, דיכטר גזו את חוק הלאום "הארץ" (14.11.2011) <https://tinyurl.com/254a2ep8>. בהסכם קואליציוני שנחתם לאחר הבחירות לכנסת ה-19 בין סיעת הבית היהודי לסיעת הליכוד ביתנו נקבע שיקודם חוק יסוד אשר יגדיר את ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי (ראו ס' 50 להסכם קואליציוני לכינון הממשלה ה-30 למדינת ישראל, שנערך ונחתם ביום ד' בניסן תשע"ג, 15 במרס 2013, בין סיעת הליכוד – ישראל ביתנו ובין סיעת הבית היהודי מייסודם של האיחוד הלאומי והמפד"ל שהודשה <https://tinyurl.com/yckutzpe>). באותה שנה הגישה חברת הכנסת רות קלדרון, בליווי כמה חברי כנסת, את הצעת חוק-יסוד: מגילת העצמאות והמדינה היהודית והדמוקרטית, פ/1539/19 <https://bit.ly/3hHNMys>, אשר ביקשה לתת תוקף לעקרונות היסוד שנקבעו במגילת העצמאות. חברי הכנסת איילת שקד, יריב לוין ורוברט אילטוב יזמו את הצעת חוק ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי, פ/1550/19 <https://tinyurl.com/4kph7uv4>. בשנת 2014 חידש חבר הכנסת אלקין את ההצעה של דיכטר ושלו מהכנסת ה-18 (ראו הצעת חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי, פ/2502/19: <https://tinyurl.com/2utaysdk>). בנובמבר 2014 דנה הממשלה בשתי הצעות החוק, ובתמיכת ראש הממשלה אישרה המשך תהליך חקיקה (ראו חוקי עזרא "חוק הלאום אשר בממשלה" **ערוץ 7** (23.11.2014) <https://tinyurl.com/254a2ep8>). בעקבות התנגדויות ניסה ראש הממשלה לערוך הצעת חוק משלו (ראו יהונתן ליס "חוק הלאום של נתניהו: ישראל מדינת העם היהודי, השוויון לא יעוגן בחוק יסוד" **הארץ** (19.11.2014) <https://tinyurl.com/syawu5vw>). בעקבות הדיון בממשלה הוגשו כמה הצעות נוספות (ראו הצעת חוק-יסוד: מדינת ישראל, פ/2883/19 <https://tinyurl.com/289tjneb> (ביוזמת חברי כנסת מסייעת "התנועה"); הצעת חוק-יסוד: מדינת ישראל, פ/2907/19 <https://tinyurl.com/5d694kb3> (ביוזמת חברי הכנסת מסייעת חד"ש, שאינה מזכירה את היותה של מדינת ישראל מדינת הלאום של העם היהודי ומתמקדת במהותה כמדינה דמוקרטית ושוויונית)). אולם בטרם הובאו איוז מהצעות אלו לקריאה טרומית, התפזרה הכנסת ה-19 בתאריך 8.12.2014. בשנת 2017, בעת כהונתה של הכנסת ה-20, עסקה ועדת השרים לענייני חקיקה בגרסה מרוכבת של הצעת החוק של חבר הכנסת אבי דיכטר והחליטה לקדמה בהכנסת שינויים בסעיפים השניים במחלוקת (ראו יהונתן ליס "השרים אישרו את חוק הלאום, אך בתוך חודשיים יוצג נוסח חדש" **הארץ** (7.5.2017) <https://tinyurl.com/yc2s9mdm>). לאחר שעברה ההצעה בקריאה טרומית בכנסת, ביום 12.7.2017 החליטה ועדת הכנסת על הקמת ועדה מיוחדת שמטרתה להכין את הצעת החוק לקריאה ראשונה – "הוועדה המשותפת לוועדת הכנסת ולוועדת החוקה, חוק ומשפט לדין בהצעת חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי" (ראו פרוטוקול ישיבה 274 של ועדת הכנסת, הכנסת ה-20 (12.7.2017) <https://tinyurl.com/y3h3awy5>). לאחר אישורה של ההצעה בקריאה ראשונה ולקראת העלתה להצבעה בוועדה התגלעה מחלוקת סביב סעיף 7 שאפשר לקהילות תתיות להקים יישובים נפרדים. הסעיף עורר את התנגדותו של היועץ המשפטי לממשלה, ואף של נשיא המדינה, בטענה שהוא מעודד אפליה ומטרתו להתיר הקמת יישובים ליהודים בלבד (ראו יורי ילון "נשיא המדינה ריבלין על חוק הלאום: "נוסחו עלול לשמש כנשק בידי אויבנו" **ישראל היום** (10.7.2018) <https://tinyurl.com/7xbmk8h4>). בעקבות התנגדות זו רוכך הסעיף ונוסחו עורכן לנוסח המצוי בחוק כיום. בעקבות זאת הסיר היועץ המשפטי לממשלה את התנגדותו לחוק (ראו אבישי גרינצייג, יניר קוזין ואריק בנדר "היועמ"ש הסיר את התנגדותו: הושגה הסכמה על חוק הלאום" **מעריב** (15.7.2018)

בינה ובין נורמות חוקתיות אחרות, לרבות חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו. הפנמה מסוימת זו של פעילות בנוכחות זכויות אדם מוגנות אל תוך ההליכים תומכי החקיקה (למשל תהליכי הייעוץ במשרד המשפטים ובכנסת) היא חלק מרכזי במשטר חוקתי, ונראה כי זוהי השלכה מרכזית של אימוץ המודל שנבחר, לפיו כלל חוקי היסוד עליונים לא רק במובן זה שכל חוק הפוגע בזכות נדרש לעמוד בתנאי פסקת ההגבלה אלא גם במובן זה שאין לכנסת דרך לחסן חקיקה מפני ביקורת שיפוטית באמצעות פסקת התגברות. עם זאת לא ברור אם לא היה אפשר להשיג תוצאה זאת, ואף טובה ממנה, לו היה בית המשפט נמנע מעשיית הצעד הנוסף בפרשת **בנק המזרחי**.³⁰³ ניתן לשער שלו הייתה לכנסת אפשרות לחוקק חוק "על אף האמור" בחוק היסוד רק לאחר שקבע בית המשפט שחוק ללא סעיף שכוזה אינו עומד בתנאי פסקת ההגבלה,³⁰⁴ וללא אפשרות חידוש אוטומטי – תנאים שכאמור היה אפשר לגזור מהמבנה החוקתי שאותו ייסדו חוקי היסוד – לא הייתה הכנסת בהכרח ממהרת להשתמש בכוחה זה. גם במצב זה היו נתונים לייעוץ המשפטי לממשלה ולכנסת האמצעים לציין במפורש שלדעתם חקיקה מסוימת פוגעת בזכויות אדם בצורה לא מידתית. בכך היה כדי להעמיד את המחוקקים על השלכות חריגה מחוקי היסוד, ואפשר שאף לעודד שיח ציבורי ביקורתי (שבבסיסו תביעה להגינות מצד בעלי הכוח). אומנם גישה זו חשופה לטענה שקיומה של האפשרות לפעול "על אף האמור" יחליש את ההרתעה הטמונה בפסיקה ביקורתית, והכנסת, הפועלת בחברה משוסעת אידאולוגית, לא הייתה מהססת, או לא הייתה מהססת די הצורך, בטרם הייתה מגיבה לפסיקה שפסלה חוק באמצעות שימוש בכוחה לחוקק על אף האמור בחוקי היסוד. אלא שכידוע גם כיום לבית המחוקקים כוח לייצר לעצמו פסקת התגברות באמצעות שינוי חוקי היסוד (וימים יגידו אם ישתמש בכוח זה).³⁰⁵ זאת ועוד, במצב העניינים

<https://tinyurl.com/2p9vy4bm>. לבסוף התקבלה בקריאה שנייה ושלישית הצעתו של חבר הכנסת דיכטר (הצעת חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי, פ/1989/20). לדיון בקריאה השנייה והשלישית הוגשו כ-133 הסתייגויות של חברי הכנסת (ראו נספח כ-768/א' להצעת חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי, פ/1989/20). בתום דיון ממושך ולאחר דחיית כל ההסתייגויות אושר חוק היסוד סופית ביום 19.7.2018 (ראו "חדשות הכנסת: חוק הלאום אושר סופית" **הכנסת** (19.7.2018)). <https://tinyurl.com/7zfhurx3>.

³⁰³ לשיטתה של פרופ' גביון, היה אפשר להסתפק בפרשנות חוקי היסוד ללא מעבר ממודל הביניים. ראו גביון "נבואה המגשימה את עצמה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 140.

³⁰⁴ טיעון זה נשען על ההנחה שכדי שהכנסת תוכל לתת דעתה במפורש כי אכן ברצונה לפעול באופן הסוטה מהאמור בפסקת ההגבלה שבחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו, נדרש כי יהיה לפניו פסק דין של בית המשפט אשר קובע, בצורה מנומקת, מדוע נדרשת פעולה מפורשת כאמור. ניתוח זה אפוא אינו מאפשר לכנסת לשחרר עצמה מראש מעולה של הביקורת השיפוטית כל עוד פסקת ההגבלה בחוקי היסוד על מכוונה עומדת. משמעות הכבילה העצמית, לפי גישה זו, מאפשרת לכנסת לפעול על אף האמור בחוקי היסוד שהיא עצמה קבעה רק לאחר שעמדה על המשמעות, ובכלל זה נחשפה להנמקה השיפוטית. השוו לגישתו של המשנה לנשיא ברק (כתוארו אז) בהקשר משיק בבג"ץ 5364/94 **ולגר נ' יושב ראש מפלגת העבודה**, פ"ד מט(1) 758, 798–800 (1995).

³⁰⁵ ראו כתיבתו של משה גולן "ישראל זקוקה למועצה חוקתית" **השילוח** 18, 57, 69 (2019): "המצדדים בפסקת ההתגברות מדגישים שהיא תאפשר ליצור דיאלוג בין הרשות המחוקקת לרשות השופטת בשאלות חוקתיות תוך מתן זכות המילה האחרונה לרשות המחוקקת כנציגת הציבור, לצד הבטחת דיון רציני ומורכב בסוגיות אלו. השוללים אותה מדגישים שהשימוש העיקרי בפסקת התגברות הוא לחקיקת חוקים שלגביהם פסק בית המשפט שהם פוגעים בזכויות אדם באופן בלתי מידתי, ובכך עלולה פסקת התגברות לגרום לפגיעה חמורה בזכויות

ההיפותטי המתואר כאן, מעמדו של בית המשפט היה ונותר איתן, בין השאר משום שלא היה נתפס כנוטל לעצמו סמכות נוספת על זו שהוענקה לו. במצב דברים זה אפשר שהלחץ "לאזן" את בית המשפט באמצעים שונים ולא ראויים – שלא לומר, לא חוקתיים – היה קטן יותר. על כל פנים, ייתכן שהמכשלה הפוליטית הניצבת בפני הכנסת בבואה לחוקק חקיקה שבית המשפט קבע כי היא פוגעת בזכות באופן שאינו מידתי, או בבואה לחוקק פסקת התגברות, הייתה מהווה רף גבוה מזה הניצב כיום. מטבע הדברים, אין דרך לאשש השערה זו או להפריכה.

2. "חוקה בהרצה" – השלכות לא מתוכננות על המשפט ה"מנהלי"

הרצת הנורמות החוקתיות בישראל במתווה הררי אינה תחומה אך לביקורת שיפוטית על חקיקה ראשית. האופן שבו תהליך הבנייה ההדרגתי של הנורמות הפרוטו-חוקתיות בישראל השליך על הרובד התת-סטטוטורי – חקיקת משנה, צווים כלליים וצווים אישיים – הוא נושא למאמר בפני עצמו. לכאורה הכרעתו של בית המשפט בפרשת **בנק המזרחי** לא הייתה אמורה לשנות מבנה זה של הגנה על זכויות. זאת ועוד, הנשיא שמגר, אשר חשש מהשלכות אפשריות של הכרעתו ב**בנק המזרחי**, ציין כי אין לפנות לחוק היסוד טרם שכללי המשפט המנהלי מוצו. לשיטתו, בית המשפט יפנה ל"חוקה" רק אם לא נמצא מענה בדוקטרינות שפיתח סביב מגילת הזכויות השיפוטית.³⁰⁶ אלא שבניגוד לגישה זו, החליטה השופטת דורנר בפרשת **אליס מילר** שלא להסתפק בהסכמה לדבריו הממציים של השופט מצא, אשר הפעיל, במדויק, את כללי המשפט הציבורי בלי שנדרש להפעלה ישירה של חוק היסוד.³⁰⁷ השופטת דורנר פנתה לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו נגד ההחלטה (או ליתר דיוק, סוג של צו כללי), אף שכללי המשפט הציבורי התמודדו עם אי-השוויון שם באופן הולם ומספק.³⁰⁸ משנפרץ סכר זה, החל בית

אדם ובפרט בזכויות המיעוט, תוך שלילת זכותם של הנפגעים מחוקים אלה לעתור נגד החוקים". בשנת 2018 פרסם ד"ר הלל סומר מאמר המבקש להפנות את תשומת ליבם של התומכים ושל המתנגדים לפסקת ההתגברות לדרכי עיצוב המנגנון, באמצעות הגבלת מספר הפעמים והגדרת התחומים שבהם יופעל. ראו הלל סומר "תרופת פלא או גלולת רעל? עיון חוזר במנגנון ההתגברות" **חוקים** יב 55 (2018) (להלן: סומר: "תרופת פלא או גלולת רעל?"). כן ראו ירון כרמלי "חוק יסוד הלאום כמעין המתגבר" **ICON-S-IL Blog** (30.12.2020) <https://tinyurl.com/2em7z5mv>, הכותבת על חוק הלאום כי "עצם ניסיונו של המחוקק לשנות את המציאות החוקתית כפי שכבר התבססה בפסיקה, מלמד על חוסר השלמה עם חוקי היסוד הקיימים ועשוי לרמוז על השימוש הצפוי במנגנון ההתגברות".

³⁰⁶ פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 350. הנשיא שמגר מפנה בהסכמה לפסיקה אמריקנית, ובראשה פסק הדין בעניין *Ashwander v. TVA*, 297 U.S. 288 (1936), בציינו כי הכללים האמריקניים שפותחו שם "ראויים לשמש גם אותנו כחומר למחשבה, תוך סינון והתאמה עצמאיים" (שם, בעמ' 349).

³⁰⁷ השופט מצא כמובן לא התעלם מחוקי היסוד. ראו בג"ץ 4541/94 **מילר נ' שר הביטחון**, פ"ד מט(4) 94 (1995). בפס' 14 לפסק דינו הוא כותב: "אף ביתר שאת מתחייבת גישה זו מן ההכרה, שעם חקיקת חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו התעלה מעמדו הנורמטיבי של עקרון השוויון – שזה כבר נאמר עליו כי הוא מנשמת אפו של המשטר החוקתי שלנו... (השופט לנדוי בבג"צ 98/69 **ברגמן נ' שר האוצר ואח'**, בעמ' 698) – והוא הפך לעיקרון בעל מעמד חוקתי על-חוקי" (כביטוי של השופט אור בבג"צ 5394/92 **הופרט נ' ייד ושם**, **רשות הזיכרון לשואה ולגבורה**, בעמ' 363) " (ההדגשות הוספו), אך העלאה זו של עקרון השוויון אינה מצריכה הפעלתו של חוק-היסוד עצמו אלא הקפדה שהמבנה המשפטי המעוגן במשפט הציבורי החל על הרובד התת-סטטוטורי יופעל באופן קפדני ומכיל.

³⁰⁸ שם, בעמ' 131–144 (השופטת דורנר).

המשפט לפנות לחוקי היסוד גם נגד פעולות הרשות במקום שהיה אפשר להסתפק בו במבחני הסמכות ההליך ושיקול הדעת החלים על הרובד התת-סטטוטורי,³⁰⁹ ולמרות ההיגיון הפנימי המעדיף ביקורת שיפוטית נגד מחוקק המשנה באופן שמאפשר למחוקק הראשי להגיב לפסיקת בית המשפט באמצעות תיקון החוק, טרם שחוקי היסוד נכנסים לפעולה. פנייה ישירה לחוקי היסוד (בשונה מעדכון הדוקטרינה התת-סטטוטורית) משמעה שאם המחוקק מעוניין להגיב לפסיקתו של בית המשפט, עליו לשנות את חוק היסוד עצמו (או להפעיל את פסקת ההתגברות אם מדובר בחוק-יסוד: חופש העיסוק).³¹⁰ כך, הנשיא ברק הקפיד על הישענות על כללי המשפט הציבורי ה"ישנים" בפרשת הוועד הארצי נגד עינויים,³¹¹ והנשיאה ביניש הייתה ערה לחשיבות השיח כאשר קבעה כלל פסילה ראייתי לראיות שהושגו אגב פגיעה בזכות מוגנת שאינו נגזר ישירות מחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו (אף שבפסק דינה היא בכל זאת נשענת על זכויות המוגנות בחוקי היסוד).³¹² אך במקרים אחרים פונים השופטים לחוקי היסוד, ובכלל זה לפסקת ההגבלה שבו.³¹³ לדוגמה, עם פרישתה, אף הנשיאה ביניש הצטרפה למחנה בפנותה לפסקת ההגבלה, כשהיא נוטשת את מבחני האיזון הישנים אף שלא היה במהלך זה צורך של ממש במקרה שנדון לפניה.³¹⁴

בכך כאמור מאבד השיח בין מערכת המשפט למערכת הפוליטית רובד חשוב. נוסף על זה, הרצתן של נורמות חוקתיות אינה אופטימלית, שכן לא ברור באילו תנאים פונה בית המשפט להפעלת תנאי פסקת ההגבלה, ובאילו תנאים מיישם בית המשפט את מבחני האיזון

³⁰⁹ אין כוונתי כאן לסוגיית עדכון ההלכה, או פרשנות מחודשת של חקיקה ישנה, ברוח חוקי היסוד, כפי שנקבע בפרשת גנימאת (לעיל ה"ש 270), אלא לפנייה ישירה לחוקי היסוד גם כאשר ניתן להתמודד עם סוגיה מסוימת באמצעות כללי המשפט המנהלי. ההבדל ברור: תקיפה ישירה על בסיס חוקי היסוד מובילה להפעלת פסקת ההגבלה. תקיפה על פי כללי המשפט הציבורי החלים ברובד התת-סטטוטורי, אף אם עורכנו בשל חוקי היסוד, נשענת על ערכת הסמכות, ההליך ושיקול הדעת, ובכלל זה מבחני האיזון, כל עוד הנורמה הנתקפת אינה חקיקה ראשית. ראו למשל, בג"ץ 951/06 שטיין נ' קראדי (נבו 30.4.2006), שם פונה הנשיא ברק לפסקת ההגבלה אף שהיה ניתן להפעיל את מבחן האיזון האנכי. הנשיא ברק מודע לקושי ומנסה לשלב רכיבים של מבחן האיזון האנכי בתנאי פסקת ההגבלה.

³¹⁰ כפי שאכן נעשה בעקבות פרשת מיטראל, לעיל ה"ש 226. עד כה זהו השימוש היחיד בישראל בפסקת ההתגברות.

³¹¹ פרשת הוועד הציבורי נגד עינויים, לעיל ה"ש 179, בעמ' 834–840 (הנשיא ברק).

³¹² בג"ץ 5121/98 יששכרוב נ' התובע הצבאי, פ"ד סא(1) 461–50 (2006) (הנשיאה ביניש). פנייה למשפט ציבורי שהוא חיצוני לחוקי היסוד בהחלטות בעתירות בנושא זכויות ניתן לראות גם בבג"ץ 5636/01 בקמן נ' שר העבודה והרווחה, פ"ד נח(5) 890 (2004), לפי תיאורה של מיכל טמיר "על חוקתיות ועל סבירות: בעקבות בג"ץ 5636/01 בקמן נ' שר העבודה והרווחה" הפרקליט נ 185 (2008).

³¹³ ראו פרשת מילר, לעיל ה"ש 307; פרשת המפקד הלאומי, לעיל ה"ש 215.

³¹⁴ בג"ץ 10662/04 חסן נ' המוסד לביטוח לאומי, פ"ד סה(1) 782 (2012). בבואה לדון בשאלה אם חזקה המצויה בחוק הביטוח הלאומי, הקובעת כי "יראו" בבעל רכב מי שהכנסתו גבוהה מהכנסה המזכה בהטחת הכנסה היא חוקתית, פנתה הנשיאה לזכות לכבוד המוגנת בחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו. במסגרת הניתוח מצאה הנשיאה כי ההסדר החוקי פגע בזכות באופן שאינו מידתי, ולכן בטל. אלא שמהלך זה מדלג על השלב הפרשני, אשר במסגרתו היה על בית המשפט לקבוע אם החזקה הנ"ל חלוטה אם לאו. על פני הדברים נראה כי תכליתו של ההסדר תתממש בצורה המיטבית אם תפורש חזקה זו כחזקה הניתנת לסתירה במקרים המתאימים, ולפי הליך הוגן. לפיכך לא היה צורך להעלות את הדיון לבחינת חוקתיות הסעיף, ומכאן שלא נדרש לדון בביטולו.

האנכי והאופקי.³¹⁵ אי-ודאות זו, כשלעצמה, מקשה את הטמעתה של פסקת ההגבלה כחלק מההרצה של חוקי היסוד, ואף מקשה על בעלי התפקידים במערכות השונות להעריך את המשמעות של תחולת חוקי היסוד כלפי מערכות אלו.

אך מלבד זאת, מסתבר שגם רמת ההגנה על זכויות הפרט נפגעת, משום שלמרות קביעותיו הנחרצות בראשית הדרך בדבר חשיבות ההקפדה על הסמכה מפורשת בחוק ועל בחירת האמצעי שפגיעתו בזכות המוגנת היא הפחותה ביותר, נוכח בית המשפט שיתקשה להתמיד בסטנדרט זה. הנשיא ברק סלל את הדרך כאשר הגמיש את מבחן הפגיעה המינימלית³¹⁶ והחדיר לתוכו סממני סבירות: כל עוד המחוקק בוחר מתווה אשר היחס בין הפגיעה בזכות המוגנת הטמונה בו לפגיעה הטמונה במתווה שפגיעתו פחותה מהמתווה שנבחר הוא יחס סביר, בית המשפט לא יתערב. רק אם המחוקק יבחר אמצעי אשר פוגע בזכות מוגנת במידה העולה משמעותית על זו הגלומה בחלופות העומדות לרשותו, רק אז יתערב בית המשפט.³¹⁷ גישה זו, אשר החליפה את הגישה שנקט הנשיא ברק בפרשת **מנהלי ההשקעות**,³¹⁸ הלכה וקנתה לה שביטה בבית המשפט. אלא שאת הגיונה של בחירה זו בכל האמור בביקורת שיפוטית נגד חקיקה ראשית, שנועדה לאפשר למחוקק מרחב תמרון חקיקתי ניתן להבין, אולם כאשר מדובר בביקורת שיפוטית נגד חקיקת משנה, צווים כלליים או צווים אישיים משמעותה הגמשה ניכרת של סטנדרט הביקורת השיפוטית: לא עוד הסתברות קרובה לוודאי לפגיעה קשה וממשית, אלא רק בחינה אם האמצעי שבו בחרה הרשות פגיעתו סבירה ביחס לפגיעה הצפויה מאמצעים אחרים.³¹⁹ לא זו אף זו, בית המשפט כאמור הקפיד על דרישת ההסמכה המפורשת כאשר היה מדובר בפגיעה מובהקת בזכות יסוד טרם עידן חוקי היסוד, אולם יש אינדיקציה שגם דרישה זו התרופפה.³²⁰ כך, בפרשת הפרסומות הפוליטיות הסתפקו שופטי בית המשפט בהסמכה הכללית שמצויה בחוק הרשות השנייה ובחוק רשות

³¹⁵ ראו בהקשר זה גרעון ספיר "ישן מול חדש – על איוון אנכי ומידתיות" **מחקרי משפט** כב 471, 484–486 (2006). לטענתו, במצב דברים זה מעצים בית המשפט את שיקול דעתו אגב שימוש סימולטני בפסקת ההגבלה כאיוון אופקי ובאיוון אנכי. בכך, לטענתו, מאפשרים השופטים לעצמם להגיע לתוצאה המועדפת עליהם.

³¹⁶ פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 444 (הנשיא ברק).

³¹⁷ ע"פ 4424/98 **סילגורו נ' מדינת ישראל**, פ"ד נו(5) 529, 544–545 (2002) (הנשיא ברק). על בסיס מהלך זה, פותח הכלל כי כעוצמת הפגיעה בזכות, וכחשיבותה, כך תופעל פסקת ההגבלה באדיקות.

³¹⁸ פרשת **לשכת מנהלי השקעות**, לעיל ה"ש 244.

³¹⁹ ראו למשל את גישתו של השופט דנציגר בבג"ץ 3989/11 **תנועת נאמני הר הבית נ' ועדת הכנסת לביקורת המדינה** (נבו) (27.12.2012). בפרשה זו נדרש בית המשפט לשאלה האם פרסום דו"ח מבקר המדינה על הנעשה בהר הבית יוביל לפגיעה ביחסי החוץ של המדינה ובביטחונה בהסתברות הקרובה לוודאי. אלא שבמקרה זה עמדת השב"כ, הגורם המקצועי לפחות לעניין ביטחון המדינה, הייתה כי אין כזו הסתברות. אף על פי כן צידד בית המשפט בהחלטת ועדת הכנסת, בקובעו כי החלטת הוועדה לעניין ההסתברות סבירה (וכי הוועדה נהנית לעניין זה ממתחם סבירות רחב). אלא שמעבר זה למתחם סבירות אינו עולה בקנה אחד עם הגיונו הפנימי של האיוון האנכי. בפרשת **קול העם**, לעיל ה"ש 182, לא נדונה סבירות הערכתו של שר הפנים אלא נקבע כי בהיעדר הוכחה שקיימת כזו סבירות, ידו של חופש הביטוי על העליונה.

³²⁰ ניתן לראות זאת בהשוואה שעורך דוד קרצמר בין פרשת **ברגמן** (לעיל ה"ש 38) לפרשת **בנק המזרחי** (לעיל ה"ש 2), ראו קרצמר, לעיל ה"ש 86, בעמ' 372. גבולותיה של דרישת ההסמכה המפורשת נפרמו במידה ניכרת בדנג"ץ 9411/00 **ארקו תעשיות חשמל בע"מ נ' ראש עיריית ראשון לציון**, פ"ד נו(5) 673 (2003).

השידור, ולא החזירו את הסוגיה להכרעה ספציפית של המחוקק.³²¹ ניתן להניח שלו אותה פרשה הייתה נדונה טרם עידן חוקי היסוד, היו שופטי הרוב מצטרפים לעמדתן של הנשיאה ביניש והשופטת חיות לעניין זה, ודורשים הסמכה שכזו³²² (או לכל הפחות היו דורשים תשתית ראייתית מוצקה לקיומה של הסתברות קרובה לוודאי לפגיעה קשה וממשית בשיח הציבורי או בטוהר הליך הבחירות) טרם שהיו מאפשרים לרשות השידור לאסור לחלוטין כל פרסומת פוליטית.

בהקשר זה ראוי לציין תוצאה לא צפויה אחרת והיא שטטוש ההבדל בין זכות מוגנת לבין אינטרס ציבורי.³²³ אין מוכרים מקרים רבים בעבר שבהם אינטרס ציבורי אובחן על ידי בית המשפט כזכות, ואילו לאחרונה ניכרת מגמה להגדיר אינטרס ציבורי כזכות. מהלך זה מוביל להפעלת סטנדרט נרפה יותר של ביקורת שיפוטית – אשר בעבר היה קרוי איזון אופקי. אין להבין מכך שבית משפט השוגה באבחון כאמור מתערב פחות בהחלטת הרשות: לעיתים אפיון האינטרס הציבורי כזכות דווקא יוביל לביטול החלטת הרשות. למשל, אפיון חופש המידע (בטעות) כזכות חוקתית עלול להוביל לפגיעה בזכות לפרטיות (של נישומי מס שעזימם נסגרה עסקת כופר אשר שמם מפורסם או של מועמדים לדיקטטוריון שלא זכו להיבחר אשר גם שמם מפורסם).³²⁴ אך הגנת היתר על האינטרס הציבורי פוגעת בזכויות – פגיעה שקרתה פחות במשטר הישן. היא גם שולחת מסר מבלבל לרשות, אשר זה מכבר הפנימה את הצורך להימנע מפגיעה בזכויות מוגנות אף אם בדרך פעולה זו קיים סיכון לפגיעה כלשהי באינטרס ציבורי.³²⁵

מכאן רואים אנו שיש חשש שמא ההגנה שזכויות היסוד זוכות לה אל מול הרשות המנהלית – מחוקק המשנה, מוציא הצווים הכלליים או מוציא הצווים האישיים – אינה טובה יותר בעידן חוקי היסוד, ואפשר שאף טובה פחות,³²⁶ משום שלפחות בתקופת ההרצה נדרשות גמישות וזהירות בביקורת שיפוטית על חקיקה ראשית, ואלו מקרינות על כורחן על הביקורת השיפוטית המנהלית. בכך הביקורת השיפוטית המנהלית הופכת הדוקה פחות. בשל הגיונה זה של פסקת ההגבלה, מתקשה בית המשפט להקפיד הקפדה נוקשה על דרישת ההסמכה המפורשת, על דרישת ההסתברות הקרובה לוודאי לפגיעה קשה וממשית במקרי איזון אנכי ועל אפיון מדויק של היקף הזכות המוגנת ושל קו הגבול שבין זכות לאינטרס ציבורי. אדגיש כי סוגיה זו אינה קשורה לטענה המרכזית שברשימה זו, שלפיה לא היה הכרח

³²¹ פרשת **המפקד הלאומי**, לעיל ה"ש 215, בפס' 30–36 לפסק דינה של השופטת נאור, בפס' 1 לפסק דינו של השופט לוי, בפס' 37–38 לפסק דינה של השופטת פרוקצ'יה, וכן בפס' 3 לפסק דינו של השופט ג'ובראן.

³²² שם, בפס' 8–13 לפסק דינה של הנשיאה ביניש, וכן בפס' 2–4 לפסק דינה של השופטת חיות.

³²³ על חשיבות ההבחנה ראו גזל-אייל ורייכמן, לעיל ה"ש 118.

³²⁴ פרשת **עדאלה**, לעיל ה"ש 294, בפס' 15–16 לפסק דינו של השופט ריבלין. ראו לאחרונה גם את פסקתו של השופט שטיין בבג"ץ 144/22 **אבו שחידם נ' מפקד פיקוד העורף** (נבו 19.1.2022), שם הוא ממשיג את אינטרס הציבור בשמירה על ביטחון המדינה ועל חיי התושבים כזכות של ילד ישראלי לחיים, שאותה יש לאזן עם זכות הילד הפלסטיני שביתו לא ייהרס.

³²⁵ לפי זמיר וסובל, אכן יש צורך לקיים פשרה בכל זמן שאפשר, אף כשמדובר באינטרס ציבורי מול זכות. המטרה היא לקיים איזון אופקי, ורק בלית ברירה לקיים איזון אנכי המחייב הכרעה. ראו יצחק זמיר ומשה סובל "השוויון בפני החוק" **משפט וממשל** ה' 165, 215 (1999).

³²⁶ ראו רייכמן "חידושים והתפתחויות במשפט הציבורי", לעיל ה"ש 269; מיטל פינטו ויובל יקותיאל "יתרונותיו של מבחן האיזון האנכי על פני מבחני המידתיות בהגנה על זכויות האדם" **פורום עיוני משפט** מב 67 (2019).

להעלות את חוקי היסוד כולם למדרגה על-חוקית. עם זאת סוגיה זו מדגימה את חשיבות ההכרה במודל ה"חוקה בהרצה" בהקשר רחב יותר, שכן השלכה לא צפויה זו עלתה כחלק מהרצתה של פסקת ההגבלה ביחס למשפט התת-סטטוטורי.

3. "קפיצת המדרגה" בבנק המזרחי – ביקורת שיפוטית על חוקי יסוד (תיקון חוקתי לא-חוקתי)

משהעלה בית המשפט את חוקי היסוד כולם למדרגה על-חוקית, ומשבכך אפשר ביקורת שיפוטית על חקיקה ראשית אף שלא אל מול דרישת שריון פורמלית או מהותית, כל זאת בהיעדרו של חוק-יסוד: החקיקה, נדרש בית המשפט להתמודד עם נגזרותיה של הכרעה זו. בתת-פרק זה, אתייחס לשאלה הזאת: האם עליונותו של חוק יסוד – כל חוק יסוד – משמעה שהוא אינו כפוף לביקורת שיפוטית?

פשיטא, שחוק יסוד כפוף לביקורת שיפוטית אל מול חוק יסוד אחר אם חוק היסוד משנה, בין במפורש ובין במשתמע, חוק יסוד אשר דורש רוב מיוחד כדי לשנותו. כך נובע ישירות מהלכת ברגמן ומלשון סעיפי השריון העוסקים בשינוי הוראות הסעיף המשורייני.³²⁷ שאלת היחס בין חוק יסוד משורייני מהותית לחוק יסוד שפוגע בזכות מוגנת זכתה להתייחסות בפסיקה (אף אם ניתן לשער שטרם נאמרה המילה האחרונה בעניין זה).³²⁸ אך מה באשר לחוק יסוד שסותר עקרון יסוד או נתון יסוד? האם עקרונות אלו עליונים על חקיקה באשר היא, לרבות חוקי יסוד? האם מכאן נגזרת הרצתו של מתקל זה בשדה השיפוטית? סוגיית התיקון החוקתי שאינו חוקתי, דהיינו תיקון חוק על-חוקי באופן שסותר את עיקרי היסוד של השיטה, ובכלל זה אלו שבאו לידי ביטוי במגילת העצמאות, הפכה אפוא לרלוונטית. רבות

³²⁷ ס' 44 לחוק-יסוד: הכנסת. לפיכך לא מפתיע שבית המשפט יפתח דוקטרינות פרשניות נלוות שלפיהן עדיפה פרשנות שמיישבת בין חוק יסוד הכולל סעיף משורייני לחוק יסוד הסותר אותו (ולא התקבל ברוב הדרוש). הצעד הבא – אימוץ פרשנות מקיימת בין חוק יסוד משורייני מהותית לחוק יסוד שהתקבל אחרי ומצוי במתח עם האמור בחוק היסוד מהותית, אינו טריוויאלי, אך אינו בהכרח מהפכני. לעמדה אחרת, ראו Rivka Weill, *A Covert Constitutional Revolution? Is Basic Law: Israel – The Nation State of the Jewish People Democratic?*, BALKANIZATION (Dec. 19, 2021) <https://tinyurl.com/2y7je9bv>.

³²⁸ לעמדתו של השופט ברק על תחולת פסקת ההגבלה כלפי חוק יסוד, ראו פרשת פורת, לעיל ה"ש 84. עמדה זו זכתה לאזכור בפסקי דין שונים (בג"ץ 5744/16 בן מאיר נ' הכנסת, פס' 20 לפסק דינה של הנשיאה חיות (נבו 27.5.2018); פרשת חסון, לעיל ה"ש 287, בפס' 32 לפסק דינה של הנשיאה חיות; בג"ץ ממשלת החילופים, לעיל ה"ש 162, בפס' 88 לפסק דינו של המשנה לנשיאה מלצר). עם זאת עמדה זו אינה הכרחית, לפחות בכל האמור לפגיעה משתמעת (דהיינו לפגיעה שאינה כוללת התייחסות מפורשת לזכות הנפגעת, על דרך "על אף האמור"). כך עולה, למשל, מהגיונו של העיסוק בשימוש לרעה בסמכות מכוונת, אשר נדון בפרק ג.4 לעיל. כן ראו אמנון רייכמן "הפירמידה הנורמטיבית בישראל – קווים לדמותה" (טרם פורסם, עותק אצל הכותב), וכן יניב רוזנאי "תיקונים חוקתיים שאינם חוקתיים? כמה לקחים השוואתיים" *חוקתיות, כינון חוקה וריבונות: מבט תיאורטי והשוואתי* 104, 105–106 (אמל ג'מאל, נאוה זונשטיין ואמיר פאחז'רי עורכים 2020). היבט זה חורג מגדרי מאמר זה. כמו כן לא אדון בשאלת קריאתו של שריון מהותי – פסקת הגבלה שיפוטית – אל תוך חוקי יסוד שאינם משוריינים כלל. ראו פרשת הופנונג, לעיל ה"ש 69.

נכתב על שאלה זו,³²⁹ אולם הזווית שממנה תביט רשימה זו על הסוגיה היא זווית ה"חוקה בהרצה", קרי הלוגיקה המארגנת את הפיתוח החוקתי בישראל, פרק אחד בכל פעם. ואכן, במסגרת תגובתה של הכנסת להעלאת חוקי היסוד למדרגה על-חוקית, וחלף השלמת מגילת הזכויות, נפתחה "זירת הרצה" חדשה: תיקון חוקי יסוד באופן שמאתגר חוקי יסוד אחרים או עקרונות יסוד. כך, למשל, הגיבה הכנסת לפירושן וליישומן של הנורמות החוקתיות בישראל סביב השסע היהודי-הערבי. בתיקון חוק-יסוד: הכנסת, לצד תיקון חוק הכנסת, הידועים יחדיו בכינוי "חוק ההדחה", התייחסה הכנסת למצב שבו חבר כנסת, לאחר שנבחר, מסית לגזענות או תומך במאבק מזוין של ארגון טרור או מדינת אויב.³³⁰ ניתן לראות בכך גם תגובה עקיפה לדרך יישומו של סעיף 7 לחוק-יסוד: הכנסת על ידי בית המשפט, אשר על פי הדוקטרינה הנהוגה, דורש מסה של ראיות ברורות וחד-משמעיות טרם פסילת מועמד בטענה כאמור.³³¹ תיקון חוק היסוד אינו משנה את כללי פסילת המועמדים אלא מאפשר לתשעים חברי כנסת להדיח חבר כנסת מכהן בעילות האמורות, לאחר ששלושה רבעים מחברי ועדת הכנסת, על בסיס בקשה של שבעים חברי כנסת (מתוכם לפחות עשרה חברי כנסת מהאופוזיציה), ביקשו את הדחתו של חבר הכנסת.³³² בבואו להתמודד עם הטענה כי תיקון זה סותר עקרונות יסוד דמוקרטיים, הגיע בית המשפט למסקנה כי הפגיעה, שאכן קיימת, אינה עולה כדי שלילת עקרונות דמוקרטיים, בשל קיומם של מנגנונים מרכזיים ומאוזנים, ובהתחשב בכך שיהיה אפשר לבקר את מימוש הסמכות במקרה קונקרטי.³³³ לשאלת קליטתה של דוקטרינת התיקון החוקתי שאינו חוקתי בשל פגיעה במבנה הבסיסי של החוקה או בעקרונות על-חוקתיים, מצאה הנשיאה כי "לעת הזו, ובהנתן השלב שבו מצוי המפעל החוקה הישראלי כמשימה שטרם הושלמה, ובפרט משלא נקבעו עד כה ההליכים לכינון

³²⁹ פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 524–525 ו-543–545 לפסק דינו של השופט חשין. ראו גם כתיבתו העניפה של Roznai, לעיל ה"ש 34.

³³⁰ בג"ץ 4169/10 **כהן נ' שר הביטחון** (נבו 2.6.2010) (להלן: פרשת **המרמרה**).
³³¹ ראו פרשת **ניימן**, לעיל ה"ש 192, בעמ' 248–251; פרשת **ניימן 2**, לעיל ה"ש 192, בעמ' 188; פרשת **טיבי**, לעיל ה"ש 192, בעמ' 42–43. ראו גם א"ב 1806/19 **ועדת הבחירות המרכזית לכנסת העשרים ואחת נ' כסיף** (נבו 18.7.2019).

³³² פרשת **בן מאיר**, לעיל ה"ש 328, אשר עסק בתיקון 44 לחוק-יסוד: הכנסת ותיקון 43 לחוק הכנסת.
³³³ שם, בפס' 26 לפסק דינה של הנשיאה חיות. בית המשפט קבע שלתיקון, שכונה "חוק ההדחה", נלווית אינהרנטית פגיעה בזכות לבחור, להיבחר ובחופש הפוליטי של נבחרי הציבור, אולם משום שמעמדו הנורמטיבי של התיקון לחוק היסוד הוא על-חוקי, עניין לנו בשינוי חוקתי. על כן חוק ההדחה אינו כפוף למסלול ה"רגיל" של הביקורת החוקתית (קרי אינו כפוף לפסקת ההגבלה). הפגיעה הגלומה בו בזכות לבחור ולהיבחר היא פגיעה של ממש, אך אינה מצדיקה הפעלת הדוקטרינה בדבר "תיקון חוקתי שאינו חוקתי", אשר טרם אומצה בפסיקתנו. בכך פתח בית המשפט את האפשרות לביקורת שיפוטית על חקיקת יסוד, אך השאירה בצריך עיון. החלטתו של בית המשפט שלא להתערב בתיקון גורה ביקורת על אדישות בית המשפט מחד ועל שקיבל עליו כוח לא לו כאשר פתח אותו פתח מאידך. לעיסוק תקשורת, ראו רועי פלד "חוק ההדחה" **המכון הישראלי לדמוקרטיה** (25.6.2018) <https://tinyurl.com/3w2j22ye>; רועי פלד "ביהמ"ש שם לב שזה חוק נגד ערבים בלבד?" **הארץ** (25.5.2018) <https://tinyurl.com/5bcmhxyc>; מערכת ישראל היום "בג"ץ אישר את החוק להדתת ח"כים" **ישראל היום** (27.5.2018) <https://tinyurl.com/bddh8dup>; רויטל חובל "שופטי בג"ץ הכשירו את החוק המאפשר להדיח חבר כנסת מכהן: יש בו איוונים ובלמים" **הארץ** (27.5.2018) <https://tinyurl.com/5xc36nww>; איתמר לויין "בג"ץ אישר את חוק ההדחה" **News1** (27.5.2018) <https://tinyurl.com/bdhybfjc>.

ולתיקון של חוק-יסוד, יש בעייתיות לא מבוטלת באימוץ דוקטרינה מקיפה הנוגעת לתיקון חוקתי שאינו חוקתי דוגמת הדוקטרינות הנוהגות במשפט המשווה.³³⁴ ראשית, בדרך הנמקה זו ניתן לראות ביטוי מסוים לשלב ההרצה שבו מצויה השיטה בישראל. מלבד זאת, ושנית, מבחינה מושגית קשה לדון ב"תיקון חוקתי שאינו חוקתי" שסותר עקרונות מבניים בהיעדר חוקה שלמה, שכן ההבדל בין תיקון חוקתי, שאותו ניתן לבחון אל מול מבנה שלם, לבניית פרק חוקתי (כחלק מהרצת הנורמות הפרוטו-חוקתיות ביחס למבנה שבהגדרה הוא מבנה חלקי, שמצוי בבנייה) אינו פשוט כלל.³³⁵ שלישי, הדילמה הזו כאמור מחדדת את הקושי שבקפיצה לרובד החוקתי, בהיעדר חוק-יסוד: החקיקה, אך בה בעת, כשאלו הם פני הדברים, יש יתרונות בהרצתה של ביקורת חוקתית על חקיקה על-חוקית כשלב בגיבוש חוק-יסוד: החקיקה והנורמות המטריאליות החלות על חקיקת יסוד. מבחינה מושגית, היחס שבין חוק-יסוד: החקיקה, אם וכאשר יחוקק, לסוגיית התיקון החוקתי שאינו חוקתי הוא יחס מורכב. שתיקה של חוק היסוד בסוגיה זו תצריך פירוש בתקופת ההרצה שצפויה לחוק-יסוד: החקיקה. האם נגזר ממנה הסדר שלילי? לא בהכרח. ומה אם חוק-יסוד: החקיקה ייחד ביקורת שיפוטית רק נגד חוקי יסוד, אך לא נגד מבנה השיטה או ערכי היסוד, במפורש? כאן עולה קושי תורת-משפטי: החוק, יציר כפיה של הכנסת (ברמה החוקית או העל-חוקית), הוא פרי מקור משפטי פוזיטיביסטי. ככזה, אין הוא שולט על העקרונות המהותיים, פרי מקור משפטי אחר, אלא אם קיים עיקרון מהותי שמכפיף את יתר העקרונות המהותיים לדברה הפוזיטיביסטי של הכנסת. אומנם יש סיבות טובות שתומכות בעיקרון מהותי (לא כתוב) שמעניק עדיפות לדברה המפורש של הכנסת ברובד החוקתי, אך מבחינה עיונית יש סיבות טובות לא פחות שתומכות בהותרת סייג שמגביל את כוחה הפוזיטיביסטי של הכנסת לשלול גישה לעקרונות יסוד במקרי קצה, אפילו אם שלילה זו נעשית בחוק יסוד. מכאן, בהתחשב בכך שבוצעה "קפיצה" שהעלתה את כלל חוקי היסוד לרובד החוקתי, מובנת בחירתו של בית המשפט להותיר את הדיון ברובד הרצה זה לעת מצוא בלי לקבוע עליונות יחסית בין חוק יסוד לעקרון יסוד, אך גם בלי לשלול אפשרות זו. בכך ממשיך בית המשפט את המסורת שקדמה לפסק הדין בעניין **בנק המזרחי**. בה בעת הלוגיקה של "חוקה בהרצה" תומכת בשיקוף מבנה הדוקטרינה האפשרי אם וכאשר יוחלט לאמץ גרסה כזו או אחרת שלה, כדי לאפשר למערכות השונות להתכיל (כל עוד נשמר חריץ של עמימות קונסטרוקטיבית שתכליתו למנוע מכוח פוליטי כזה או אחר "לשבות" את המערכת החוקתית).

התמודדות נוספת עם סוגיה זו עלתה בדיון בעתירה על חוקתיות חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי.³³⁶ על פני הדברים נראה כי קבלת חוק היסוד במתכונת זו נתפסה בעיני מובילי המהלך כתגובה ל"**בנק המזרחי**" ולנטילת הכוח שגלומה בו, אשר כללה, לדעת מובילי מהלך הנגד, לא רק נטילת כוח שיפוטי אלא אף העלאת מעמדן של זכויות האדם בישראל (בהמשך לדבריו של הנשיא ברק והשופט גולדברג). מכאן, לשיטתם של

³³⁴ פרשת **בן מאיר**, לעיל ה"ש 328, בפס' 25 לפסק דינה של הנשיאה חיות.

³³⁵ אהרן ברק "התיקון של חוקה שאינו חוקתי" **ספר גבריאל בן** 361, 380 (דוד האן, דנה כהן-לקח ומיכאל בן עורכים 2011).

³³⁶ פרשת **חסון**, לעיל ה"ש 49.

מובילי מהלך הנגד, נדרש "איזון", שנועד להעלות את מעמד יהדותה של המדינה.³³⁷ טענה זו מוקשה, ולו משום שככל שבית המשפט הרחיב כוחו באמצעות העלאת כלל חוקי היסוד למדרגה על-חוקית, הרי שקבלת חוק יסוד נוסף משמעה הרחבה נוספת של הכוח השיפוטי, באופן שמצוי במתח עם הביקורת שהושמעה נגד בית המשפט העליון מפי חלק מהמחנה התומך בחוק-יסוד: הלאום, הגורס שאין להרחיב את סמכות הביקורת השיפוטית. אך גם מבחינה מהותית, נחיצותו של חוק יסוד במתכונת שבה נחקק מוטלת בספק. חלק מההסדרים – כגון באשר לירושלים כבירת המדינה – כבר נדונו בחוקי יסוד אחרים.³³⁸ הסדרים ועקרונות אחרים זכו בעבר להכרה שיפוטית, במסגרת "נתוני היסוד החוקתיים".³³⁹ בניגוד לטענות שנשמעו, בית המשפט העניק לקולקטיב היהודי הגנה נרחבת,³⁴⁰ כזאת שמכירה במדינת ישראל כמדינת הלאום היהודי, בחגי ישראל כחגי המדינה, בחוקתיות עקרון השבות ואף במעמד בכורה של השפה העברית.³⁴¹ לכן לא ברור מה הועיל חוק היסוד בהכירו, למשל,

³³⁷ ד"ר אביעד בקשי מהמכון לאסטרטגיה ציונית נימק את הצורך המשפטי בחוק היסוד: "בעשרים השנים האחרונות חלה שחיקה דרמטית במשקל שמעניק בית המשפט העליון לזהותה היהודית של ישראל. אחד הגורמים המרכזיים למציאות החוקתית בישראל כיום הוא המחסור בעיגון חוקתי לאופייה של מדינת ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי. הצעת חוק היסוד הולמת את המסורת המקובלת של המשפט הישראלי ובה בעת יש בה צורך משפטי מעשי בשל סטייה ממסורת זו בפסיקת בית המשפט בעשרים השנים האחרונות". ראו אביעד בקשי "חוק יסוד: ישראל מדינת הלאום – הצורך המשפטי" **המכון לאסטרטגיה ציונית** (15.5.2016) <https://tinyurl.com/ypuhmshf>. ד"ר שאולי שארף מציין כי "בהיעדר חוק-יסוד המקנה מעמד חוקתי לערכיה של ישראל כמדינה יהודית ולמרכיבי הזהות היהודית שלה, כפי שזכו לכך הערכים הדמוקרטיים וערכי זכויות אדם, ישראל מתבססת על מערכת ערכים חוקתית לא סימטרית". ראו שאולי שארף "מי יגן על 'המדינה היהודית'? ראוי שהעיקרון היהודי יעוגן בחוק יסוד ויצטרף לחוקה **JOKOPOST.COM** (2.6.2014) <https://tinyurl.com/mtdp saz n>; שאולי שארף "בשבחי חוק הלאום: חוסר האיזון בעיגון מעמדם של ערכי היסוד" **JOKOPOST.COM** (8.5.2016) <https://tinyurl.com/2p8mse7e>; ירון כרמלי כותבת כי "רומה שחוק יסוד הלאום מבטא הפנמה מלאכותית של השינוי החוקתי משנת 1995, ובתוך כך מנסה לאלץ את בית המשפט לבצע איזון שעל פי תפיסת המחוקקים יעלה את מעמדו של הערך היהודי אל מול מעמדו של הערך הדמוקרטי" (ראו כרמלי, לעיל ה"ש 305).

³³⁸ חוק-יסוד: ירושלים בירת ישראל.

³³⁹ רובינשטיין ומדינה **המשפט החוקתי**, לעיל ה"ש 19, בעמ' 336–339. הביטוי נשען על פרשת **ירדור**, לעיל ה"ש 187, שם קבע הנשיא אגרנט כי המשכיותה ונצחיותה של מדינת ישראל הן עובדת יסוד קונסטיטוציונית. לשיטתו של אגרנט, אין נדרשת הסמכה לוועדת הבחירות, כיוון שנתון היסוד מעניק הסמכה זו. ניתן לומר למשל שכחלק מנתוני היסוד של מדינת ישראל, שפתה הרשמית הבכורה היא השפה העברית, אף לו לא היה עניין זה מוסדר בדבר המלך ממועצתו. על כל פנים, משנמצא עיגון זה בדבר המלך הן לשפה העברית והן לשפה הערבית, ומשקבע חוק-יסוד: הלאום כי אין באמור בו כדי לשנות את מעמדה של השפה עובר לחקיקתו, לא ברור מדוע נדרשה בחוק היסוד הקביעה כי לישראל שפה רשמית אחת ואילו לערבית מעמד של "שפה מיוחדת". בכך נפתח פתח למחלוקת פרשנית באשר למונח זה, ולצידן עולות שאלות באשר לאופן שבו על הכנסת למלא את חובתה לחוקק את חוק מעמד השפה הערבית. בית המשפט פירש בפרשת **חסון**, לעיל ה"ש 49, את החוק פירוש שלפיו ערבית נותרה שפה רשמית. ראו גם להלן ה"ש 344.

³⁴⁰ ראו למשל בג"ץ 5026/04 **דיונין 22 - שארק דלוקס רהיטים בע"מ נ' רוזנצווייג**, פ"ד ס(1) 38, פסק דינו של הנשיא ברק (2005); פרשת **טיבי**, לעיל ה"ש 192.

³⁴¹ ראו בג"ץ 6698/95 **קעדאן נ' מינהל מקרקעי ישראל**, פ"ד נד(1) 258, פס' 31 לפסק דינו של הנשיא ברק (2000): "שיבתו של העם היהודי למולדתו נגזרת מערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית גם יחד. מערכיה אלה של מדינת ישראל – מכל אחד מהם בנפרד ומהשתלבותם זה בזה – מתבקשות מסקנות מספר: כך,

במעמד חגי ישראל.³⁴² מכאן שלא היה צורך בהשגת איזון, משום שאיזון זה לא הופר בעקבות חקיקת חוקי היסוד בשנת 1992 ותיקונם בשנת 1994. אומנם מבחינה עיונית נפתחה כעת אפשרות לביקורת שיפוטית נגד חוק או חקיקת משנה שיסתרו את האמור בסעיפים אלו, אך לא ברור מה תהיה הנפקות המשפטית של ביקורת כאמור,³⁴³ ומובן שבעת כתיבת שורות אלו גם לא ברורה מהי ההיתכנות הפוליטית אשר תוביל מהלכים לצמצום אופיייה היהודי של המדינה כפי שהוכר בבית המשפט העליון לאורך שנים. הסדרים אחרים שינו נורמות חוקתיות-סמליות שהיו בתוקף מלפני קום המדינה – כגון בהקשר מעמד השפה, אשר הוסדר בדבר המלך במועצתו (ונקלט באמצעות סעיף 11 לפקודת סדרי השלטון והמשפט, התש"ח – 1948).³⁴⁴ מבחינה מעשית, דומה ששני סעיפים מעלים קושי אפשרי: הראשון מטיל חובה על המדינה באשר לקשר עם העם היהודי בתפוצות בלי שסעיף זה סולל בהכרח דרך ליהדות זו להשתתף בעיצוב קשר זה (ובכך קם פוטנציאל לגירעון דמוקרטי או אף לפגיעה אפשרית בריבונות מדינה זרה);³⁴⁵ השני מצהיר על קידום התיישבות יהודית,³⁴⁶ אך משום שאינו

למשל, מתבקש כי עברית תהא שפה עיקרית במדינה ועיקרי חגייה ישקפו את תקומתו הלאומית של העם היהודי; מתבקש מכך גם כי מורשת ישראל תהווה מרכיב מרכזי במורשתה הדתית והתרבותית".

גם בהקשר זה עולה שאלה פרשנית: האם הסדר זה בחוקי היסוד מונע מגוף ציבורי להכיר גם בחגים שאינם חגי ישראל? על פני הדברים נראה שהכרה שכזו מתבקשת לפחות ברובד זכויות המיעוט (כך שבני המיעוט לא יהיו חשופים לסנקציות בשל השתתפות בחגים שאינם חגי ישראל). אך ניתן לקנות שחוק היסוד אינו אוסר על גוף ציבורי להכריז על יום חופש גם בחג שאינו חגי יהודי (כל עוד עיקר החגים המצוינים הם חגי ישראל).

לדין בשלוש הדרכים להבין את חוק-יסוד: הלאום כחוק הצהרתי, כחוק שתכליתו להיות מקור השראה פרשני, ולא לחובות או זכויות חדשות, וכחוק אופרטיבי לכל דבר ועניין, ראו אורי אהרונוסון "חוק הלאום בראי חוקי היסוד האחרים" קומנטר מאמרים על חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי (הוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה 2020). ד"ר אהרונוסון קורא להתייחס לחוק כבעל משמעות אופרטיבית ומראה שיתכנו לחוק השלכות שמצויות במתח מיוחד עם חוקי היסוד האחרים. לשיטתו, יש דרכים פרשניות למזעור מסוים של מתח זה, אולם סביר שבית המשפט יידרש לשאלה אם חוק היסוד הנ"ל גובר על חוקי היסוד הקודמים לו בהיותו מאוחר וספציפי, ומגיע למסקנה שברמת חוקי היסוד, מהלך זה "לא פחות משרירותי". לשיטתו, משמעות הדבר היא שבבואה ליישם את החוק בחקיקה לא תיחנה הכנסת מהיתר א-פריורי לפגוע בזכויות חוקתיות, וכן שקשה לתמוך במסקנה שחקיקה שפוגעת בחוק-יסוד: הלאום תהיה, רק בשל כך, בטלה. לפיכך נראה שברובד הסטטוטורי כל חוק מיישם יידרש לעמוד בפסקת ההגבלה של חוקי היסוד, ובפסקת איזון מקבילה אל מול חוק-יסוד: הלאום, וכל זאת בגבולות הפרשניים שהתווה בית המשפט בפרשת חסון, לעיל ה"ש 49.

ס' 82 לדבר המלך במועצה על ארץ-ישראל, 1922–1947. עד חקיקת חוק-יסוד: הלאום פסל בג"ץ חוקי עזר ונהלים שהקנו עדיפות לשפה העברית. למשל, חוק עזר שחייב לתת לשפה העברית לפחות שני שלישים משטח מודעות פרסום שנתלות בשטח העירייה (בג"ץ 105/92 ראם מהנדסים קבלנים בע"מ נ' עיריית נצרת עילית, פ"ד מז"ד (5) 182 (1993); פסק הדין שעסק בשילוט דרכים בערבית (בג"ץ 4112/99 עדאלה נ' עיריית תל אביב יפו, פ"ד נו" (5) 393 (2002)). בפסק הדין לא הוכרה דו-לשוניות בישראל, ומעמד השפה הרשמית שימש רציו להכרעה רק בפסק דינה של השופטת דורנר. להרחבה, ראו גביון ובבלפור "זכויות קיבוציות של מיעוטים", לעיל ה"ש 163, בעמ' 52–54. מבחינת המשפט הבין-לאומי מדינת ישראל עומדת, כך נראה, בהוראות המחייבות בעניין הגנת שפת המיעוט (שם, בעמ' 49). לסקירה משווה של רב-לשוניות בחוקות בעולם ראו שם, בעמ' 73–80. להרחבה, ראו אילן סבן ומוחמד אמארה "מעמד השפה הערבית בישראל: משפט, מציאות, וגבולות השימוש במשפט לשינוי מציאות" מדינה וחברה 4 1 (2004).

ס' 6 לחוק-יסוד: הלאום. במסגרת חוק יסוד המחוקק למעשה "מקבל עליו אחריות" על יהודים שאינם אזרחי המדינה, בלי לתת להם אפשרות להשפיע על תוכנו של החוק, קרי על אופן ההגנה עליהם; מצב זה יוצר גירעון דמוקרטי.

שם, בס' 7.

מתייחס לחובת המדינה לפתח את משאבי הציבור לטובת כלל אזרחי המדינה, כאמור בהכרזת העצמאות,³⁴⁷ נוצר מתח אפשרי עם עקרון השוויון, אם סעיף זה ישמש בסיס לפעולה כלשהי בעולם המשפט. בכך מאתגר תהליך בניית החוקה במדינת ישראל, הנסמך על המחויבות לשוויון כערך יסודי "טבעי", לשיטת השופט חשין, או כערך מערכי מגילת העצמאות, אשר את הגשמתם נועדו חוקי היסוד, בשלב מסוים, להגשים.³⁴⁸ החובה לנהוג בשוויון בהקצאת קרקע ציבורית נדון בבית המשפט העליון,³⁴⁹ ונראה כי הסדר זה בחוק-יסוד: הלאום הוא תגובה לפסיקה זו, אך ברמת חוק יסוד. לכן זוהי דוגמה להרצה, אך כזו שבה רב החיכוך.

כשהגיעה הכנסת למסקנה שיש מקום במסגרת השלמת הפרויקט החוקתי לעגן את נתוני היסוד החוקתיים של מדינת ישראל, התבקשה גם התייחסות מפורשת לזכויות המיעוט וכן לזכות לשוויון, אשר אינן מצויות במפורש בחוקי היסוד (למשל, על דרך תיקון חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו בהתאם). כמו נתוני היסוד, גם הזכות לשוויון פותחה בפסיקה, ולפיכך נראה שהיבטים של חוק-יסוד: הלאום הם שמאתגרים את האיזון שבין הרכיבים הליברליים ללאומיים, אשר שימש אחד הצירים המרכזיים בפיתוח הפרויקט החוקתי.³⁵⁰ לנוכח סבך זה אין תמה שפרופ' גביון, ואחרים, התנגדו מראש לחקיקת חוק-יסוד: הלאום במתכונת שבה חוקק. לשיטתם, משפוט התחומים הנ"ל, למצער בטרם הושלמו מרכיבים מבניים אחרים, אינו חכם.³⁵¹

אלא משנחקק חוק-היסוד: הלאום, ביטולו כרוך במחיר לא מבוטל. רעיון ה"חוקה בהרצה" רגיש לכך שביטול פרק או חטיבה בחוקה המתהווה עלול להקרין על המחויבות הכוללת להמשיך במפעל החוקתי. לפי גישה זו, חוק יסוד, או הסדר מרכזי בחוק יסוד, יבוטל

³⁴⁷ ההכרזה על הקמת מדינת ישראל, ע"ר התש"ח 1.

³⁴⁸ כידוע, חוקי היסוד תוקנו בשנת 1994 באופן שקורש בינם ובין ערכי מגילת העצמאות. עם זאת שאלה היא אם בכך הפכה הזכות לשוויון לזכות חוקתית במובן זה שפגיעה בה מקימה עילה לביקורת שיפוטית נגד חקיקה ראשית. הגיונה של ה"חוקה בהרצה" מוביל למסקנה כי היה מוטב להשאיר שאלה זו בצריך עיון ולהימנע מפיתוח הזכות לכבוד האדם כזכות אם לכלל הזכויות הלא מנויות, שאותן החליטה הכנסת שלא לחוקק. לניסיון כזה, אשר רגיש לעקרון השוויון כעקרון יסודי אשר בא לידי ביטוי דוקטרינרי לא באמצעות הזכות לשוויון אלא באמצעות מודל חלופי לזכות לכבוד, ראו רייכמן "כבוד האדם מלא עולם", לעיל ה"ש 211.

³⁴⁹ ס' 7 לחוק-יסוד: הלאום מתנגש בצורה מסוימת עם פסיקתו של בית המשפט בפרשת **קעדאן**, לעיל ה"ש 341, שבה נקבע שחובתה של המדינה לנהוג בשוויון חלה על כל פעולותיה, גם בעניין הקצאת המקרקעין (שם, בפס' 30 לפסק דינו של הנשיא ברק).

³⁵⁰ במגילת העצמאות נכתב שמדינת ישראל "תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין". אומנם חרף העובדה שהזכות לשוויון לא זכתה לעיגון במסגרת חוקי היסוד קבע בית המשפט העליון שהזכות קיימת מכוח עקרונות כלליים. כך למשל כתב השופט לנדוי בשנת 1969, בבג"ץ **ברגמן**, לעיל ה"ש 38, בנוגע לעקרון השוויון: "אצלנו אין סעיף מפורש כזה, לא בחוקה כתובה ואף לא בסעיף 'משורייני' של חוק יסוד, ואף על פי כן רעיון זה, שאינו כתוב על ספר, הוא מנשמת אפו של המשטר החוקתי שלנו כולו" (שם, בעמ' 698). בישראל רווחת התפיסה שהזכות לשוויון (לפחות על רקע קבוצות חשודות) נגזרת מהזכות לכבוד שבחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו (ראו למשל בג"ץ **קעדאן**, לעיל ה"ש 341), אף שהכנסת בחרה במודע שלא לכלול את הזכות לשוויון כזכות מוגנת. להרחבה ראו קרפ "חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו – ביוגרפיה של מאבקי כוח", לעיל ה"ש 52, בעמ' 354–345. השו"ר רייכמן "כבוד האדם מלא עולם", לעיל ה"ש 211.

³⁵¹ ראו **דוח גביון**, לעיל ה"ש 164.

על ידי הכנסת רק אם נכשל.³⁵² נוסף על זה, מבחינה מבנית פרויקט ה"חוקה בהרצה" מניח שבין חלקי החוקה השונים ימוזערו הסתירות. זוהי בראש ובראשונה אחריותה של הכנסת. כשמוחדרת סתירה פנימית אל תוך המבנה, בתוך כדי הרצת הנורמות החוקתיות, קיים סיכון של ממש לכידות המבנה בדיוק משום שהוא נבנה "בתוך כדי תנועה". כפי שצוין למעלה, פרויקט ה"חוקה בהרצה" לא נועד רק לגבש מוסדות ומסגרות משפטיות, אלא גם להשתתף בתוך כדי כך בגיבוש אומה ותרבות משפטית שבתוכן נורמות אלו תחיינה. סתירה כאמור, כל עוד לא ניתן לרפאה בעזרת פרשנות מקיימת – וכפי שפסיקת בית המשפט בעתירות מראה, דגש רב הושג בניסיונות יצירתיים לפרשנות כזו³⁵³ – מציבה לפני בית המשפט שאלה יסודית באשר לביקורת שיפוטית על חוק יסוד בטענה שסותר חוק יסוד אחר, עקרון יסוד לא כתוב או עיקרון המנוי במגילת העצמאות,³⁵⁴ וכל זאת בטרם הושלם הפרויקט ונקבע מעמדן של

³⁵² אהרונסון "הסטטוס-קוו", לעיל ה"ש 135. לדוגמה, ראו ביטול התיקון לחוק-יסוד: הממשלה המכיל בחירה ישירה, אשר נתפס כהסדר פגום. (חוק-יסוד: הממשלה (בחירה ישירה) בוטל ביום כינונה של הממשלה לאחר הבחירות לכנסת ה-16, דהיינו ביום 27.2.2003).

³⁵³ פרשת **חסון**, לעיל ה"ש 49. בג"ץ, בהרכב מורחב של 11 שופטים, בחר לפנות לפרשנות מקיימת כדי למנוע אפליית מיעוטים על בסיסו, מבלי שקבע שהאמור בחוק היסוד שולל עקרונות יסוד חוקתיים. כצפוי, הדיון עורר סיקור תקשורתי ואקדמי נרחב, ראו לעיל ה"ש 213. ברוח זו כתב פרופ' קרמניצר ש"ברור ששינוי חברתי לא יתחולל אם בית המשפט נשאר לבדו חשוף בצריח אל מול הכוחות החברתיים המתנגדים לשינוי. ציפייה סבירה היא, מצד בית המשפט, שיצטרפו אליו סוכני שינוי נוספים, וביניהם: בראש ובראשונה האקדמיה המשפטית (כפי שהיה בגרמניה ביחס למהלכיו של בית המשפט החוקתי), ציבור עורכי הדין והמשפטנים, אנשי החינוך והרוח. הציפייה הזו אוכזבה במידה לא מבוטלת". להרחבה, ראו קרמניצר "על מושג המהפכה החוקתית", לעיל ה"ש 43. להרחבה בנושא תחושת הקיפוח של החברה הערבית, ראו את אשר נכתב בדוח ועדת אור: "יחסי מיעוט ורוב הם בעייתיים בכל מקום, ובמיוחד במדינה המגדירה את עצמה על-פי לאומיותו של הרוב. לדילמות המתעוררות במדינה כזו אין למעשה פתרונות מושלמים ויש גם הטוענים כי קיים ניגוד מהותי בין עקרונות מדינת לאום רובנית לבין עקרונותיה של דמוקרטיה ליברלית. בכל מקרה, כינון הרמוניה סבירה ביחסי רוב ומיעוט היא משימה קשה המוטלת על כל מגזרי החברה. משימה זו מחייבת מאמץ מיוחד מצד מוסדות המדינה המבטאים את ההגמוניה של הרוב, וזאת על מנת לאזן את היפגעותו של המיעוט כתוצאה מנחיתותו המובנית – מספרית והשפעתית. הימנעות ממאמץ כזה, או עשייתו באופן בלתי מספק, יוצרת בקרב המיעוט תחושת קיפוח ומציאות של קיפוח, אשר עלולות להחמיר במרוצת הזמן. מאפיינים אלה תופסים גם לגבי מצבו של המיעוט הערבי במדינת ישראל, אשר מבחינות רבות מופלה לרעה" (ועדת החקירה הממלכתית לביורר ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לאזרחים ישראלים באוקטובר 2000 **דו"ח הוועדה** 26 (2003)). כן ראו רבקה ווייל "ביקורת שיפוטית על חוקי יסוד: על מורשת חיות ונתניהו" ווייל כתבת ש"על רקע זה ניתן להבין את חדשנותו של פסק דין **חסון**. מבחינות רבות, הוא רדיקלי יותר מאשר ביטול חוק יסוד: הלאום. שעה שביטול המשפט דחה את העתירות, [...] בפועל באמצעות פרשנות מקיימת במקום פרשנות רגילה, בית המשפט שכתב [את חוק-יסוד: הלאום] [...] מבלי להכיר בכך מפורשות, בית המשפט כן קרא לתוכו את עקרון הדמוקרטיה ואת הזכות לשוויון. [...] אלמלא הפרשנות המקיימת, משתמע כי על דעת כל שופטי בית המשפט העליון, שמרנים וליברלים כאחד, חוק יסוד: הלאום היה ככל הנראה בטל [...]."

³⁵⁴ למסלולים אפשריים לביקורת שיפוטית על חוק יסוד, ראו ווייל "נשק יום הדין", לעיל ה"ש 213. המחברת מציגה את הביקורת האפשריות על כל מסלול (לשיטתה ניתן לגזור ביקורת שיפוטית גם ממנגנון פסילת מפלגות, והיא כוללת גם את דוקטרינת השימוש לרעה בסמכות מכוונת באותה המשפחה, אף שמבחינה עיונית מדובר בחוק המתיימר להיות חוק יסוד ושאינו צולח את מבחן הזיהוי). לא כל הביקורות הן בעלות אותה עוצמת שכנוע, אך עמדתה כי יש להקפיד על שימוש אופרטיבי בכלי התיקון החוקתי שאינו חוקתי במצבי קיצון היא עמדה שיש להתייחס אליה ברצינות. אין נובע מזה בהכרח שעל בית המשפט להימנע מפתוח רכיבים של

נורמות חוקיות ועל-חוקיות. כפי שצוין בראשית תת-פרק זה, כל מענה לשאלה זו עלול לשבש את תהליך הבנייה ולייצר סוג של "קצר". מחד, היעדר ביקורת שיפוטית אשר עלול לסכן את המבנה החוקתי,³⁵⁵ ומאידך ביקורת שכזו עלולה לחתור תחת המבנה; בכך שתיסמך על ערכי היסוד עלולה הכנסת לתהות בדבר התשתית לעליונותו על רובד חוקי היסוד (וכפועל יוצא של זה, בדבר הערך שיש בהשלמת חוקי היסוד). לחלופין ביקורת שכזו עלולה להוביל לתגובות נגד שתנסה להגביל את כוחו של בית המשפט או לגדר את עקרונות היסוד של השיטה באופן שיסיט את אופן התפתחות המבנה עוד יותר. ואכן, כאמור, בית המשפט פוסע בשדה חוקתי זה בלי שפסל את האפשרות לביקורת שיפוטית כאמור אך גם בלי שהפעיל כוח חריג זה על בסיס הטענה כי חוק היסוד סותר את ערכי היסוד.³⁵⁶

הדוקטרינה שיגנו על עיקרי השיטה, רכיבים שלא בהכרח יהיה אפשר לפתח במקרה שבו יידרש גם השימוש בהם (אם וכאשר). פרויקט ה"חוקה בהרצה" מניח פיתוח דוקטרינרי צופה פני עתיד במסגרת שלב ההרצה שבו נבחנות הנורמות שהולכות ונבנות.

לדיון בגישה שתפקידו של בית המשפט להגן על המבנה החוקתי מפני תיקון מרכיב בחוקה שאינו חוקתי, ראו ³⁵⁵ ROZNAL, UNCONSTITUTIONAL, לעיל ה"ש 28.

רות גביון התנגדה לאפשרות לביקורת שיפוטית על חוק היסוד. לטענתה, חוק-יסוד: הלאום ניצב בליבתו של מחלוקת אידאולוגיות ופוליטיות באשר לחזון המדינה ובשאלה איזה מוסד צריך להכריע באשר לתוכן החזון. השאלות שהוא מעלה לדיון צריכות לעמוד במוקד הדיון הציבורי בישראל ואינן יכולות או צריכות להיות מוכרעות בבג"ץ. פסילת חוק היסוד או חלקים ממנו בבית המשפט העליון בשבתו כבג"ץ תהיה שגיאה, ועליו להשתמש בכלי המשפט הציבורי, כגון עילת סף של "חוסר שפיטות", מאחר שהניסיון להכריע בשאלה כזו בבג"ץ עלול להזיק לבית המשפט העליון ולחברה כולה. לגישתה של גביון, בריאת הכוח לבצע ביקורת שיפוטית על חוקי יסוד בטענה לפגיעה בזכות עלולה להחריף את ריב הסמכויות בין בית המשפט והכנסת ופירושה שבית המשפט יוכל למנוע מהרוב בכנסת לערוך שינויים חוקתיים (רות גביון ואור בסוק "חוק הלאום הוא טעות, אך אסור לבג"ץ לתקנה" **הארץ** (7.5.2019) <https://tinyurl.com/497mxvkc>); ברוח דומה, ציין השופט לנדוי בעניין סמכות הביקורת השיפוטית על חקיקה רגילה: "הרחבת סמכותו של בית המשפט עלולה להיהפך לחיבוק דב לבית המשפט עצמו. האדרת כוחו של בית המשפט כשותף בכיר במלאכת החקיקה אך תעודד את הקריאה לשינוי של שיטת בחירת השופטים, כדי להפוך את בית המשפט העליון למעין כנסת זוטא [...]", ומשכך ניתן לשער כי לנדוי היה מתנגד בחריפות רבה לביקורת שיפוטית על חוקי יסוד (לנדוי "מתן חוקה לישראל", לעיל ה"ש 17, בעמ' 709–710). שרת המשפטים איילת שקד תקפה את הגישה שלפיה לבית המשפט הסמכות להעביר ביקורת שיפוטית על חוקי יסוד. לטענתה, אם בג"ץ יפסול את חוק הלאום תיווצר "מלחמה בין רשויות" ו"רעידת אדמה משטרית" (ראו רויטל חובל ונעה שפיגל "שקד מאיימת: אם בג"ץ יפסול את חוק הלאום תהיה מלחמה בין רשויות" **הארץ** (5.8.2018) <https://tinyurl.com/2s3cmphy>); מנחם שטאובר "שקד: 'ביקורת שיפוטית על חוק יסוד – רעידת אדמה משטרית'" **גלובס** (4.9.2018) <https://tinyurl.com/2a4b7ybb>; יניב רוזנאי "בג"ץ חוק הלאום: בית המשפט כביטוי לקול העם" **מקור ראשון** (18.10.2018) <https://tinyurl.com/2p99s2cw>). בפסק דין שניתן לאחרונה בעניין התיקון לחוק-יסוד: הכנסת ("החוק הנורווגי") עלתה שוב סוגיית סמכותו של בית המשפט לפסול הוראת חוק יסוד מכוח דוקטרינת "התיקון החוקתי הלא חוקתי". בית המשפט, מפי השופט גרוסקופף, קבע ש"קבלת העתירה מחייבת החלה של דוקטרינת 'התיקון החוקתי הלא-חוקתי' במשפט הישראלי, שכן ביסוד הסעד המתבקש קיימת הכרה בסמכותו של בג"ץ להגביל את כוחה של הכנסת כרשות המכוננת מכוח עקרונות יסוד-על-חוקתיים, ולו על דרך של השהיית כניסת התיקון לתוקף. שאלת סמכותו של בג"ץ לפסול הוראת חוק יסוד מכוח דוקטרינת 'התיקון החוקתי הלא חוקתי' היא סוגיה חוקתית חשובה מאין כמותה, אשר טרם נקבעה לגביה הלכה מחייבת [...] אף התומכים בהחלתה של דוקטרינת 'התיקון החוקתי הלא חוקתי' מסכימים כי החלה זו צריכה להיות מצומצמת למצבים חריגים ביותר ויוצאי דופן של שינוי חוקתי הפוגע בליבת הדמוקרטיה ושולל את תכונות המינימום הדרושות למשטר דמוקרטי, ובמקרים של פגיעה בעקרונות יסוד העומדים בבסיס קיומנו כחברה וכמדינה'

ברמה המשפטית, גם בפרשה זו, כמו בפרשת חוק ההדחה, הגיע בית המשפט למסקנה כי "בשלב זה של המפעל החוקתי הישראלי קיימת מגבלה אחת, צרה ביותר, החלה על הכנסת בכובעה כרשות מכוננת, והיא כי אין ביכולתה לשלול בחוק יסוד את עצם היותה של ישראל מדינה יהודית ודמוקרטית".³⁵⁷ בכך נפתח הצוהר שנדון לעיל בהקשר חוק ההדחה, ועימו החלה בנייה שלדית של פרק נוסף במפעל החוקתי הישראלי. אך צוהר זה צר לעת הזאת, והיקפו המצומצם מאפשר לבית המשפט לפרש סתירות כאמור באופן שממזער אותן ("פרשנות הרמונית")³⁵⁸ מבלי להפעיל אות את חריג צר ישירות, ובכך הן להגן על ההון המוסדי של בית המשפט והן לאפשר למפעל ההרצה להתקדם בפיתוח חוקי היסוד, מתוך הבנה שייתכן שבעתיד חריג זה יורחב. אלא שכאמור, שלב זה היה אמור לבוא לאחר חקיקת חוק-יסוד: החקיקה, וככל הנראה במסגרת הרצתו של פרק זה. עם זאת משהגענו עד הלום, יש ערך גם בהבשלת רובד זה, על דרך פיתוח דוקטרינרי זהיר, כפי שנעשה עד כה.

בהקשר זה יש לתת את הדעת לניסיון ההשוואתי, אשר מלמד שאין להתעלם ממצבים שבהם קיימת סכנה לשחיקה בצעדים קטנים, על דרך יצירת סדקים אשר עלולים לשנות את שיווי המשקל החוקתי עד כדי קיעקועו; אין לחכות אפוא לפיתוח הדוקטרינה רק כאשר הגיעה השיטה בישראל אל פי פחת, שכן אפשר שאז יהיה מאוחר מדי.³⁵⁹ על כל פנים, אין להתעלם מהאפשרות שהאופן שבו מבנה בית המשפט את הרובד החוקתי הזה מוגבל אף הוא בגלל הקפיצה שביצע בבנק המזרחי.

כאמור, מבחינת התאוריה של המשפט החוקתי מוצאים אנו עצמנו במצב של חוסר בהירות היררכית באשר ליחס שבין עקרונות יסוד לחוק יסוד (מלבד איסור שלילת הליבה, שאף בעניינו קיימת אי בהירות – לא ברור אם מקורו בעקרונות לא כתובים או שהוא מביא לידי ביטוי עקרונות שנחקקו כבר בחוקי היסוד והוטמעו בפסיקה ובמערכות חברתיות נוספות).³⁶⁰ אי-בהירות זו היא ברמה אחת מעל הרמה שאפיינה את העידן החוקתי השני של מדינת ישראל (טרם המהפכה החוקתית ולאחר קבלת פסק הדין בעניין ברגמן). אי-בהירות שכזו היא מצב טבעי במסגרת בנייתה של חוקה בתוך כדי הרצה (אם כי, כאמור, שאלה היא באשר למדרג הנורמטיבי שבו היא קיימת; עליית המדרגה של חוקי היסוד לרובד העל-חוקי

(בג"ץ 4076/20 שפירא נ' הכנסת, פס' 8–10 לפסק הדין (נבו 22.7.2020). להרחבה ולסקירה השוואתית בנוגע לסמכותו של בית המשפט להפעיל ביקורת שיפוטית על חוקי יסוד, ראו סוזי נבות ויניב רוזנאי "סימפוזיון בנושא חוק-יסוד: הלאום ופסקת ההתגברות: על הסמכות לביקורת שיפוטית על חוקי-יסוד" ICON-S-IL Blog (4.11.2018) <https://tinyurl.com/4zremuwj>.

פרשת חסון, לעיל ה"ש 49, בפס' 16 לפסק דינה של הנשיאה חיות.

³⁵⁷

³⁵⁸

³⁵⁹

אין להבין מדברים אלו כאילו על בית המשפט להתערב בחוקי יסוד רק כל אימת שהכנסת תחוקק הסדר שדגל שחור מתנופף מעליו, ולכן ברור מאליו כי עם אימוצו "נפלו מבצרי הדמוקרטיה היהודית" (בפרפרזה על אמרתה של הנשיאה חיות בדיון סביב הקמת ממשלת האחדות הפריטטית). לעיתים דמוקרטיות נופלות בצעדים קטנים יותר, סדק אחד בכל פעם, כפי שמראות דוגמאות עכשוויות, כגון הונגריה או טורקיה. ראו למשל Miklós Bánkuti, Gábor Halmai & Kim Lane Scheppelle, *Hungary's Illiberal Turn: Disabling the Constitution*, 23(3) J. DEMOCRACY 138 (2012).

לגישה ביקורתית לפיה בית המשפט, למרות דרך הליוכו הזהירה, אימץ למעשה את דוקטרינת התיקון החוקתי הלא-חוקתי ואף קבע מדרג נורמטיבי פנימי בין מרכיביה הפורמליים והלא פורמליים, ראו ווייל "על מורשת חיות ונתניהו", לעיל ה"ש 253. כפי שנטען למעלה, זו לא הדרך היחידה להבין את הרצת הנורמות בספרה החוקתית בישראל.

³⁶⁰

העלתה עימה את שאלת הביקורת השיפוטית גם לרובד זה). עיסוק זה, כך נראה, מצריך הפנמה של עקרון שלטון החוק גם ברובד החוקתי – הפנמה שמחייבת, בתורה, חוסן דמוקרטי בקרב מערכות הפוליטיקה והכלכלה, ותרבות משפטית מפותחת, הכוללת שיח מקצועי-משפטי שנושען על קשב בין הדוברים השונים בתוך הקהילה המשפטית, כדי למנוע פגיעה בעצמאות הרשות השופטת מחד גיסא, ואחריותות מקצועית מאידך גיסא.³⁶¹ יש לקוות שהשיטה בישראל בשלה לכך.

אלא שדומה כי תרומתו העיקרית של חוק-יסוד: הלאום איננה ברבדים אלו, אלא דווקא במערכת הפוליטית: עד כה זוהה רכיב הפרויקט החוקתי עם הפרוגרסיבים ותנועת החירות בראשית הדרך, ובהמשך הדרך עם תנועות השמאל. והינה, מהלך חוקתי משמעותי מובל מתוך אידאולוגיה ימנית-לאומית-שמרנית. משמעותו של המהלך אפוא היא בשדה השייכות: פרויקט פיתוח והרצת הנורמות הוא גם נחלתו של מחנה זה. כעת על המערכות השונות בישראל להסתגל לחוק יסוד חדש זה ולפרשנות המקיימת של בית המשפט העליון באופן שיבטא את זהותה של מדינת ישראל כמדינת הלאום היהודי בלי לפגוע בזכות לשוויון של המיעוטים (ובחירויות הפוליטיות של כל הנתונים למרותו של הדין הישראלי). שלב זה הוא שלב חשוב בהבשלה החוקתית, אולם נכון יותר היה להגיע אליו לאחר השלמת חוק-יסוד: זכויות האדם.³⁶² סטייה זו בסדר הדברים היא בת-תיקון – אם באמצעות הוספת הזכות לשוויון (ויתור החירויות) לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו, ואם באמצעי מקביל אחר, כגון חוק-יסוד: זכויות המיעוטים, לפי האמנה האירופית, כל עוד לא ייעשה שימוש מעשי בחוק-יסוד: הלאום להדרת קבוצות ופרטים שאינם בני הלאום (מלבד הדרתם האקספרסיבית, שגלומה בחוק היסוד).³⁶³

³⁶¹ במושג "אחריותות מקצועיות" הכוונה לחשיבות שבניתוח משפטי זהיר של המהלכים החקיקתיים והשיפוטיים אגב דיון וליבון הן בקרב הקהילה האקדמית והן בקרב קהילת עורכי הדין והשופטים. אין להמעיט בחשיבותו של המארג החברתי-משפטי – "The Legal Complex" (Lucien Karpik & Terence C. Halliday,) – לשימור המסגרת המושגית שמאפשרת לנהל חילוקי דעות. במסגרת זו אין בהגדרה "מילה אחרונה" אלא אם מדובר במילה שאחריה חדלה השיטה מלהתקיים.

³⁶² לא מן הנמנע שמבחינת סדר הזמנים, מקומו של חוק-יסוד: הלאום היה מגיע אף לאחר קבלת חוק-יסוד: החקיקה אם לחוק-יסוד: החקיקה תהיה תקופת הרצה אשר תבחן את השלכותיו, משום שחקיקת חוק-יסוד: החקיקה תקבע את אופן קבלת חוקי היסוד, וחוק-יסוד: הלאום אמור להתקבל באופן שמעניק משקל גם לאזרחים שאינם בני הלאום, אם בפרוצדורת קבלתו ואם על דרך דרישה חוקתית לקבלו בצירוף חוק יסוד, או חוק המעניק הגנה למיעוטים הלאומיים. משהתקבל חוק-יסוד: הלאום, ניתן להשאיר שאלה זו בצריך עיון (כפוף לכך שטרם קבלתו של חוק-יסוד: החקיקה, או לפחות בעת קבלתו, יתוקן חוק-יסוד: הלאום או חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו באופן המעניק הגנה לזכות לשוויון ולזכויות מיעוטים).

³⁶³ ראו דבריה של מנאל תותרי-גיבראן "אנחנו לא אורחים בארץ הזו, גם אם בית המשפט העליון סבור אחרת" גלובס (15.07.2021) <https://tinyurl.com/yhcmna3n>, וכן בכנס פרשנות חוק הלאום "מה בין חוק-יסוד: הלאום לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו" (מנאל תותרי-גיבראן "כנס: פרשנות חוק הלאום" יוטיוב (10.7.2019) <https://tinyurl.com/2w9sxxv53>). כן ראו לאחרונה מנאל תותרי-גיבראן "חוק יסוד הלאום: פרשנות סעיף ההתיישבות היהודית בראי עיקרון השוויון" קומנטר מאמרים על חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי (הוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה 2020).

4. "קפיצת המדרגה" בנק המזרחי: ביקורת שיפוטית על חוקי יסוד (שימוש לרעה בסמכות מכוונת)

בפרשת **בנק המזרחי**, אגב הקביעה כי כל חוקי היסוד עליונים וכחלק מהדיון באימוץ המבחן הצורני לזיהוי נורמה על-חוקית, העלה הנשיא ברק את החשש הזה: "מה דין חקיקה עתידה של הכנסת, אשר תעשה 'שימוש לרעה' בדיבור 'חוק יסוד' תוך שתצמיד אותו לחקיקה רגילה, שבינה לבין חוקה אין ולא כלום?"³⁶⁴ השופט בך גם הוא היה ער לאפשרות שהכנסת תשתמש בסמכות המכוונת באשר לנושאים שאינם ראויים להיכלל בחוקה.³⁶⁵ השופט חשין סבר שאין מקום לבחינה שיפוטית מעין זו.³⁶⁶ הנושא, אשר נותר בצריך עיון בפרשת **בנק המזרחי**, פותח בפסיקת בית המשפט שדנה בשימוש בחוק יסוד כהוראת שעה.³⁶⁷ הנשיאה ביניש סרטטה מבחן שלא רק עוסק בזיהוי הנורמה כנורמה חוקתית, אלא גם בוחן את מידת הפגיעה של השימוש בזמניות ההוראה החוקתית בעקרונות משטריים ובזכויות אחרות,³⁶⁸ ובכך היטשטש הגבול בין דוקטרינה זו לסוגיית התיקון החוקתי שאינו חוקתי. גם בפסיקת ההמשך בנושא זה³⁶⁹ התייחס השופט רובינשטיין לעוצמת הפגיעה בעקרונות דמוקרטיים, כגון חשיבותו של פיקוח הכנסת על המסגרת התקציבית והיעדר צידוק מקצועי לבד מנוחות פוליטית, כחלק מן הנימוקים למסקנה ששימוש בהוראת שעה כדי להתיר תקציב דו-שנתי הוא שימוש לרעה בסמכות מכוונת.³⁷⁰ דרך חשיבה זו הובילה את בית המשפט בפרשת **שפיר** לפתח מבחן משולב – שאינו אך צורני אלא כולל גם רכיב פונקציונלי (קרי סוג הנושאים שנכלל בנורמה המשפטית הנדונה ורמת ההפשטה שלהם) ואף מהותי (קרי מידת הסטייה מעקרונות יסוד וההצדקה לסטייה זו) – שנועד לזהות אם נורמה שמתכנה חוק יסוד אכן תיחשב מבחינה משפטית לנורמה על-חוקית. זאת, כדי "להגן על החוקה המתגבשת מפני חדירה של נורמות, שאינן מצויות במדרג המתאים לכך [...] באופן שעלול לגרום לשחיקה וזילות במעמד של חוקי היסוד".³⁷¹ מכאן שלפנינו שימוש לרעה בסמכות שמתחזה לסמכות מכוונת אך אינה כזו. מבחינה דוקטרינרית קבעה הנשיאה חיות "מבחן דו-שלבי": בשלב הזיהוי יש לבחון אם לחוק היסוד או לתיקון מאפיינים צורניים וסימני היכר של נורמות חוקתיות, ובכלל זה לבחון את יציבות הנורמה (אם הנורמה קובעת הסדר קבע יציב הצופה פני עתיד או שמא נושאת היא אופי זמני); את כלליותה (אם מדובר בנורמה בעלת תחולה מבנית-כללית או בנורמה בעלת מאפיינים פרסונליים); את התאמתה למארג החוקתי (אם הנורמה תואמת את סוג הנושאים שהוסדרו בחוקי היסוד על פי תכליתם ובהתחשב בשינויים שנעשו בחוקי היסוד עד כה, וכן את רמת ההפשטה שמקובלת בחוקי יסוד, אם לאו);³⁷² בשלב השני אם חוק יסוד אינו עומד במבחן הזיהוי, עליו לעמוד במבחן הצידוק: על הכנסת להצביע על צידוק לקביעת

³⁶⁴ פרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 406 (הנשיא ברק).

³⁶⁵ שם, בעמ' 580 (השופט בך).

³⁶⁶ שם, בעמ' 516 (השופט חשין).

³⁶⁷ פרשת **בר און**, לעיל ה"ש 34.

³⁶⁸ שם, בפס' 24 לפסק דינה של הנשיאה ביניש.

³⁶⁹ בג"ץ 8260/16 **המרכז האקדמי למשפט ולעסקים נ' כנסת ישראל** (נבו 6.9.2017) (להלן: עניין **המרכז האקדמי**).

³⁷⁰ שם, בפסק דינו של השופט רובינשטיין.

³⁷¹ פרשת **שפיר**, לעיל ה"ש 162, בפס' 31 לפסק דינה של הנשיאה חיות.

³⁷² שם, בפס' 36–43.

הסדר שאינו מתאים לחוקה באופיו, "במסגרת חוקי היסוד דווקא"³⁷³. הנשיאה מדגישה שמבחן זה אינו תר אחר מניעה של הכנסת אלא אחר קיומו של טעם עקרוני אובייקטיבי להצדקת הפגיעה שיוצר עצם ההכרה בנורמה חורגת כבעלת מעמד חוקתי. השופטת ברק-ארז חלקה על מרכיבים בעמדתה של הנשיאה. לשיטתה, אמת המידה המוצעת שעניינה "התאמה למארג החוקתי" ומבחן ה"צידוק" נוסכים תכנים מהותיים באופן העלול לגרוע מהוודאות המשפטית ולהשפיע על האיזון בין הרשויות.³⁷⁴ על כן, לעמדתה, יש להסתפק במבחן שהציעה הנשיאה ללא רכיב ה"התאמה". במקומו מציעה השופטת ברק-ארז בחינה של "מובחנות" ההסדר, אשר באה למנוע מצב שבו "נעשה ניסיון להכתיר בכותרת 'חוק יסוד', הסדר המבקש לפלוש באופן מובהק לתחומי הרשויות האחרות", משום שלכנסת הסמכות לחוקק חוקי יסוד מכוח החלטת הררי לשם מלאכת הכנת החוקה אך לא למטרה אחרת.³⁷⁵

לא כאן המקום לפתח דיון מעמיק בגישות אלו אלא דווקא למקמן במסגרת רעיון החוקה בהרצה. ראשית, הפיתוח ההלכתי הטמון בפרשת שפיר ניתן להנהרה על רקע רעיון החוקה בהרצה: המוסדות השונים – הכנסת ובית המשפט – והמערכות השונות (הפוליטית, המשפטית, הכלכלית והבירוקרטית) מתנסים בחקיקת חוק בעל מאפיינים צורניים של חוק יסוד אך בה בעת בעל תוכן של נורמה שאינה חוקתית (ובאופן שעוקף מנגנונים חוקתיים קיימים). לפיכך נדרש כיוול כדי לוודא התאמה למבנה הכללי שנוצר, ולתכליותיו. בכך הפרק החוקתי הכללי – רכיבי חוק-יסוד: החקיקה שפותחו בפסיקת ההמשך לפרשת בנק המזרחי – זוכה לליטוש ולהרצה. ליד זאת חוקים ספציפיים, לרבות חוקי יסוד, זוכים לטבילת אש באופן שמאפשר למערכות השונות לתקנם ו"להריצם מחדש". אלא שכאמור, הרצה זו היא הרצה של רכיבי חוק-יסוד: החקיקה טרם זה הוחק. מכאן, ובתוך כדי התבוננות בחצי הכוס המלאה, אם וכאשר יוחק חוק יסוד זה, תזכה הכנסת לניסיון מעשי באשר לרכיב ההתנהלות במציאות שבה קיים חוק-יסוד: החקיקה, ותוכל לתת דעתה לאופן שבו יש להסדיר את גבולות סמכותה ואת מבנה מבחני הזיהוי השונים.³⁷⁶

שנית, עולה השאלה מהי משמעותו המשפטית של שימוש לרעה בסמכות המכוננת. האם שימוש כאמור משמעו כי הכנסת, כרשות מכוננת, פעלה באופן החורג מסמכותה (ultra vires) ולכן חוק היסוד נעדר תוקף משפטי Ipso facto? אם זו התזה, הדוקטרינה אינה שונה, מבחינה מהותית, מדוקטרינת התיקון החוקתי שאינו חוקתי, אשר אף היא מגבילה את

³⁷³ שם, בפס' 43–45.

³⁷⁴ שם, בפס' 13 לפסק דינה של השופטת ברק-ארז.

³⁷⁵ שם, בפס' 14–24.

³⁷⁶ אין להבין מהאמור לעיל כאילו ערכה של ההכרעה בפרשת שפיר, שם, הוא אך התנסותי. אומנם במקרה זה לא נלווה להכרעה סעד אופרטיבי שהוביל לשינוי פני המציאות, אולם מבחינה משפטית השימוש בחוק יסוד כדי לעקוף את תהליכי התקצוב הסדורים במדינה הוא איום של ממש על המבנה הדמוקרטי (השוו יוסף מ' אדריעי פירוש לחוקי-היסוד: חוק-יסוד: משק המדינה 350 (יצחק זמיר עורך 2004); יניב רוזנאי "שימוש לרעה בחוק יסוד" ספר אליקים רובינשטיין 1349, 1371–1374 (אהרן ברק ואח' עורכים 2021). המדד איננו אם מאן דהוא "מתרגש מתקציב דו-שנתי" אם לאו, אלא מהו פוטנציאל הנזק הטמון בשיבוש המבנה הדמוקרטי הבסיסי, דווקא באמצעות שחרור הברגים הקטנים, אך הבה חשובים. כאמור, דרך הילוכו של בית המשפט מאפשרת למערכות להתנסות בביקורת שיפוטית על שימוש לרעה בסמכות מכוננת, התנסות אשר בונה מנגנוני חיסון נגד שימוש לרעה כאמור. לעמדה אחרת, ראו ווייל "נשק יום הדין", לעיל ה"ש 213.

הסמכות המכוננת. אלא שמבחינה אנליטית אפשרית ראייה אחרת, ולפיה אכן דוקטרינת השימוש לרעה בסמכות מכוננת פועלת "מתחת" לדוקטרינת התיקון החוקתי שאינו חוקתי לא רק במובן זה שאינה דנה בערכיו של חוק היסוד הנתקף, אלא גם משום שמיקודה הוא בצירוף התיבה הלשונית "חוק יסוד" אשר הוצמדה לדבר החקיקה בהינתן שבהיעדר חוק-יסוד: החקיקה, אין מגבלה הליכית ישירה על חקיקת חוקי היסוד בכנסת. כזכור, הקושי שהעלה הנשיא ברק הוא בזיהוי מקרים שבהם חוק המתכנה "חוק יסוד" אינו משתמש בסמכות מכוננת אלא דווקא בסמכות חקיקתית רגילה. לפיכך אף שהכנסת ניסתה לשוות לו מעמד על-חוקי באמצעות שימוש בצורה, זהו ניסיון לא צלח. מכאן שהביקורת השיפוטית על ניסיון כאמור מתבקשת מהגיונו של **בנק המזרחי**.³⁷⁷ במצב זה החוק, אף שהוא מכונה "חוק יסוד", הוא במעמד של חקיקה רגילה, ולכן ייסוג אם מתנגש הוא בחוק יסוד, ועל כל פנים לא יזכה למעמד עדיף בהכרח כנגד חוק אחר, אם התנגשות זו קיימת.³⁷⁸ משכך, לפי גישה זו, לאחר הפעלת מבחן השימוש לרעה, בין על פי גרסת הנשיאה חיות ובין על פי גרסתה של השופטת ברק-ארז, נדרש שלב נוסף והוא בחינה של המתקל שנוצר בין החוק, שכונה לשווא חוק יסוד, ובין חוק יסוד אחר. שלב זה נעדר עד כה מהפסיקה.³⁷⁹

שלישית, מבחינה דוקטרינרית, אכן הוספתו של מבחן הצידוק לצד מבחן הזיהוי משמעה הוספה של מבחן ערכי, ומשכך הוא סוג של שריון מהותי (אומנם שונה מפסקת הגבלה, אך בכל זאת חלק ממשפחה זו). יתרונו של מבחן זה הוא בהתאמתו לדרך הילוכה של הפסיקה עד כה בפרשת התקציב הדו-שנתי, באופן שמאפשר לבית המשפט לבקר חקיקת יסוד שלא דרך דוקטרינת התיקון החוקתי שאינו חוקתי, השמורה למקרי סתירת הליבה בלבד. אולם בכך שמשולבים מרכיבי שריון מהותי בתוך מבחן שנועד לזהות אם הכתרתו של חוק כחוק יסוד אכן מתיישבת עם הסמכות המכוננת, קיים חוסר ניקיון אנליטי. לא ברור אם דרך הילוך זה מתאימה לגישה הראויה של בית המשפט לביקורת שיפוטית ערכית על חוקי היסוד. השופטת ברק-ארז מודעת לסטייה הגלומה במבחן שהיא הציעה מהפסיקה שעסקה בשימוש

³⁷⁷ דעת המיעוט של השופט מינץ סברה אחרת, ראו פרשת **שפיר**, לעיל ה"ש 162, בפס' 5–11 לפסק דינו. השופט סולברג ראה בהוספת רכיב מהותי למבחן הזיהוי "חידוש מפליג" (שם, בפס' 26 לפסק דינו). יצוין כי בלב עמדת המיעוט עמדה ההכרעה כי מדובר בעתירה תאורטית (כך סברו גם השופטים סולברג ואלרון, שם). לעמדה שלפיה השימוש בדוקטרינת השימוש לרעה בסמכות מכוננת בעייתי מהשימוש בדוקטרינת התיקון החוקתי שאינו חוקתי, ראו רבקה ווייל "על שימוש לרעה בסמכות מכוננת ותיקון חוקתי שאינו חוקתי" **ICON-S-IL Blog** (6.10.2019) <https://tinyurl.com/4bwk3vkw>. לשיטתה, כל עוד שמור לכנסת הכוח להביע אי-אמון באמצעות רוב של 61, אין לפסול חוק יסוד שעבר ברוב של 61, שכן "ספק אם עקרונות העל של החברה הישראלית נשענים על חודו של קול אחד". אלא שהגיונה של הדוקטרינה לא נשען בהכרח על הרוב שבו פעלה הכנסת. החשש הוא דווקא מרוב שמתגייס עבור טובין פוליטי קצר מועד, על חשבון יציבות המבנה.

³⁷⁸ בעניין **המרכז האקדמי**, לעיל ה"ש 369, הגיע השופט רובינשטיין למסקנה כי אכן מדובר בשימוש לרעה בסמכות המכוננת, ולכן חקיקת תקציב כאמור אין בכוחה לשנות את האמור בסעיף 3(א) לחוק-יסוד: משק המדינה (שם, בפס' 6 לפסק דינו). המשנה לנשיאה מלצר מוסיף כי הפרקטיקה של שינוי חוק יסוד בהוראת שעה וללא צידוק אינה אך פגיעה אלא עולה כדי שינוי ההסדר החוקתי הכולל גם את סעיף 36 לחוק-יסוד: הכנסת ואת סעיף 9 לחוק יסוד זה (שם, בפס' 6 לפסק דינו).

³⁷⁹ פרשת **שפיר**, לעיל ה"ש 162, בפס' 13 לפסק דינו של השופט מינץ, הדנה בשאלת הבטלות היחסית. יש לציין שהשופט מינץ מתייחס לכך בעקיפין.

בחוק יסוד כהוראת שעה (אשר כללה כאמור מבחן ערכי),³⁸⁰ אולם לשיטתה קיימת חשיבות, בשלב זה של הפיתוח ההלכתי, להקפיד על ההבחנה בין מבחן הזיהוי לדוקטרינת התיקון החוקתי שאינו חוקתי, אשר עוסקת בהגנה על ערכי היסוד של השיטה.

מנגד, התנגדותה של השופטת ברק-ארז למבחן ההתאמה למארג החוקתי בכללותו בטענה כי כל עוד לא הושלם הפרויקט החוקתי אין להעניק משקל לקיים ביחס לתיקון, אינה ערה די הצורך לחשיבות הרצת נורמות חוקתיות שבתוך כדי הרצתן בונות אנפים במבנה החוקתי שבדרך. בניית חוקה פרקים-פרקים, "בתוך כדי תנועה", מניחה שאגפים שהורצו מוחזקים כתשתית שלאורה נבחן אגף חדש או שיפוץ אגף קיים. הרי כך עולה גם ממבחן ה"מובחנות" של השופטת ברק-ארז: כיצד נדע מהם תחומי הרשויות האחרות אם לא על פי המארג החוקתי הקיים? משמעות העובדה שהרובד החוקתי של ישראל נבנה שלבים-שלבים, כפי שמציינת השופטת ברק-ארז, אינה אך עובדה מקרית: זהו ייחודו של המודל הישראלי. אין זה אומר כמובן שיש עדיפות מובנית לקיים על פני תיקונו, אלא שיש עדיפות לקיים שזכה להרצה, להטמעה ולהצדקה על פני חידוש שטרם נבחן וסותר את הקיים. החלפת הקיים שכבר נבדק והוטמע אפשרית בהחלט, לפי המודל המוצע, ובלבד שתבצע במשורה, או למצער באופן שמשמר בכל רגע נתון די רכיבים מן השלד הקיים, שאם לא כן עלול המבנה לקרוס. מכאן גם נובע כי על תיקון או הוספה כאמור להשתלב באותם מרכיבים שנותרו על כנם. החלפתם של מרכיבים רבים בעת ובעונה אחת מאתגרת את המודל, ולפיכך נדרש שתיעשה במפורש – חזקה ששינוי רחב היקף לא בא לעולם באופן משתמע. מבחינה מושגית, החלפה מסיבית כאמור מהווה מהפכה חוקתית במובן של קביעת פרדיגמה חוקתית חדשה ולא רק תיקונה של הקיימת. כאן יבוא בהכרח לידי ביטוי הקשר שבין השימוש לרעה ובין דוקטרינת התיקון החוקתי שאינו חוקתי, אם אכן יתרחש שינוי רחב היקף שכזה.

רביעית, ובהקשר זה, ההבדל בין עמדתה של הנשיאה חיות לבין עמדתה של השופטת ברק-ארז מזהדה את המחלוקת שנוצרה בפרשת **בנק המזרחי**. לפי הביקורת שהוצגה לעיל,³⁸¹ בנוגע ליכולתו של פסק הדין בעניין **בנק המזרחי** לשאת את כובד ההכרעות שניתנו בו, עולה השאלה אם גם בפרשת **שפיר** בית המשפט לא צעד צעד אחד רחוק מדי, בהתחשב במחלוקת בין הנשיאה לשופטת ברק-ארז. כפי שעולה מאופן כתיבת פסק דין **בנק המזרחי** (אשר נפרס על יותר מ-300 עמודים) ומרעיון החוקה בהרצה, פתיחה של חזית עקרונית בסוגיות משטריות בסיסיות אינה דבר של מה בכך, בהיעדר הסדרה של נושא מסוים בחקיקה חוקתית של הכנסת. במילים אחרות, כאשר בית המשפט הוא שמשלים בנייתו של פרק, יש חשיבות להותרתן של מחלוקות בצריך עיון (כפי שהיה צריך לעשות **בבנק המזרחי** באשר למעמד חוקי היסוד), כל עוד הן אינן משליכות ישירות על פתרון הסכסוך שניצב בפני בית המשפט. אדגיש שלמחלוקות תפקיד חשוב מאד באופן התפתחות המשפט, שכן הן עצמן חלק ממנגנון ההרצה – דרכן מתלבנות הדוקטרינות, ובאמצעותן הרשויות השונות מכלכלות צעדיהן בעתיד. דעת מיעוט חזקה היא הזמנה להמשך דיון עד אשר יותאם האבר החוקתי-שבדרך

³⁸⁰ פרשת **חסון**, לעיל ה"ש 49, בפסק דינה של השופטת ברק-ארז. השופטת ברק-ארז מציעה להתמודד עם סוגיה נגזרת – הקשיחות של מבחן הזיהוי – באמצעות פנייה לפסקת הגבלה. הנשיאה חיות מציינת כי יש קושי בשימוש בפסקת הגבלה כאשר חוק היסוד פוגע בעיקרון משטרי ולא בזכות, שכן כידוע פסקת הגבלה, אשר מתירה פגיעה מידתית, אינה מתאימה בהכרח להכשרת פגיעות בעקרונות משטריים או מבניים. ראו לעיל את הטקסט הנלווה לה"ש 49, 111–112.

³⁸¹

ליתר האברים שבהתפתחות. אולם כאשר מדובר במחלוקות ברמה התשתיתית עצמה ובהיעדר אמירה של הכנסת, יש חשיבות להבחנה בין מחלוקת על עצם מהותו של הפרק – זוהי מחלוקת שמוטב להימנע ממנה, אם יש אפשרות – לזו שתפקידה להשליך על אופן היישום בעתיד.³⁸² במקרה של פרשת שפיר, היעדר ההסכמה על השאלה אם מבחן הזיהוי כולל התייחסות למארג כולו, הוא לכן בעייתי, משום שהוא משליך על עצם מהות הפרויקט כולו. אם תיקון לחוק יסוד אינו נבדק אל מול המארג הקיים, משמע שאין משמעות לשלבים שכבר נבנו. אומנם בפרשת חסון, שעסקה בתיקון חוקתי שאינו חוקתי, הדגיש בית המשפט את חשיבות המבנה הקיים, אשר ממנו ניתן לגזור את ליבת עיקרי השיטה, אך אם אכן קיימת מחלוקת עומק באשר לאופיו של פרויקט ההרצה (אשר נשען על בנייה בשלבים ועל פירוק רק בליט ברירה), ייתכן שזו אינדיקציה לכך שהליך ההרצה נקלע לקושי נוסף על קשיי הרצה צפויים. ייתכן שהשופטת ברק-ארז חשה שלא ניתן עוד להריץ נורמות חוקתיות אל מול המבנה הקיים, וכל המבנה כולו כפוף לתיקונים עמוקים – שכן "אין מוקדם ומאוחר" בפרויקט החוקתי.³⁸³ כפי שצוין לעיל,³⁸⁴ המחלוקות התשתיות בבנק המזרחי, אשר לא נדרשו לצורך ההכרעה בסכסוך עצמו, יצרו כשלעצמן מתח משום שמדובר בפסק דין מרכזי, קרי פסק דין שמשלים את הכנסת בבניית חטיבה במסגרת הרצת החוקה שבדרך. יש לקוות שהמחלוקת שהתעוררה בפרשת שפיר לא תוסיף עוד מתח לפרויקט החוקתי הישראלי.

חמישית, ולסיום, יוזכר ששאלת הזיהוי – שהיא חלק ממאפייני שלב ההרצה שבו מצוי הפרויקט החוקתי כעת – אינה מיוחדת אך לנורמות החלות על תקציב המדינה. לאחרונה, בעקבות הקושי להקים ממשלה ולקראת הקמתה של ממשלת ישראל השלושים וחמש, תוקנו שוב חוקי היסוד כדי להתמודד עם המציאות החברתית והפוליטית בישראל. לחוק-יסוד: הממשלה נוסף סעיף המאפשר את הקמתה של ממשלת חילופים.³⁸⁵ כמעט באותה עת תוקן חוק-יסוד: הכנסת (המכונה גם "החוק הנורווגי") מסדיר את אפשרותו של חבר כנסת המכהן כשר או כסגן שר להפסיק את חברותו בכנסת כאשר במקומו יבוא המועמד הבא בתור ברשימת המועמדים של המפלגה שאליה הוא משתייך.³⁸⁶ בית המשפט דן בחוקתיות התיקון,

³⁸² השוו כהן, לעיל ה"ש 250. חיים כהן טוען שאין הבדל של ממש בין אוביטר לרציו, ולכן על השופטים להיזהר בדבריהם באוביטר. גישתה של רשימה זו היא מעט שונה: לאוביטר שעוסק בענייני תשתית יש חשיבות רבה באשר לדרך התפתחות ההלכה, ולכן הותרת המחלוקת בצריך עיון תתרום לביסוס החלק המוסכם ולהרצתו של החלק שנותר בצריך עיון. היעדר הסכמה על עצם הבסיס להנמקה – כפי שעולה מפסקי הדין בפרשת **בנק המזרחי** (לעיל ה"ש 2) – הוא אינדיקציה אפשרית לכך שבית המשפט צועד צעד אחד מעבר לנדרש. בפרשת **שפיר**, לעיל ה"ש 162, מוסכם על הנשיאה חיות ועל השופטת ברק-ארז שעל בית המשפט מוטלת החובה לזהות אם נורמה שכותרתה "חוק יסוד" אכן משתייכת למדרגה העל-חוקית בישראל, וחלקים לא מעטים ממבחני הזיהוי משותפים. הפער אשר נוצר סביב שאלת ההתאמה למארג החוקתי ושאלת הצידוק, הוא מטריד.

³⁸³ שם, בפס' 22 לפסק דינה של השופטת ברק-ארז.

³⁸⁴ ראו ביקורת על ריבוי הקולות שהושמעו בפסק הדין, לעיל בטקסט עוקב לה"ש 49.

³⁸⁵ חוק-יסוד: הממשלה (תיקון מס' 8 והוראת שעה), ס"ח התש"ף 2795, הכולל שינויים שונים בחוק-יסוד: הממשלה ובחוק-יסוד: הכנסת.

³⁸⁶ חוק-יסוד: הכנסת (תיקון מס' 49), ס"ח התש"ף 70. בשונה מהתפטרות, אם חבר הכנסת יחדל מלכהן כשר או כסגן שר, או ימונה לתפקיד בממשלה, תחודש חברותו בכנסת וחבר הכנסת האחרון שמונה במקומו ממפלגתו יחדל מלכהן. התיקון הנ"ל אינו מוגבל בזמן ומאפשר התפטרות של עד שליש מחברי הכנסת מאותה סיעה. על תיקון זה נמתחה ביקורת לא רק משום שהוא פוגע בעצמאות חבר הכנסת המכהן בכנסת "על תנאי" ששר או סגן שר לא יתפטר, אלא גם בטענה שהוא משמש כלי פוליטי למינוי חברי כנסת שלא היו נכנסים לכנסת, והוא

וכנגד דעת המיעוט של המשנה לנשיאה מלצר, נפסק כי מדובר בתיקון חוקתי, משום שאינו נופל בגדר המקרים הנדירים של תיקון חוקתי שאינו חוקתי ואף אינו נכשל במבחן הזיהוי. לשיטת המיעוט, שינוי כללי המשחק בתוך כדי המשחק, בהיעדר צידוק לבד מצידוק "פרסונלי", מכשיל את התיקון.³⁸⁷ אלא שדרך הילוכו של המשנה לנשיאה משקפת את הטשטוש שבין דוקטרינת השימוש לרעה – שבה השתמש המשנה לנשיאה – לדוקטרינת התיקון החוקתי שאינו חוקתי, אשר ניצבת מבחינה מהותית בבסיס הנמקתו. לגופו של עניין, ימים יגידו אם ניתן לראות גם בתיקונים הללו מעין "ניסיונות חוקתיים" המאפשרים את אותה ההרצה של נורמות חוקתיות ובחינת התאמתן בחלוף הזמן,³⁸⁸ או שמא מדובר, חלילה, בשינוי של הפרויקט (אשר נשען כאמור גם על "שריון פוליטי") והסבתו לפרויקט אחר, אשר תכליתו מציאת פתרונות אד הוק לקשיים פוליטיים, או גרוע מזה, נסיגה מהמחויבות הבסיסית לעגן ברובד החוקתי הסדרים המתשייבים עם תפיסות יסוד דמוקרטיות ויהודיות.³⁸⁹ מכל מקום, דרך הילוכו של בית המשפט מצביעה כאמור על קיומו של אזור חפיפה בין דוקטרינת השימוש לרעה בסמכות המכוננת לדוקטרינת התיקון החוקתי שאינו חוקתי, אם האחרונה אינה מתוחמת לטיפול במקרי קצה קיצוניים בלבד. לכך יש השלכות באשר להרצת המקטע החוקתי העוסק בביקורת שיפוטית ברובד העל-חוקי, שאליו הגענו בעקבות המהלך שבוצע בפרשת **בנק המזרחי**, ובהיעדר מגילת זכויות אדם שלמה וחוק-יסוד: החקיקה.

מעין "פרס ניחומים" ולא כלי לחיזוקה של הכנסת. ראו חן פרידברג וגדעון רהט "החוק הנורווגי במציאות הישראלית" **המכון הישראלי לדמוקרטיה** (28.2.2019) <https://tinyurl.com/mr26a7ht>.

³⁸⁷ בג"ץ **ממשלת החילופים**, לעיל ה"ש 162, פס' 148–153 לפסק דינו של המשנה לנשיאה (כדימו') מ' מלצר. גמישות חוקתית זו היא בבחינת יתרון מסוים, בשונה למשל מחוקות נוקשות, דוגמת החוקה האמריקנית, הנחשבת לחוקה שלמה וקשיחה, אשר בה תיקון כשלים חוקתיים (למשל בהקשרים של ייצוג אזורים כאלה ואחרים) מאתגר עד בלתי אפשרי. שינויים אלו מאפשרים גמישות והתאמת "כללי המשחק" למציאות המשתנה, אשר בלעדית ייתכן שמדינת ישראל הייתה מתקשה להשתחרר מן הלולאה של בחירות חוזרות ונשנות.

³⁸⁹ בג"ץ **ממשלת החילופים**, לעיל ה"ש 162, פס' 124–125 לפסק דינו של המשנה לנשיאה מלצר. בתיקונים עצמם, כפי שנפסק, אין נסיגה מהמחויבות לערכי יסוד יהודיים ודמוקרטיים, אולם הליך חקיקת חוקי היסוד הנ"ל מציב סימן שאלה באשר למחויבות לערכים אלו, ובהם זהירות רבה בשינויים חוקתיים מסוג זה ואימוצם במבט צופה פני עתיד שאינו משנה את כללי המשחק בתוך כדי המשחק. מבחינה עיונית, המשנה לנשיאה מלצר ממקם את הסוגיה כחלק מהשימוש לרעה בסמכות המכוננת, אולם זהו שימוש לרעה הליכי, ולכן מקומו במסגרת ההגנה על הליכי חקיקת חוקי היסוד. יצוין כי יתר שופטי ההרכב הצטרפו לניתוח של המשנה לנשיאה באשר לדרישה החוקתית כי תיקון חוקי היסוד לא ישנה את כללי המשחק בתוך כדי המשחק על ידי קבלת שינוי מהותי שמעניק ייתרון מובהק לרוב הקואליציוני המחוקק. המחלוקת התמקדה באופן שבו יש ליישם את הכלל בנסיבות העניין שנדון שם, דהיינו באשר לשאלה האם עיגון ממשלת החילופים בחוק היסוד מהווה שינוי יסודי של כללי המשחק, אשר מעניק לרוב הקואליציוני ייתרון לא-הוגן. כאמור, ניתן לראות במהלך אינדיקציה לעומק המשבר שאליו נקלעה מדינת ישראל לאחר שלוש מערכות בחירות רצופות ללא הכרעה, וממשלת מעבר מתמשכת, וכל זאת כאשר מגפת הקורונה פרצה בישראל. עם זאת אחת שנקבע תקדים שכזה, ייתכן שגם בעתיד יתקבלו רפורמות רחבות היקף כדי לספק צרכים פוליטיים בני-חלוף, ובאופן שיקשה על השתחררות מרפורמות אלו גם אם יתברר שהן אינן נחוצות או אף פוגעות פגיעה מסוימת בהגינות כללי המשחק הפוליטיים או בזכויות אדם.

5. "קפיצת המדרגה" בבנק המזרחי - המשך פיתוח שיפוטי של חוק-יסוד: החקיקה

משעלה והוגדר מעמדם של חוקי היסוד כפי שעלה והוגדר, התעוררה לא רק סוגיית זיהוי הנורמה החוקתית – זיהוי אשר התבסס ראשית על המבחן הצורני וזה לא כבר הוחלף במבחן משולב – אלא גם סוגיה אחרת, שאמורה לזכות בהסדרה בחוק-יסוד: החקיקה - משמעות פגם בהליך חקיקה ראשית. כידוע, בהמשך למהפכה החוקתית וכחלק ממנה פיתח בית המשפט הלכה בדבר העקרונות החלים על הליכי חקיקה בכנסת³⁹⁰ אשר הפרתם מובילה לביטולו של חוק. נדמה שבהקשר זה הפער בין הדין טרם המהפכה החוקתית, כפי שהתבטא בפרשת **בצול**,³⁹¹ והדין שלאחר המהפכה החוקתית, כפי שהתבטא בפסק דין **קוונטינסקי**,³⁹² הוא רחב לא פחות מהאופן שבו שינה בית המשפט את יחסו למבחן הצורני (בין פסקי הדין **רסלר וקניאל** לפסק הדין **בבנק המזרחי**, ולאחריהם בפסק הדין **בעניין שפיר**). גם בהקשר הליך החקיקה בולט רעיון ההרצה. נבנה רכיב שלא היה קודם לכן, והוא מוטמע, כאשר מעמדו אינו ברור (כך מצופה: הותרת המעמד הנורמטיבי בצריך עיון עד אשר תופמנה ההשלכות). ודוק, הלכת **מגדלי העופות**,³⁹³ שבה פותח המבחן, אינה נשענת על חוק יסוד כלשהו בהכרח, אך גם אינה בהכרח אינדיקציה לעליונות עקרונות לא כתובים על פני חקיקת יסוד או אף חקיקה רגילה. שלוש אופציות פרשניות לפנינו: ראשית, ניתן להבין הלכה זו כנגזרת מעקרונותיה הדמוקרטיים של השיטה, אשר אינם נגזרים מדבר חקיקה פוזיטיביסטי זה או אחר.³⁹⁴ לפי גישה זו, עקרונות היסוד עליונים על החוק שנפסל בשל פגם בהליך החקיקה. על פי הילוך פרשני זה, בעקבות פסק הדין **בעניין בנק המזרחי** הוסר המכשול שמנע מבית המשפט לפנות ישירות לעקרונות היסוד כנקודת משען לביצוע ביקורת שיפוטי על חקיקה ראשית,³⁹⁵ ולו בעניינים הליכיים. גישה אחרת ממקמת את נקודת המשען באמור בחוק יסוד: הכנסת (ובחוקי יסוד אחרים), כשהיא נותנת פירוש תכליתי לסמכותה המחוקקת של הכנסת, ככוללת גם דרישות מהותיות (העוסקות בהליך חקיקה הוגן). על פי גישה זו, עם הכרה במעמדו החוקתי של חוק היסוד באה הכרה גם במגבלות החלות על הכנסת בבואה

³⁹⁰ בג"ץ 4885/03 **ארגון מגדלי העופות בישראל** אגודה חקלאית שיתופית בע"מ נ' ממשלת ישראל, פ"ד נט(2) 14, פס' 18 לפסק דינה של השופטת ביניש (2004).

³⁹¹ בג"ץ **בצול**, לעיל ה"ש 155.

³⁹² פרשת **קוונטינסקי**, לעיל ה"ש 34.

³⁹³ פרשת **מגדלי העופות**, לעיל ה"ש 390.

³⁹⁴ שם, בפסק דינה של השופטת ביניש. כן ראו את פסק דינו של השופט סולברג בפרשת **קוונטינסקי**, לעיל ה"ש 34. לדעתו של השופט סולברג, ביקורת שיפוטי על הליך החקיקה אינה יוצרת קושי שווה ערך לקושי הכרוך בביקורת שיפוטי על תוכנו של החוק. עם זאת עמדה זו אינה נקייה מספקות, שכן הדוקטרינה מעניקה שיקול דעת מהותי לבית המשפט לקבוע אימתי פגם בהליך החקיקה יורד לשרשו של הליך ומוביל לבטלות החוק. בכך נפתחת חזית לעומתית לא פחות בין בית המשפט לכנסת. זאת ועוד – טרם ברור לחלוטין אם אין משקל להשלכות של ביטול החוק שנחקק בהליך פגום, ומכאן בעקיפין לתוכנו, אם באופן שמשלב בארבעת העקרונות ההליכיים הניטרליים לכאורה ואם בשלב הסעד, באמצעות דוקטרינת הבטלות היחסית. לדין מעניין ביחס שבין פרשות **שפיר וקוונטינסקי** גם בהקשר זה, ראו חגי שלזינגר "בין פרשות קוונטינסקי ושפיר"-**ICON-S-IL Blog** (21.7.2021) <https://tinyurl.com/3nsh7phk>.

³⁹⁵ וזאת בעקבות עמדתו של השופט חשין בפרשת **בנק המזרחי**, לעיל ה"ש 2, ולפניו עמדתו של השופט ברק בפרשת **לאו"ר**, לעיל ה"ש 32.

לחוקק חקיקה רגילה.³⁹⁶ אך קיימת גם דרך שלישית להבין את מקור ההלכה - חוק שנחקק בהליך פגום משול לחוק שלא עבר בשלוש קריאות, ולכן אינו חוק (על אף העובדה שהקביעה כי חוק יחוקק בשלוש קריאות מצויה בתקנון הכנסת ולא בחוק), משום שנורמה שמשמשת לצורכי זיהוי הליכי היא בעלת פוטנציאל חוקתי, ולכן היא מובהקת יותר (או מקבלת קדימות משום שמוענק לה מעמד של נורמה מפורשת יותר), ולימים אפשר שתעלה למדרגה נורמטיבית עליונה. מכאן, על פי דרך זו, מעמדה של הדוקטרינה – אף אם מקורה בעקרונות לא כתובים, דוגמת העקרונות שבבסיס ההלכה בפרשות מגדלי העופות וקוונטינסקי – הוא מעמד שאינו מוגדר מבחינת עליונות, אלא מבחינה פונקציונאלית. במילים אחרות, ניתן להבין את הלכת ארגון מגדלי העופות כנשענת על מקור משפטי שאינו במובהק עליון לחוק שעל הליך חקיקתו נמתחה ביקורת (אלא רק בעל פוטנציאל עליונות, במובן זה שמקור זה חולש על הזיהוי של הנורמה כנורמה שנכנסה לתוקף). דרך חשיבה זו מאפשרת לכנסת עצמה להגיב להלכת מגדלי העופות, אם באימוצה בחוק-יסוד: החקיקה ואם בשינויה (עד גבול מסוים – ישנו מרכיב של הליך הוגן שיוורד לשורש הדמוקרטיה עצמה).

לפי הקריאה הפרשנית שנדונה זה עתה, הביקורת השיפוטית המהותית על הליך החקיקה רלוונטית גם – אם לא במיוחד – להליך חקיקת חוקי יסוד בלי לקבוע בהכרח שעקרונות יסוד עליונים על חוקי יסוד.³⁹⁷ כך למשל, הדרישה כי אין לכנסת סמכות לשנות את כללי המשחק בתוך כדי המשחק באופן שמעניק לרוב הקואליציוני באותה הכנסת כוח לא מוגבל, היא דרישה שניתן לגזור ממושג הליך החקיקה התקין עצמו (אם כי כמובן ניתן גם להבין דרישה זו כחלק מעקרונות היסוד של השיטה). מכאן נראה ששלב ההרצה שבו מצויה השיטה בישראל כעת מציף מתח מסוים לא רק בין דוקטרינת התיקון החוקתי שאינו חוקתי לדוקטרינת השימוש לרעה בסמכות מכוננת, שנדון בתת-הפרק הקודם, אלא גם בין שתי דוקטרינות אלו לבין דוקטרינת הפגם היורד לשורשו של הליך החקיקה. גם דוקטרינה זו, על פי הגיונה, אמורה לחול, ואולי אף ביתר שאת, על הליכי חקיקת חוקי יסוד. אך משהגדיר בית המשפט בפרשת בנק המזרחי את חוקי היסוד כעליונים, קשה יותר להותיר את מעמדה של הדוקטרינה בצריך עיון, ומכיוון שאמורה היא כאמור לחול גם על חקיקת חוק יסוד, מגיע בית המשפט, בצעד מהיר יחסית, לביקורת שיפוטית על חקיקת יסוד על בסיס עקרונות יסוד עליונים ולא כתובים, וכל זאת טרם שנחקק חוק-יסוד: החקיקה. כאמור, פיתוח של רכיבים אלו אפשרי גם על דרך דין יציר פסיקה, אולם דומה כי הגיונו של הליך הרצת הנורמות הפרוטו-חוקתיות בישראל נשען בראש ובראשונה על אימוץ חוק יסוד על ידי הכנסת בדבר מעמדה של חוקי היסוד. והינה, משהחל בית המשפט בפיתוח שיפוטי של חוק-יסוד: החקיקה, מוצא הוא עצמו נדרש להשלים רכיבים נוספים בגזרה זו.

מכאן שכאשר הכנסת שוקדת על ניסוח חוק-יסוד: החקיקה, תיטיב לא רק לכרוך בחקיקתו גם את השלמת פרק זכויות האדם, אלא גם תשקול דרכים להבנות את הליך החקיקה עצמו, ואת הביקורת המהותית עליו.

³⁹⁶ פרשת קוונטינסקי, לעיל ה"ש 34, בפס' 9–13 לפסק דינו של השופט מזוז.

³⁹⁷ בג"ץ ממשלת החילופים, לעיל ה"ש 162, בפס' 99–103 לפסק דינו של המשנה לנשיאה מלצר, מתקרב לעיסוק בהיבט זה.

ד. סיכום: הדרך שלא נבחרה

רשימה זו ניתחה את הקשיים שעולים מהנמקת בית המשפט בפרשת "בנק המזרחי" והציגה דרך חלופית שעמדה לפני בית המשפט – דרך שמתיישבת טוב יותר עם אופן פיתוח המשפט החוקתי בישראל, שאותו ניתן להבין כבניית חוקה על דרך "הרצה": בניית יחידה פרוטו-חוקתית בכל פעם ובחינתה בחיי המעשה אל מול הסדרים אחרים ומערכות אחרות טרם יציקתה אל תוך הרובד החוקתי עצמו. דרך זו ייחודית, משום שאין מדובר בבניית חוקה כוללת שתוקפה מוגבל בזמן, ואף אין מדובר בחקיקת חוקים רגילים אשר נחשבים חשובים בשל תוכנם, ולכן חוקתיים במובן זה. פיתוח "חוקה בהרצה" מניח שהותרת מעמד חוקי היסוד בצריך עיון במשך שנים לא הייתה אך מהלך פרגמטי אלא היא משקפת דבר-מה עמוק יותר – את מעמדם הייחודי של חוקי היסוד בין חוק רגיל לחוק ברובד החוקתי. כחלק מהניתוח של פרשת **בנק המזרחי** מציעה הרשימה כמה הסברים להעדפתו של בית המשפט ללכת צעד אחד נוסף ולקבוע את עליונות חוקי היסוד כולם אף שהכנסת טרם חוקקה את חוק-יסוד: החקיקה. לצד פיתוח זה בוחנת הרשימה כמה השלכות של המהפכה החוקתית, ובהן סוגיית הביקורת השיפוטית על חוקי יסוד, על הליכי חקיקה ועל המשפט הציבורי ברובד התת-סטטוטורי. בכך תואמת רשימה זו את משנתה של פרופ' גביון, אשר מחדד הדגישה את החשיבות של הקפדה על הנימוק המשפטי, ומאידך קראה להתקדם בשדה החוקתי באופן שמותיר רכיבים מרכזיים בצריך עיון, בהתחשב במבנה החברתי, הפוליטי והערכי בישראל, ובהתחשב באנומליה הכרוכה בשליטת ישראל בשטחים.

יש להכיר בכך שבית המשפט הישראלי, שלו ולשופטיו – בני הדור הראשון כבני הדור השני והשלישי – חבה המדינה חוב של ממש בכל הקשור להקפדה על שלטון החוק ושמירה על זכויות האדם, מצוי כעת במגננה. כאמור, ייתכן שמדובר אך בתקופת מעבר מהמודל הישן של האיזונים למודל החדש של פסקת ההגבלה כפועל יוצא של קפיצת המדרגה שבוצעה בפרשת **בנק המזרחי**, היישר אל הליגה החוקתית המובהקת. יש אינדיקציות ראשוניות לכך שבית המשפט מראה סימנים שהוא נכון להמשיך בדרכו ללא מורא.³⁹⁸ ייתכן גם, כפי שצוין לעיל, שבית המשפט עוסק כעת בשימור כוחו ונזהר בשימוש בכוח הביקורת השיפוטית כדי להגן על זכויות.³⁹⁹ עם זאת קשה לומר כעת שהמסלול שבו בחר בית המשפט בפרשת **בנק המזרחי** בהכרח הוביל להגנה מלאה יותר על זכויות יסוד, או שבית המשפט אכן יצליח למלא תפקידו כנווט (לצד הנוטים האחרים) ולמנוע את שקיעתה או פירוקה של הספינה. מחד יש אינדיקציות לכך שעצם קיומה של ביקורת שיפוטית על חקיקה ראשית עוצר פגיעות בזכויות מוגנות עוד בשלב הליך החקיקה. זוהי כמובן התפתחות חיובית (כל עוד לא נעצרות גם הצעות חוק הכרחיות שאינן פוגעות בזכויות יסוד באופן שאינו עומד בתנאי פסקת ההגבלה).

³⁹⁸ פרשת הפרטת בתי הסוהר, לעיל ה"ש 220; בג"ץ 2150/07 אבו צפיה נ' שר הביטחון, פ"ד סג(3) 331 (2009); בג"ץ 2390/10 חליחל נ' שר הפנים (נבו 23.5.2010); בג"ץ 3799/02 עדאלה נ' אלוף פיקוד מרכז, פ"ד ס(3) 67 (2005).

³⁹⁹ קרמניצר טוען כי "ההגיונות כלפי בית המשפט מחייבת לקחת צד, לטובת בית משפט ליברלי או לטובת בית משפט פופולרי. כיום, ובשים לב לחולשתה הרבה של תרבות זכויות האדם אצלנו, את שניהם לא יכול שום בית משפט להשיג בישראל. כאשר מצפים ממנו את ההישג הכפול הזה, מציבים אותו בפני כישלון ידוע מראש, שאין דרך להימנע ממנו". להרחבה ראו קרמניצר "על מושג המהפכה החוקתית", לעיל ה"ש 43.

פרשת ערוץ שבע⁴⁰⁰ וחוק ההתנתקות⁴⁰¹ הראו שביקורת שיפוטית על חקיקה ראשית תורמת להגנה על זכויות הפרט, וכך גם פרשות חוקי המסתננים,⁴⁰² פרשת הקפאת השכר של עובדים זרים עד לעזיבתם⁴⁰³ ופרשת חוק ההסדרה.⁴⁰⁴ בכך אין ספק. הספק הוא אם היה נדרש לקבוע שחוקי היסוד עליונים וכי הכנסת מנועה מלפעול על אף האמור בחוקי היסוד. מתן אפשרות לכנסת לפעול על אף האמור היה משחרר את בית המשפט הן מהבעייתיות הכרוכה בצעד הנוסף שעשה בבנק המזרחי, והן מהריסון העצמי שגזר בית המשפט על עצמו עת עסק בזכויות אשר יישומן היה כרוך בסוגיות שבלב המחלוקת הציבורית.⁴⁰⁵ לו היה ברור שהמחוקק יכול להגיב בחקיקת חוק המצייץ במפורש כי הפגיעה בזכות הגלומה בו תקפה על אף האמור בחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו, ייתכן שבית המשפט היה יכול לפסוק כפי שהיה צריך לפסוק בפרשת איחוד המשפחות,⁴⁰⁶ בידעו שהאחריות הסופית נשארת בכנסת. כך גם לעניין גיוס בחורי הישיבות,⁴⁰⁷ ואף לעניין התוכנית הכלכלית.⁴⁰⁸ כך היה בית המשפט יכול להגן על זכויות באופן בהיר וברור יותר, ויש לקוות שהמחוקק היה מתייחס בתגובתו ברצינות לאמור בפסק הדין כדי לוודא מידתיות. אך גם אם לא, מצב הזכויות לא היה טוב פחות מבמצב הנוכחי, שבו בית המשפט מתקשה להגן על זכויות בדיוק במקרים שבהם הגנה על זכויות נדרשת משום שהמערכת הפוליטית רוויה בלחצים. בטווח הארוך נראה כי עדיפה הייתה לו דרך הפעולה שננקטה עד 1995 – דרך ההרצה המותאמת לשלב ההרצה שאותו קבעה הכנסת – הייתה נבחרת, שכן כך היה בית המשפט יכול לפתח הלכות חוקתיות ללא מורא (או בפחות מורא) והכנסת הייתה זוכה להתנסות בפעילות לפי הלכות אלו בלי שעליה לתקן את חוקי היסוד כאשר נדרשת היא להגיב לפסיקה במסגרת תקופת ההסתגלות. יודגש שאין באמור לעיל כדי לקבוע שכעת, לאחר שהוכרע אשר הוכרע בפרשת בנק המזרחי ובפסיקה שבאה בעקבותיה לעניין היקף הזכויות, יש להשיב את הגלגל לאחור. הגיונה של בניית החוקה פרקים-פרקים "בתוך כדי תנועה" אינו תומך בנסיגה או בפירוק מרכיב מרכזי אלא אם הוכח שמרכיב זה אינו נקלט כראוי ואינו משתלב במבנה. לא זה המצב

⁴⁰⁰ בג"ץ 1030/99 אורון נ' יושב ראש הכנסת, פ"ד נו(3) 640 (2002).

⁴⁰¹ בג"ץ 1661/05 המרעצה האזורית חוף עזה נ' כנסת ישראל, פ"ד נט(2) 481 (2005).

⁴⁰² ראו פרשת אדם, לעיל ה"ש 280; בג"ץ 7385/13 איתן נ' ממשלת ישראל (נבו) 22.9.2014; פרשת דסטה, לעיל ה"ש 280. בשלושת פסקי דין אלו פסל בית המשפט הסדר בחוק למניעת הסתננות, אשר התיר החזקתם של מסתננים במתקן חולות (אף אם בפרק זמן זה בפועל לא בדקו הרשויות אם מדובר בזכאים למעמד של פליט, ובלי שיהיה ברור מה יעלה בגורלם של המוחזקים בתום תקופת ההחזקה).

⁴⁰³ בג"ץ גרסגור, לעיל ה"ש 301. השופט עמית מצא כי החוק אינו הולם את ערכי מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. לפניו השופט לוי הוא שהגיע למסקנה שחוק אינו מקיים את מבחן ההלימה שבפסקת ההגבלה, בבג"ץ 466/07 גלאון נ' היועץ המשפטי לממשלה, פ"ד סה(2) 44 (2012).

⁴⁰⁴ בג"ץ 1308/17 עיריית סלואד נ' הכנסת (נבו) 9.6.2020. אך לעניין ההשלכות האופרטיביות של מקרקעין פלסטיניים שעליהם הוקמו יישובים יהודיים, ראו לאחרונה דנ"א 6364/20 שר הבטחון נ' סאלחה (נבו) 27.7.2022. הידוע כפרשת מצפה כרמים.

⁴⁰⁵ דיון רחב בנושא ניתן למצוא בספרם של אמנון רובינשטיין וברק מדינה, המציגים תאוריה שלפיה אין על בית המשפט לפעול כבעימות עם המדינה, תאוריה שמובילה אף היא לריסון שיפוטי. ראו רובינשטיין ומדינה המשפט החוקתי, לעיל ה"ש 19, בעמ' 259–264.

⁴⁰⁶ בג"ץ 8276/05 עדאלה נ' שר הביטחון, פ"ד סב(1) 1 (2006).

⁴⁰⁷ פרשת ביטול חוק הגיוס, לעיל ה"ש 280.

⁴⁰⁸ בג"ץ 5578/02 מנור נ' שר האוצר, פ"ד נט(1) 729 (2004).

באשר לקפיצת דרג ההרצה שבוצעה בפרשת **בנק המזרחי**, אשר הפכה חלק מחיינו המשפטיים – אכן הנבואה הגשימה את עצמה, כדברי פרופ' גביון. היות שכעת חוקי היסוד עליונים כולם, דומה כי אין ערך ב"הענשת" בית המשפט בגין פיתוח זה או בגין הפיתוח הפרשני שנכרך בו, אשר כלל קריאה רחבה של הזכות לכבוד באופן שכולל גם מרכיבים מרכזיים של הזכויות הלא מנויות. כך גם לא נכון שיש "לאזן את בג"ץ" ולחוקק פסקת החרגה ("פסקת התגברות") אשר מאפשרת לכנסת להגיב ברוב של 61 לפסיקתו של בג"ץ.⁴⁰⁹ תגובה שאפשר שהייתה מובנת בשנת 1995, מייד לאחר מתן פסק הדין ב**בנק המזרחי**, אינה בהכרח ראויה 25 שנה לאחר מכן, משנבנה נדבך נוסף במשפט החוקתי הישראלי, משום שתהליך בנייה חוקתי הוא תהליך "תלוי כיוון" (path dependent). אומנם נראה כי האדן אשר נבנה סביב המהפכה החוקתית לא נבנה באופן מיטבי, אולם מכאן אין נובע שניתן או ראוי לפרק את אשר נבנה. מסקנה הגיונית יותר היא כי ייתכן שבשלה העת לפיתוחים נוספים בשדה חוקי היסוד, אשר יכללו אולי סוג מסוים של פסקת התגברות (ברוב מיוחד ועם מגבלות פנימיות) אשר תהיה בתוקף לתקופה מסוימת, אך בה בעת תינתן הגנה מפורשת לזכויות אדם שאינן מנויות וכן למרכיבים מבניים אחרים, כגון הגנה פורמלית איתנה יותר על עצמאותה של הרשות השופטת.⁴¹⁰

בחצייה המלא של הכוס, המערכת בישראל זוכה כעת להרצה בסביבה חוקתית כמעט מלאה, לבד מרכיב מרכזי – חוק יסוד: החקיקה. בכך זוכה המערכת להזדמנות נדירה (גם אם יציבה פחות) לבחינת רכיבים שונים במבנה, הן בשדה המשפטי-דוקטרינרי (למשל בסוגיות של ביקורת שיפוטית על הליך החקיקה ועל חוקי יסוד) והן בשדות חברתיים אחרים, לרבות השדה הפוליטי, הכלכלי, הבירוקרטי והדתי. מכאן שמצופה מרשויות השלטון לכייל את חוקי היסוד באמצעות השלמת מגילת זכויות האדם וחוק-יסוד: החקיקה ולהמשיך בבניית הספינה החוקתית באופן קוהרנטי ככל שניתן, המאפשר למדינת ישראל (ולאזרחיה) להגשים את עקרונות היסוד ונתוני היסוד של השיטה, ולשלוש רשויות השלטון לאזן זו את זו באופן המותאם לשלב ההרצה שאליו עלינו בעקבות פרשת **בנק המזרחי**.

⁴⁰⁹ כמוצע בהצעת חוק-יסוד: החקיקה. לדיון השוווייל "על נרטיב וחוקה", לעיל ה"ש 73. לגישתו של סומר "תרופת פלא או גולת רעל?", לעיל ה"ש 305, יש להגביל את מספר הפעמים שכל כנסת תהיה רשאית להשתמש במנגנון זה.